İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
No. 808

PATRONA İSYANI
(1730)

Dr. M. MÜNİR AKTEPE
TARİH DOÇENTİ

İSTANBUL
EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
1958

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Osmanlı tarihi, bir kısmı payitaht, diğerleri imparatorluğun muhtelif mahallerinde olmak üzere, mahiyet itibariyle mütenevvi, bir çok isyan hâdiseleri kaydeder. Bu kitabın mevzuunu teşkil eden ve daha ziyade Patrona isyanı diye şöhret bulan 1730 isyanı da İstanbul'da vukua' gelen bu kabil hâdiselerin en mühimlerinden biridir ve bilhassa âmilleri bakımından tedkike değer bir mevzudur. Bu isyandan evvel, İstanbul'da bir çok ayaklanmalar husule gelmiş ve bunlar arasında, III. Murad devrinde mağşuş akçe ile ulûfe verilmesi yüzünden Kapukulu'nun Divan-ı hümâyun'a hücumu, Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa ile Defterdar'ı öldürmeleri; bundan bir kaç sene sonra, 26 Ocak 1593 de yine ulûfe mes'elesinden doğan Sipahi isyanı; II. Osman'ın öldürülmesi ve I. Mustafa'nın tahta çıkarılmasına müncer olan mâruf isyan; I. Mustafa'nın saltanat devresindeki hâdiseler; IV. Murad devrinde Hafız Paşa'nın, padişahın gözü önünde katledilmesi ile dikkati çeken hareket; Hüsrev Paşa'nın sadaretten azli münasebetiyle çıkan ayaklanma; 1656'da ayarı bozuk para dolayısiyle asker ve esnaf arasındaki anlaşmazlık, bundan mütevellid Çınar vak'ası ve meydan ağalarının 70 gün kadar hükûmete hâkim bir durumu muhafaza etmeleri; nihayet İstanbul'da başlayıp, Edirne'de sona eren ve II. Mustafa'nın tahtından indirilmesiyle hitam bulan, Edirne vak'ası ismini verdiğimiz mâruf isyan, payitaht isyanlarının en ziyade göze batan, üzerine dikkati çeken hâdiseleri olmuştur.

Bunlardan son ikisi ile 1730 isyanı arasında muhtelif bakımlardan benzerlik bulunduğunu belirtmek yerinde olur. Zira, vekayi'nâmelerde tafsilâtını gördüğümüz bu isyanlar ile mevzuumuzu teşkil eden 1730 isyanının aşağı yukarı muayyen sebeb ve âmiller altında vukua' geldiği anlaşılıyor. Bir isyan hâdisesinin ne gibi tesirler dolayısiyle patlak verdiğini incelemeden tafsil etmek, yâni onu ilk bakışta mahiyeti belli olmayan bir vak'a gibi, sadece hikâye etmek şübhesiz büyük bir şey ifâde etmez. Malûm olduğu üzere bu gibi vak'alar, zuhurundan çok evvel başlayan ve memleketin bünyesini kemiren iktisadî,

ictimaî ve siyasî âmillere ircâ edilince, onların hakiki mahiyetleri daha iyi meydana çıkar ve böylelikle, bu çeşid olayların Osmanlı devletini kemirmekte bulunan bir iç hastalığa âid belirtiler olduğu vâzıh şekilde tezahür eder. Binaenaleyh meraklı bir hikâye gibi herkes tarafından tâkib edilen bu isyanları, en küçük teferruatına kadar anlatmaktan ziyade, onları sebeb ve âmillerine ircâ etmekte büyük bir fâide bulunduğu aşikârdır.

600 yılı mütecaviz bir mâzisi olan Osmanlı devletini, bâzan fırtınaya tutulmuş asırlık ağaçlar gibi kökünden sarsdığını gördüğümüz bu çeşid bir vak'anın âmilleri arasında hangisinin en esaslısı bulunduğunu, gelişi güzel bir tedkik, üstün körü bir müşahede ile tâyin etmek kabil olmadığına nazaran, bunu o devrin bütün husu- siyetlerini göz önünde tutmak şartiyle, geniş şekilde araştırmak ve hâdise ile onun sebebleri arasındaki gizli münasebetleri meydana çıkarmak elbetteki zarûridir.

Mes'eleyi bu noktadan ele alınca, artık vak'anın cereyan tarzı üzerinde fazla ısrar etmemek, daha ziyade onu husûle getiren âmiller üzerinde durmak zarureti kendiliğinden ortaya çıkar. Bu sebeble, bahis mevzu'u 1730 isyanının, tertib ve cereyan şekline temas edilmekle beraber, onu tevlid eden mes'elelere dahi birinci derecede yer verilmiş bulunmaktadır; yâni mevzu'umuzu teşkil eden, aynı zamanda Patrona Halil İsyanı diye de adlandırılan 1730 isyanı, bilhassa malî ve iktisadî, siyasî, ictimaî bakımlardan sebebleri ve isyanın nasıl doğup ne şekilde inkişaf etmiş olduğu gibi, başlıca kısımlara ayrılmıştır.

Uzun bir çalışmaya ihtiyaç hissettiren bu kitab, tam ve kusursuz bir eser olmak iddiasiyle hiç bir vakit ortaya çıkmış değildir. Bu sahalarda ilk denemelerini hazırlayan, noksanını dahi îtiraf etmeği vazife telâkki eder.

Eserin hazırlanmasında, bilhassa şahsî kütübhanesindeki yazma divanlarından notlar vermek suretiyle, hiç bir zaman yardımlarını esirgememiş olan, çok muhterem hocam Prof. M. Cavid Baysun'a burada teşekkürü bir borç bilirim.

İstanbul **Dr. M. Münir Aktepe**

I

1730 İSYANI'NIN İKTİSADÎ VE MALÎ SEBEBLERİ

1730 isyanının çeşidli âmilleri arasında, Osmanlı devletinin o zamanki iktisadî ve malî vaziyeti mühim bir yer tutmaktadır. İmparatorluğun daha kuvvetli devirlerinde dahi tesirini gösteren bu neviden bâzı zorluklar, on yedinci asırda ve on sekizinci asrın ilk yarısında pek ziyade artmış, muhtelif harblerin icab ettirdiği masraflar, devlet hazinesini hemen hemen boşaltmış ve bilhassa seferlerin muvaffakiyetsizlikle sona ermesi, bu seferler sonunda devlet hazinesine ganimet malı girmemesi, büyük bir malî buhran husule getirmişti diyebiliriz. On yedinci asrın sonunda sık sık vuku' bulan cülûsların neticesi olarak verilen cülûs bahşişleri ve saray israfları da buna ilâve edilince, Osmanlı maliyesinin nekadar müşkil bir vaziyette kaldığı tebarüz eder.

1730 isyanından önceki devirlerden itibaren devam eden bu zorluğa çare bulmak için paranın ayarı düşürülüyor ve bu yüzden hükûmetle, ondan maaş alanlar arasında zaman zaman ihtilâflar hâsıl oluyordu; sonra bu hoşnutsuzluk tabiatiyle bütün memlekete suhuletle sirayet ediyordu. Eşya fiatları yükseliyor, günden güne paranın kıymeti düşüyordu. Diğer taraftan vergilerin tarh ve tahsili dahi bu asırlarda tamamen bozulmuş, bir takım yolsuzluklar halkı fakr u zarurete düçar etmişti. Hazerî zamana âid vergilerden başka, bir de sefer esnasında alınan vergiler, ahaliye çok ağır bir yük teşkil ediyor; sefere giden askerin geçtiği yerlerde halka yükletilen masraflar, bu yerler ahalisinin köylerini terk ile başka köylere ve daha ziyade şehirlere hicret etmelerine sebeb oluyordu[1]. Bu vaziyet, bir zaman sonra o kadar bâriz bir şekil almıştır ki, hükûmet çare olmak üzere, ara sıra vergiler bakayasının

[1] *Mühimme defteri*, nr. 130, 183/84, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü.

afvı veya bâzı seferî vergilerin ilgası gibi tedbirlere, baş-vurmak; diğer taraftan yerlerini terk ile şehirlere hicret eden reayanın geriye, köylerine gönderilmesi usulüne müracaat etmek zaruretini hissetmiş, fakat bu nevi' tedbirlerden dahi mühim neticeler elde edilememiştir [2].

III. Ahmed'in cülûsiyle neticelenen Edirne vak'asından sonra vaziyet, takriben yukarıda işaret ettiğimiz şekilde idi ve memlekette harbler, vergiler yüzünden ıztırab çeken bir reaya tabakası ile bir de esnaf sınıfı vardı. Reaya, asayişin daha müemmen olduğunu ve iş sahalarının çok daha kolayca elde edilebileceğini tahmin ettiği büyük şehirlere doğru akın ediyor, bu sebebden, ziraî sahadaki çalışmalarını, sınaî sahaya ve ticarete intikal ettirmek istiyordu. Lâkin bu keyfiyet, ziraî sahada elde edilen mahsulâtın azalmasına ve devletin mahsulâttan aldığı verginin günden güne düşmesine sebeb olduğu gibi; büyük şehirlerdeki nüfusun gıda bakımından sıkıntı çekmesini ve bu şehirlerde husule gelen kalabalığın yarattığı işsizlik yüzünden, zaman zaman anarşiyi dahi mûcib oluyordu. İstanbul'daki esnafın bir kısım vergilerden muaf tutulması keyfiyeti de, taşra halkının yolunu bulup daha ziyade İstanbul'a gelmesine sebeb teşkil etmekte idi. Tabiî olarak, bir taraftan İstanbul'da yeni esnafın çoğalması, diğer taraftan yeniçerilerin ticaret ile meşgul olmaları, buradaki ticaret erbabı ve küçük san'at sahiblerinin şikâyet sebeblerini günden güne çoğaltıyordu. Bunların memnûniyetsizliklerini mûcib olan sebeblerden ziyade, fevkalâde zamanlarda yiyecek maddelerine ve bâzı eşyaya konulan vergiler ise, halkın hoşnudsuzluğunu tamamen artırmakta idi. Hulâsa, şu veya bu şekilde gayr-i memnûnların günden güne sayısı çoğalıyordu.

Osmanlı devletinin iktisadî ve malî sahalarda ıslâha muhtac cihetleri, hükûmetin başına geçenleri yakından alâkadar ediyordu. İcab eden islahatın bir kısmı III. Ahmed'in ilk devirlerinde, Çorlulu Ali Paşa'nın sadareti sırasında yapılmak istenmiş, bir kısmı da Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın zamanına kalmıştı. Nevşehirli İbrahim Paşa, bu ağır vergi mes'elesine bir hâl çaresi bulmak, onları tasfiye etmek istemiş ise de, bir taraftan giriştiği İran harbleri, diğer taraftan kapıldığı sefahat ve onun icab ettirdiği

2 Râşid Mehmed, *Tarih*, İstanbul 1282, II, 476 vd. ve 481.

israf, aldığı tedbirlerin semereli olmasına mâni teşkil etti. Şimdi, 1730 isyanını iyice kavrayabilmek için, onu tevlid eden malî ve iktisadî vaziyeti, mümkün olduğu kadar etraflı bir şekilde tedkik edelim.

III. AHMED DEVRİNDE REAYANIN DURUMU VE MALÎ MES'ELELER

Hemen bütün garb eserlerinin, parayı çok seven, hasis bir adam olarak gösterdikleri[3] III. Ahmed'in, cülûsunu müteakib hazineyi doldurmak üzere çâre aradığını ve gelir kaynaklarını çoğaltmak istediğini görüyoruz. Paranın her derde çare olduğuna kāni' bulunan bu padişah, bütün gayretini bu cihete sarfetmiş ve memleketin muhtelif yerlerindeki gümüş madenlerini işletmek, vergileri artırmak, maaşları indirmek gibi türlü çarelere başvurmuştur. Devrin müverrihlerinden Râşid Ef.'nin, biri «ref'-i malikâne-i âdet-i ağnam»[4], diğeri «isdâr-ı hatt-ı hümâyûn be-ref'-i malikâne»[5] başlıklı iki kaydı, bize bu hususda kâfi derecede bir fikir vermektedir. Bu kayıdların birincisinden anlaşıldığına nazaran «beher sene her kazanın âdet-i ağnam mukataası murâd olunan kimesnelere derûhde olunmak üzere malikânelikden ref' ve terkıyn ve henüz faizinden mukaddema verdiği peşini istifa etmeyeni de edince derûhde olunmak tasvib ve tâyin» olunmuştur. İkinci fıkrada sadrıâzamın malikâne usûlünü kaldırmak kararını verdiği kayd edilmekte ve bu usûl hakkında malûmat verilmektedir. Şöyle ki: Sultan II. Mustafa zamanında Şam ile Haleb ve Diyarbekir gibi bir kaç eyaletteki mukataalara «şurût bağlanup malikâne verilmek» usûlü konulmuş, sonra bu usûl her tarafa teşmil edilmişti. Mîri mukataaların kâffesi bu şekli aldığı gibi, bu zamana kadar mîri olmayan hamallar, kayıkçılar ve esnaf kethüdalıkları dahi malikâne verilmeye baş-

[3] De la Croix, *Abbrégé chronologique de l'histoire Ottomane*, Paris 1768, II. 715; M. Mignot, *Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à la paix de Belgrade en 1740*, Paris 1773, IV, 237, 317; A. M. Grassi, *Charte Turque ou organisation religieuse, civile et militaire de l'Empire Ottoman*, Paris 1825, II, 262; Mary Lucille Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to 1734, as revealed in despatches of the Venetian baili*, Urbana 1944, 17, 22 vd.

[4] Râşid Mehmed, *aynı eser*, IV, 34.

[5] Râşid Mehmed, *aynı eser*, IV, 176.

lanmıştı. Zenginler her bulduklarını malikâne olarak alıyor ve mülkleri gibi tasarruf ediyorlardı. Her sene mültezimler arasında nöbetleşe der-ûhde edilen mukataalar, beş on zengine münhasır kalarak, iltizam ile geçinen bir çok kimseler fakir düşmüşlerdi. Diğer taraftan malikâne mutasarrıfları da mukataalarını daha pahalı olarak başkasına ve keza o da biraz daha yüksek fiat ile diğerine devrediyor, en son alan da verdiği parayı ve kârını reayadan çıkarıyor, halka gücü yettiği kadar zulmediyordu. Halkın şikâyetlerine karşı ise, «bu malikânedir serbest üzere tasarruf olunur» iddiasiyle, vâli ve hâkimlere müdahale ettirilmiyordu. Bu usûl, vâliler ile hâkimlerin de iradına halel getirmişti. Onlar da diğer reayanın «bağırların kebab» etmeye başlamışlardı. Nihayet bir zaman geldi ki artık malikâne usûlünün idamesine imkân görülemedi ve 1127 (1715)'de, II. Mustafa devrinde malikâne verilen Şam, Haleb ve Diyarbekir ile havalisindeki mahaller müstesna, sonradan «Memâlik-i mahrusa'da ihdas» olunan malikâneler «ref' ve terkıyn» edildi. Bunların yine eskiden olduğu gibi mîri tarafından mültezimlere verilmesi karar altına alındı. Ancak verdiği peşini henüz faizinden istifa etmeyen malikâne sahiblerine, üzerlerinde olan malikâneler üç sene için bırakılmıştı.

Bu tafsilâttan anlaşılıyor ki devlete muayyen bir mikdar para vermek suretiyle malikâne olarak satın alınmış her hangi bir yer, bilâhire daha üstün fiatlar ile bir kaç el değiştirdiğine nazaran, satış fiatından daha fazla gelir temin edebilecek durumdadır. Binaenaleyh, kanaatimizce hükûmet bu vaziyet karşısında, malikâne sahiblerine kalması icab eden muayyen bir mikdar varidatın fazlasını onlara bırakmaktan ise, bu gibi yerleri yeniden iltizama çevirip, gelirin fazlasını kendisi almak istemektedir. Hakikat hâlde, o, reayanın ahvalini düşünerek, onları ağır bir yükten, zulüm ve teaddiden kurtarmak gayesiyle bu tebeddülâta teşebbüs etmiş değildir. Çünki Topkapı Sarayı Arşivi'nde mevcud Trabzon şer'i sicillât ahkâm defterlerinden birinde gördüğümüz fermân sureti[6], Râşid'in yukarıdaki kayıdlarına rağmen, III. Ahmed'in saltanatının son yıllarında dahi, yine malikâne usûlünün devam etmiş olduğunu,

6 Bu fermân, Damad İbrahim Paşa'nın hazinedarlarından Mustafa'nın mukataası ile alâkalı ve Trabzon kadısına hitaben 2 Ağustos 1726 (3 Zilhicce 1138) tarihinde yazılmış olup, 74 numaralı defterin 104/a varakında, gurre-i Muharrem 1139 tarihi ile mukayyeddir.

vâlilerin ve mütesellimlerin, malikâne işlerine asla müdahale ettirilmediğini bize gösteriyor. Hülâsa olarak şu neticeye varmak mümkündür ki, zaman zaman iltizama verilen yerler fazlasiyle malikâne olarak satılmış ve zaman zaman dahi malikâne olan mahaller, fazlasiyle iltizama verilmiş, sonunda ise, devletin geliri artırılmak istenilmiştir. Yalnız her iki ahvâlde de, reayanın hakiki durumu göz önünde bulundurularak hareket edilmemiş olduğu fikrindeyiz. Çünki bu vergi artışlarının, mahsulâtın fazlalığından ve reayanın refahından mütevellid olmayup, cebir ve tazyik altında vukua' geldiği aşikârdır. Nitekim Râşid'in ifadesi halkın zulüm ve teaddiye marûz kaldığını açıkca gösterdiği gibi, daha bir takım vesikalar da bu ciheti teyid etmekte ve reayanın köy ve kasabalarını terk edecek duruma geldiklerini yazmaktadırlar. Her def'asında bir az daha artan vergi mikdarları, reayayı tazyik etmeden alındığı takdirdedir ki hükûmetin de geliri normal şekilde çoğalabilirdi. Fakat III. Ahmed devrinde böyle olmadığı görülüyor.

Üçüncü Sultan Ahmed devrinde, bu suretle bir taraftan mevcud vergilerin hasılâtının tezyidine uğraşılırken, diğer taraftan bâzı mahallere yeni yeni vergiler de konulmuştu. Meselâ Sakız adasında sâkin bulunan reayadan hiç bir kanunî rüsum taleb edilmemiş iken, Damad İbrahim Paşa'nın sadaretini müteakib, böyle çok zengin ve ma'mûr bir adanın, hazineye faidesi dokunmaması zararlı görüldüğü için, Sakız'ın tahririne adamlar gönderilmiş ve 1720 (1132) senesinde, ada dahilinde imâl edilen eşyadan, sâir mallardan bac, gümrük ve damga resimleri alınmaya başlanmıştır[7].

Padişah her ne şekilde olursa olsun, hazine menfaatine, gelir menba'larını artırmağa çalışıyor, devletin nereden bir faide temin etmesinin mümkün olabileceğini araştırıyordu. Bu maksadla, yeni vergiler koymak suretiyle, sadece hazinenin gelir kısmı artırılmağa teşebbüs edilmemiş, fakat aynı zamanda gider kısmından dahi tasarruf yolu düşünülmüştü. Bilhassa maaşlarda yapılacak tensikat bunların başında geliyordu. Filvâki bu sıralarda, ulûfelerin ödenmesinde bir çok uygunsuzluklar mevcud olduğu, hazineden mahlûller yerine de maaş çıkartıldığı, açıkdan para ödendiği görülüyordu. Bu sebeble Sultan III. Ahmed, bahis mevzuu mes'eleye mâni olmak için, 1715 senesinde, yeniden bir yoklama yapılmasını

[7] Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 146 ve 177.

emretmiş [8] ve nitekim maaşlardan tasarruf hususunda muvaffak dahi olunmuştu. Damad İbrahim Paşa'nın da, sadaretini tâkib eden ilk aylar zarfında, yeniçerilerin ulûfe mes'eleleri ve sâir mevâcib işleri üzerinde dikkatle durduğunu görüyoruz. Mayıs-Ekim 1718 (Cemâziyel-âhir — Zilhicce 1130) tarihleri arasında geçen takriben yedi aylık müddet zarfında, yalnız kapıkulunun mevâcibinden 1500 kese tasarruf edilmişti. Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, maaşları yoklama ve tensikat işine daha sonraki seneler de devam etti ve yalnız askeri kadrolarda bu işi yapmakla kalmayıp, diğer memuriyet mansıblarında dahi bu usûl tatbik olundu. Nihayet Râşid'e nazaran, Şubat 1720 tarihinde yapılan büdce hisabları neticesinde, 9 Cemâziyel-âhir 1130 dan itibaren geçen 20 aylık tasarrufun, dergâh-ı âli yeniçerilerinin mütekaid, korucu, kayıdluyan ve eşkinci neferatı ile kal'alar neferatının mevcûd olan mahlûllerinden günde, iki yük altmış sekiz bin üç yüz kırk altı akçe; suvari mukabelesi kaleminden olan sipah, silâhdar ve bölük-i erbaa mensubları ile hasoda mütekaidleri ve hassa tiberdarlarının vâki' mahlûllerinden yevmi 14232 akçe; piyade mukabelesi kaleminden olan cebeciler ve topçular ile top-arabacılarının mahlûllerinden günde 62387 akçe; küçük ruznamçe kaleminden olan rikâb-ı hümâyun ağaları ile enderûn mütekaidi ağalarından, dergâh-ı âli müteferrikaları ve çavuşlarından mevcûd mahlûlât neticesi günde 1829 akçe; Anadolu muhasebesi kaleminden, Rumeli ve Anadolu vilâyetlerinde vâki' mukataattan ve gümrüklerden, mütekaidin ve duagûy vazifelerine mutasarrıf bulunanların mevcûd mahlûllerinden günde 10459 akçe olmak üzere, senevî 10 yük 53675 kuruş 12 akçe veya divânî kese hisabile 2528 kese, 341 kuruş 92 akçe olduğu görüldü [9]. Bu suretle yalnız maaşlardan elde edilen tasarruf, hazineye büyük bir gelir sağlamış oldu.

Vezîr-i âzam İbrahim Paşa'nın bu şekil tasarruflardan ma'da, paranın kıymeti üzerinde de bâzı değişiklikler yapmak suretiyle, yine hazinenin menfaatini korumak istediği anlaşılıyor. Meselâ 1132 senesi sonunda (Ekim 1720), Anadolu'daki kal'a muhafızlarının ulûfeleri, para dörder akçeye olmak üzere verilirken, bunların para üçer akçeye verilmesini emretmiştir ki, [10] bu şekilde, mezkûr kal'a

[8] Râşid Mehmed, *aynı eser*, IV, 53.

[9] Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 185/86.

[10] Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 272/73.

muhafızlarının maaşlarından da dörtde bir nisbetinde bir tasarruf yapılmış oluyordu. Hülâsa bir taraftan mukataat tevzii sisteminde, vergilerin toplanması usûlünde icra edilen tebeddüller, hazinenin gelir kısmının yükselmesine âmil olurken, diğer tarafdan maaş kadrolarında yapılan tensikat ve tasarruflar dolayısiyle de, yine mühim bir kısım paranın hazinede kalması sağlanıyordu. Her cihetden hazine menfaatinin birinci plânda tutulduğu şüphesizdi ve her sene muntazam büdce yapılıyor, gelir ve gider kısımları tesbit olunmak suretiyle varidat sıkı kontrol altına alınıyordu. Nitekim 1134 senesi başında (1721) yapılan yeni bir plânço ile Damad İbrahim Paşa'nın sadareti anından bu seneye kadar geçen devre zarfında, mâsraflar çıktıktan sonra, büdcede bir divânî kese elli bin akçe olmak üzere, 5675 divânî keselik bir tasarruf temin edildiği görüldü. Bu tasarruflara, baş-muhasebeye, haremeyn muhasebesine, baş-mukataat kalemine, maaden kalemine ve haslar kalemine, İstanbul mukataası kalemine, celeb-keşan ağnamına ve piskopos kalemine tâbi mukataaların asıl mallarına yapılan zamlar ile yeniden irad kayd olunan varidat da dahil bulunuyordu[11].

Damad İbrahim Paşa'nın sağladığı bu tasarrufun, III. Ahmed'i çok memnun ettiği muhakkak idi. Lâkin burada, şimdiye kadar ocaklarındaki mahlûlâtın yerine dahi sağ akçe üzerinden mevâcib alırken, hâlen çürük akçe üzerinden mahlûlâtsız para alan yeniçerilerin, cebecilerin, topçuların, sipahi ve silâhdarların, bunların ağaları ile zâbitlerinin, maaşları tenzil olunan Anadolu'daki kal'a mustahfızlarının, sâir ücretlilerin ve mukataaların yükseltilmesi yüzünden vergi mikdarları artırılan reayanın, padişah ile vezîr-i âzamına karşı takınacakları tavrı, bir an için tasavvur etmek faideden hâli olmasa gerektir. Bilhassa böyle bir malî islâhatın yapıldığı sıralarda ve onu tâkib eden günlerde, ikinci fasılda beyan olunduğu vechile, İstanbul'un îmarına, Kâğıthane'de garb uslûbu ile yeni binaların inşâsına büyük ehemmiyet verilmesi, eğlence ve sefahat âlemlerine başlanması keyfiyetini, reayanın ve daha ziyade İstanbul'daki esnaf ve askerin nasıl karşılayacağını cidden düşününüz!

Damad İbrahim Paşa'nın bir taraftan İstanbul'u îmar, diğer taraftan padişahı memnun etmek maksadiyle inşâ ettirdiği kasır-

11 Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 311/15

lara, köşk ve bahçelere, büyük bir masraf yapılmamış olsa dahi, onların inşâsına, askerden kesilen para ve halkdan alınan fazla vergiler esnasında teşebbüs edilmiş olması, her hâlde efkâr-ı umûmiye üzerinde iyi bir tesir bırakmamış olmalıdır. Mütemadi lâle eğlenceleri, helva sohbetleri, elçi dâvetleri ve sünnet düğünleri yanında, yeni yeni vergilerin konulması, milleti saraya, padişaha, onun etrafındakilere] karşı tahrik etmekten başka bir işe yaramıyordu. Halk bu hususda haksız da değildi. Zira az sonra baş gösteren şark seferleri dolayısiyle yeniden seferî vergiler konmuş ve böylece reaya, hakikaten daha müşkil bir duruma girmişti. 1134 yılı başındaki (1721) muazzam tasarruf göz önünde tutularak, bunun 1136 senesi başında (1723 sonları) daha bir hayli artmış olması lâzım gelirken, Şubat 1724 (Cemâziyel-evvel 1136)'de «Moskof keferesi üzerine sefer-i hümâyun muhakkak olup, mühimmat-ı gaza ve cihadın tekmili» için gereken imdâd-ı seferîye vergisinin bir an önce toplatılıp gönderilmesi hakkında fermânlar sudûr ettiğini görüyoruz[12]; yâni devlet henüz Rusya'ya karşı fiilen harb ilân edilmeden, ihtimale binâen, hazinesinde bir tasarruf dahi olduğu hâlde, derhâl milletden seferî vergileri toplamaya başlamıştır. Fakat vergi hususunda icra olunan bu tazyikın, bir kaç ay sonra aksülâmel gösterdiği ve mütemadi vergilere tahammül edemeyen reayanın, yerlerini terk ile büyük şehirlere ve bilhassa İstanbul'a geldikleri anlaşılıyor. Mayıs 1724 (evâil-i Ramazan 1136) tarihli bir vesika, bu vaziyet karşısında, reayanın mâruz kaldığı durumu bize açıklamaktadır[13]. Mezkûr vesikadan öğrendiğimize göre «Rumeli ve Anadolu cânibleri̇nde olan havass u evkaf ve ziamet ve timar dahilinde olan kasabada ve kura'da emlâk ve araziye mutasarrıf defterlü reayadan rüsûm-ı raîde hisabiyle ve benâk ve sâir rüsûmat-ı kanûniye verir müslîm ve zimmî reayanın bâzıları evtân-ı kadîme ve me'vay-i asliyelerinden hurûc ve bâis-i umrân-ı büldan olan ziraat ve hiraseti terk ve mücerred uhdelerine lâzım gelen rüsûm-ı raîdelerin vermekte tahlis-i girîbân etmek sevdasiyle gelüp İstanbul'da tavattun ve âhir kâr u kisbe iştigal» ediyorlardı ve bu hicret edenlerin hissesine düşen tekâlif, yerlerinde kalan reaya üzerine yükletiliyordu. Maamafih bahis mevzuu husus,

[12] *Şer'i sicillat ahkâm defterleri*, Edremid Ksm. nr. 50, 28. Topk. Sary. Arşv.
[13] *Aynı defter*, gösterilen yer.

1721 (1133) senesi başlarından itibaren nazar-ı dikkati celb etmeğe başlamış[14] ve 1724'de şübhesiz daha ileri bir safhaya varmıştı. Esasen kendi vergilerini vermekten âciz bulunan bu reaya sınıfı, bir kat daha fazla vergi vermeğe mecbur tutulmakla, büsbütün perişan hâle geliyor ve neticede şuraya buraya dağılıyordu. Bu yüzden memleketteki nizam ve intizam da günden güne bozulmakta idi. Hükûmet ise, bahis mevzuu hicretin, daha doğrusu karışıklığın önüne geçmek için yerini yurdunu terk ile İstanbul'a gelmek isteyenleri men' etmek ve yurdlarına geri çevirmek işiyle uğraşmaya başlamıştı. Yukarıda kayd ettiğimiz vesikalar, şübheye mahâl bırakmayacak şekilde bize şu hakikati ifade etmektedir: Halk, artık vergileri ödeyecek vaziyetde değildir. Yaşayabilmek için, yerlerini yurdlarını bırakmak ve büyük şehirlere, bilhassa bir çok vergi muafiyetleri olan İstanbul'a hicret etmekte; hükûmet de bütün vergileri, yerlerinde kalan reayadan almaya çalışmaktadır[15]. Memlekette baş gösteren fakr u zaruretten mütevellid hicretleri hükûmetin önlemeğe kalkışması dahi matlûb neticeyi vermemiş, İstanbul'da işsiz gücsüz bir kısım insanların sayısı gün geçdikce artmıştır.

Bu husus hakikaten ehemmiyetle üzerinde durulması iktiza eden bir dâva idi. Halkın göç etmesi, bir kısım köylerin dağılmasına, nüfusu azalan mahallerdeki reayanın fazla vergiye mâruz kalmasına, nihayet vergilerin zamanında toplanamaması yüzünden malî buhranlara sebeb olacağı gibi; merkezde padişaha ve devlet erkânına karşı nefret duyan tehlikeli bir kütlenin toplanmasına da âmil oluyordu. Diğer taraftan, henüz şarkda İran seferlerinin başlangıcında böyle bir vaziyetin meydana gelmesi ise, gelecek seneler içinde daha vahim neticeler verebilirdi. Nitekim bu hâlin 1140 senesi başlarına (1727 ortaları) kadar devam ettiği ve tehlikenin gün begün artmakta olduğu görülmektedir. Hâlbuki İran harblerinin birinci safhasında hükûmet her şeye rağmen, hiç bir vergiyi tahsilden vaz geçmemişti. Ancak 4 Ekim 1727 (17 Safer 1140) tarihinde, Eşref Şah ile akd olunan Hemadan anlaşmasından sonradır ki bu seferî vergiler lağv edilmiş, lâkin milletde normâl

14 Bu hususta bakınız, *Mühimme defteri*, nr. 130, 183 ve 184, Başbak. Arşv.

15 *Şer'i sicillat ahkâm defterleri*, Balıkesir Ksm. nr. 721, vrk. 60/a, Topk. Sary. Arşv.

vergileri dahi ödeyecek hâl kalmamıştı. Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde mevcud, Şer'i sicillat ahkâm defterlerinde kayıdlı bulunan evâsıt-ı Zilhicce 1139 (Ağustos 1727) ve evâhir-i Safer 1140 (Ekim 1727) ile evâil-i Rebi'ül-âhir 1140 (Kasım 1727) tarihli üç vesika, 600 kuruşluk bir vergi mes'elesinin, Kemer-Edremid[16] veya Balıkesir kazalarından birine tarhı hususunda vâki' olan itirazlar neticesi, hâdisenin beş ay müddet ile merkezi meşgul ettiğini göstermektedir[17]. Müteaddid emirlere rağmen halk bu vergiyi ödemek istemiyor, diğer bir tâbirle millet vergi vermekten âciz bulunuyordu ve bunu artık padişah da anlamıştı. Nihayet seferî vergilerin hemen lağvı için vilâyetlere, sancaklara ve kazalara fermânlar gönderildi. Evâsıt-ı Rebi'ül-âhir 1140 (Aralık 1727) tarihli olan bu fermânlardan birinde şöyle deniliyordu:

«... *Şark seferleri zuhûr idelü beş seneden berü bi-hasbi'l-iktiza vâki' olan tekâlif-i örfîye ve şaaka ve imdâd-ı seferîye vermekden reaya ve berayanın hâllerine za'f-ı küllî târi olmağla tab'-ı merahim perver-i padişahânem muktezasınca biraz müddet emn ü idareleri ile sâye-i adalet-i padişahânemde âsûde hâl ve müreffehü'l-bâl olup devam-ı ömr-i devletim ed'iye-i hayriyesine .... aksây-ı murâd-ı hümâyunum olup ve hâlen bi-hamdillâh-i taalâ.... harbe mütaallik bir iş olmamağla gerek muhafazada ve gerek menâsıblarında olan eyalet ve elviye mutasarrıflarına teksir-i askerin iktizası olmamağın her birisi hazerîyelerine göre masraflarını taklil etmek üzere ...... hâlıku'l-berâya olan reaya fukarası üzerlerinden bi'l-külliye imdâd-ı seferîye ref' olunmağın sen ki vezîr-i müşarünileyhsin masrafını hazerîyene göre tesviye ve taklil eyleyüp sefersiz vakitlerde nizam verildiği vechile hazerîyenden maada tarafından reaya ve berayaya imdâd-ı seferîye mütalebesi ile rencide olunmamak bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuştur...*»[18].

Maamafih padişahın yalnız seferî vergilerin lağvını emretmekle kalmadığını, onun bu tarihden önceki seferî borçları da afvettiğini,

[16] Kemer-Edremid kazası, bugün Burhaniye kazası hududları dahilindedir. Bak, M. Rüştü - M. Eşref, *Mükemmel ve Mufassal atlas*, İstanbul 1325.

[17] Bu vesikalar, defter, nr. 721 vrk. 22/a, 32/a ve 37/b'de bulunmaktadır.

[18] *Şer'i sicillat ahkâm defterleri*, Trabzon Ksm. nr. 76, vrk. 107/a, Topk. Sary. Arşv.; Küçük Çelebi-zâde İsmail Asım, *Tarih*, İstanbul 1282, 528.

hattâ hazerî vergilerin taksitle verilmesi hususunu dahi emrettiğini görüyoruz. Bu husus ile alâkalı ve evâil-i Cemâziyel-evvel 1140 (Ocak 1727) tarihli olup, Karasi sancağı kadılariyle ayân-ı vilâyete hitaben yazılmış bir diğer fermân suretinde şunlar kayıdlıdır:

«... *Ber-vech-i arpalık hâliya Karesi sancağına mutasarrıf olan Küçük Ahmed.... hâlâ sefer-i hümâyunumda hizmet-i muhafazada olmağla imdâd-ı seferîyesi verilmek lâzım iken bir kaç seneden berü tekâlif-i örfîye ve şaaka ve imdâd-ı seferîye vermekde reaya ve beraya zaaf tatarruk itmekle hallerine merhameten imdâd-ı hazerîye ile iktifa eyleyüp seferîye mütalebe eylememek üzere mîrimirân-ı mümâileyhe emr-i şerîfim ile tenbih-i hümâyûnum olmağla livâ-i mezburdan muayyen olan hazerîyesi mesarifine medar olmak için iki taksit ile verilmek muktazi olmağın sizki mümâileyhimsiz mîrimirân-ı mümâileyhin livâ-i mezburdan muayyen olan beş bin kuruş hazerîyesini iki taksit ile tevzi ve tahsil ve tarafına edâ ve teslim eyleyüp hilâfına riza ve cevaz gösterilmemek bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuştur. Buyurdum ki hükm-i şerîfim vusûl buldukda bu bâbda vech-i meşruh üzere şeref-yafte-i sudûr olan fermân-ı vâcibü'l-ittiba' ve lâzımü'l-imtisâlimin mazmûn-ı itaat makrûnu ile âmil olup hilâfından ihtiraz ve ictinab eyliyesiz şöyle bilesiz alâmet-i şerîfe itimad kılasız. Tahriren fî evâil-i Cemâziyel-evvel sene 1140. Be-makam-ı Kostantiniyye...*» [19].

Bu vesikalar, vergi yüzünden reayanın malî vaziyetinin nekadar bozulduğunu açıklaması itibariyle pek mühimdir. 1727 senesi başında, halkın, değil seferî vergiyi vermek, normal olanların dahi ödenmesinde acz gösterdiği, vergilerin tâyini ve tevzii hususunda şikâyetlerde bulunarak, ödemekden imtina ettikleri kaçınılmaz bir hakikat haline gelmişti. Bu bakımdan Eşref Şah ile akdolunan anlaşma tam zamanında yapılmış, seferî vergilerin lâğvı millete büyük ümid vermişti denilebilir. Bu hâl, yâni Anadolu'da harbe nihayet verilmesi, askerin sebeb olduğu külfetlerin hitamı ve mühim bir kısım vergilerin kaldırılması dolayısiyle, reayanın yükünü esaslı şekilde tahfif edecek gibi görünmekde idi. Fakat neticesi iyi hisab edilmeden girişildiği anlaşılan İran seferleri, zannolunduğu

19 *Şer'i sicillat ahkâm defterleri*, Balıkesir Ksm. nr. 721, vrk. 33/b, Topk. Sary. Arşvi.

kadar kolay hâlledilememiş ve Eşref Şah ile yapılan bu sulhün akabinde, Tahmasb, akd edilen yeni anlaşmanın hiç bir kıymeti bulunmadığını bildirdiğinden, yeniden seferî harekât başlamıştı. Çünki Nadir Ali ile iş birliği yapan II. Tahmasb, İran'ın şarkından toplamış olduğu yeni kuvvetlerle Eşref Şah'ı mağlûb ve firara mecbur etmiş, Devlet-i aliyye'ye de, evvelce İran'dan almış olduğu şehirlerin geri verilmesi lâzım geldiğini söylemişti. Aradan zaman geçmeden tahaddüs eden bu yeni durum karşısında, iranlılar ile tekrar mücadele etmek yahud istediklerini vermek icab ediyordu. Vezîr-i âzam Damad İbrahim Paşa, bu esnada ordunun ahvalini ve milletin malî durumunu gayet iyi bildiğinden, evvelâ mes'eleyi sulh yolu ile tesviyeye çalıştı; fakat iranlıların İsfahan ile Kirmanşah ve havalisini tehdidleri karşısında, Devlet-i aliyye de yeniden sefer tedarikâtına başlamak mecburiyetinde kaldı. İşte bu sebebledir ki bir taraftan Anadolu'da hareket halinde olan ordunun yapdığı tahribat, diğer taraftan seferî vergilerin tahmili, reayaya tekrar bir çok mükellefiyetler yükledi ve neticede mevcud olan memnuniyetsizlik alâyimi biraz daha arttı.

Seferler dolayısiyle reayanın ödemeğe mecbur tutulduğu vergilerden maada, bunların tahsil şekli de halkın şikâyetini mucib oluyordu. Memleketin bir çok yerlerinden, timar ve ziamet sahiblerinin, ayânların, voyvoda ve kethüda-yerlerinin koca-başıların sâir tahsildarların hattâ kadı ve nâiblerin, resmen tahakkuk ettirilen mikdardan fazla vergi taleb ettikleri hakkında şikâyetnâmeler gelmeye başlamıştı. Seferî vergilerin kaldırılması, köylüye refah temini hususu şöyle dursun, şimdi de hükûmet adamlarının usûlsüz hareketlerinin reayayı büsbütün iz'aç ettiğini görüyoruz; hattâ bir çok kimseler, reayayı kendi hususi işlerinde ücretsiz olarak çalıştırıyorlardı. Diğer taraftan III. Ahmed'in, müteaddid fermânlarına rağmen vilâyetlerdeki memurlar bildiklerini yapıyor, devletin vergi tahsili işi ve dolayısiyle malî durum asla bir türlü nizama sokulamıyordu. Vezîr-i âzam İbrahim Paşa ise, sadaretinin ilk senelerindeki faaliyeti kaybetmiş, şimdi divânında, tamamen kendi akrabası olan vezirleri etrafına toplamış olup, rahat hayat tarzını değişdiremiyor ve İstanbul'dan bir adım dahi dışarı çıkmıyordu. Devlet işleri ciddiyetini o kadar kaybetmişti ki, 1725 seneşinden 1730 senesine kadar geçen takriben beş senelik müddet zarfında, meselâ bir mahâlden alınan fazla verginin tahsiline bir türlü mâni

olunamamıştır. Bu husus dahilî işlerde böyle olmakla beraber, haricî mes'elelerde dahi aynı şekilde devam ediyordu [20]. Hülâsa 1730 senesine takaddüm eden yıllarda, gerek Anadolu, gerek Rumeli tarafındaki sancak ve kazalarda, reaya ile mültezimler, malikâne sahibleri, timar ve ziamet ile has sahibleri, diğer tahsil memurları arasında dâimi ihtilâflar mevcuttu. Bu hususa misâl olmak üzere bir kaç vesika suretini görelim. Bunlardan biri, 19 Mayıs 1729 (20 Şevval 1141) tarihli olup, Şumnu kazasına tâbi Kayacık karyesi reayasının şikâyetnâmesidir ve sureti aynen aşağıya kayd edilmiştir:

«Devletlû saadetlû Sultanım hazretleri sağolsun

Bu kulları erbâb-ı timar karyelerinden Şumnu kazasına tâbi Kayacık nâm karye ahalileri olup üzerlerimize edâsı lâzım gelen a'şâr-ı şer'iye ve resm-i mücerred ve resm-i benâk ve resm-i çift ve sâir hukuk ve rüsûmlarımızı kanûn ve defter mucibince sipahimize edâ edüp kusurumuz yok iken sipahimiz olan Ahmed nâm kimesne kemâl-i tama' ından nâşi hilâf-ı kanûn ve defter ziyade taleb ve resm-i çift nâmı ile beher fakir fukaradan yirmi ikişer akçe taleb ve cebren aldığından nâşi müft ve meccânen yem ve yemek ve koyun ve kuzu ve saman ve arpa ve sâir me'kûlatlarımızı aldığından maada ehl ü iyallerimizi müft ve meccânen hizmetinde istihdam edüp andan gayri kovanlarımıza alakoyduğumuz baldan dahi resm-i kovan taleb ve meccânen bizlere dahi orak biçdirüp ve odun taşıtıp zulm ü teaddisinin nihayeti olmayup, perâkende ve perişan olmamıza bâis ve bâdi olmağla hâk-i pây-i saadete arz-ı hâle cesaret olundu Devletlû saadetlû sultanımdan mercûdur ki defterhâneden der-kenar olunup hilâf-ı kanûn ve defter teaddisi men ü def' olunmak bâbında emr-i şerîfleri rica olunur Bâki fermân devletlû sultanımındır. Bendegân-ı

ahâliy-i kazâ-i mezbûr» [21].

Bu mes'elelere dâir ikinci bir vesika ise, Ahiyolu kazasına tâbi Ahtabolu karyesi sakinlerinin, koca-başıları hakkındaki şikâ-

[20] Meselâ, Fransa sefiri Marquis de Villeneuve, 1728 senesi sonunda İstanbul'a geldiği hâlde, 1730 senesi ortalarında, bütün teşebbüslerine rağmen, bir def'a dahi vezir-i âzam ile konuşmaya muvaffak olamadığını, bir çok işler hakkında müracaatlara cevab dahi alamadığını, Eylül 1730 tarihli raporunda hükûmetine bildirmektedir. Bk. *Turquie, Correspondance politique,* vol. 82, 378, Fransa Hariciye Arşivi.

[21] *Cevdet Dahiliye,* Defter I, nr. 5946, Başbak. Arşv.

yetnâmeleri üzerine, Ahiyolu kadısına hitaben yazılmış hükümdir. Evâil-i Rebi'ü-levvel 1143 (1730 Eylülü ortaları) tarihli bu vesika sureti aynen şöyledir:

« *Mevlâna Ahiyolu kadısı* زيد فضله *hüküm ki*

Kazâ-i mezbûre tâbi' Ahtabolu nâm karye reayası südde-i saadetime arz-ı hâl edüp bunlar üzerlerine edâsı lâzım gelen emr-i şerîfim ile vâki' tekâliflerin edâ edüp kusurları yok iken karyelerinde sâkin koca-başıları olan......ve....ve..... nâm reayalar biribirleriyle yek-dil ve 1138 ve 39 senelerinde emir ve defterden ziyade bi-gayr-ı hakkın kendileri için zulmen akçe zamm ve tahsil ve hâlen dahi mütâlebe ile teaddi üzere olmaları ile muhasebelerin görmek istedikde taallül ve nice dürlü muhalefet edüp zikrolunan senelerde karyelerine isabet edüp kadı defteri mûcibince tevzi' olunan tekâlif sicill-i mahfûzda mukayyed olmağla ma'lûm olmak için bir sureti sicill-i mahfûzdan ihrac ve bi-vech-i şer'î teaddileri men' ü def'olunmak bâbında hükm-i hümâyunum rica ettikleri ecilden mahâllinde şer' ile görülmek için yazılmıştır » [22].

1730 Patrona isyanının vukuu tarihinden hemen bir kaç gün önce yazılan bu hükümde, üç dört senedir müzmin bir şekilde devam eden dâvanın, kadı tarafından mahallinde halledilmesi hususunun emredildiğini görüyoruz. Fakat işin acı tarafı, adalet tevzii vazifesiyle mükellef bulunan, bu gibi haksızlıkları şer'i usûller ile tarafsız şekilde düzenleyecek olan kadı ve nâiblerin de, diğer memurlardan geri kalmadığını, onların dahi irtikâb ve irtişa ettiğini gösteren vesikaların mevcud olmasıdır. Bunlardan evâsıt-ı Cemâziyel-âhir 1141 (Ocak 1729) tarihli bir vesikada, bilhassa aşağıdaki satırlar dikkati çekmektedir:

« ... *kuzat ve nüvvabın hilâf-ı şer'-i şerîf vaz' u harekete tasaddilerini iktiza eder zarûretleri yoğiken bir kaç seneden berü içlerine cühelâdan ba'zı ehl-i tama' dahil ve hilye-i iffet ve istikametten âtıl ba'zı kimesnelere dahi niyabet verilmekle kuzattan bu makuleler ben bu kazaya nâil olunca bukadar mülâzemet çektim ve nâibler dahi ben şu-kadar aylık versem gerektir deyü bu bahaneler ile hâkim-i örf gibi hilâf-ı şer'-i şerîf ahz-ı cerîme ve her bir sâlyaneye kendüleri*

[22] *Şikâyet defterleri*, nr. 128, vrk. 34/b, Başbak. Arşv.; Bu kaza ve karye batı Karedeniz sahillerinde, Burgaz körfezi civarındadır.

için ikişer üçer yüz kuruş zamm ve reayadan cebren ve kahren tahsil... ve reaya fukarasının perâkende ve perişan olmalarına bâis ve bu takrib ile mâl-ı mîrinin tahsili dahi emr-i asîr olup beytü'l-mâl-i müslimîne gadr ve tama'-ı hamlarından nâşi ba'zı mevadda evâmir-i şerîfenin infazında müsamaha ve hilâf-ı vâki' arzlar verüp bunun emsâli harekât-ı şeni'aları nümâyan olmağla hilâf-ı şer'-i şerîf ve mugayir-i evâmir-i aliyye bu gûne teaddiyat ve mezâlimin def' ü ref'i lâzime-i zimmet ve himmet-i vâlâ nöhmet-i padişahânemden olmağın ...» [23].

Mezkûr vesikada daha sonra, kadı ve nâiblerin, avarız, cizye, imdâd-ı seferîye ve hazerîye gibi vergilere, kendileri için bir akçe dahi koymamaları; kanun gereğince alınmakta olan vergilere riayet ile hilâfından ictinab etmeleri kayıdlıdır. Şâyet kadı ve nâibler bu hususa riayet etmeyecek olurlar ise, ayân-ı vilâyet ve iş-erleri durumu merkeze bildireceklerdi.

Bu vesikalar, reayanın devleti temsil eden memurlar tarafından mâruz kaldığı muameleyi ve vergilerin tahsili işinde vuku'a gelen usûlsüz hareketleri isbata kâfi olduğu gibi [24]; devletin, kendi ölçüsü

[23] Bu vesika, *Şer'i sicillat ahkâm defterleri*'nin Balıkesir Ksm., nr. 722, vrk. 2/a; Edremid Ksm., nr. 50, 170; Trabzon Ksm. nr. 76, vrk. 124/a da kayıdlıdır.

[24] Bu hususta, Geyve kazası (bk. *Şikâyet defterleri*, nr. 126, evâil-i Muharrem 1143 tarihli vesika sureti) ve Akça-kızanlık kazası (bk. *Şikâyet defterleri*, nr. 128, vrk. 23/a) ahalilerinin şikâyetlerinden maada; Tarsus kazası ve Gemlik kazası sâkinlerinin de fazla ve usulsüz vergilerden şikâyetçi olduklarını görüyoruz. Bunlardan tarsuslular için Temmuz 1730 tarihinde şu hüküm gönderilmiştir.

«Adana beylerbeyisine ve Adana ve Tarsûs kazaları nâiblerine hüküm:

Tarsûs kazası sâkinlerinden ve nâm kimesneler südde-i saadetime arz-ı hâl edüp bunlar kendi hâlinde olup hilâf-ı şer' kimesneye vaz' u teaddileri olmayup üzerlerine şer'an bir nesne sâbit olmuş değil iken hâlâ Tarsûs voyvodası ve kethüda-yerleri ve nâm kimesneler biribirleri ile yek-dil ve mücerred celb-i mâl için 1141 senesi hilâf-ı şer' ma'lûmü'l-miktar akçelerin.... alup ziyade gadr eylediklerin bildirüp şer'i görülüp hilâf-ı şer' alınan akçeleri ile mahsulleri.... mezburlardan alıverilmek bâbında emr-i şerîfim rica eyledikleri ecilden şer'ile görülmek için yazılmıştır. Fî. evâil-i Muharrem 1143». *Şikâyet defterleri*, nr. 126, Başbak. Arşv.

Gemlik kazasının Küçük-kumlu köyü sakinlerine aid hüküm suretide aşağıdadır:

« Gemlik kazası nâibine hüküm ki:

Kazâ-i mezbûra tâbi Küçük-Kumlu nâm karye sâkinlerinden Hatice nam hatun ile sâir ahalileri südde-i saadetime arz-ı hâl edüb bunlar üzerlerine edâsı lâzım gelen avârız ve sâir emr-i şerîfim ile vâki' olan tekâliflerin âlâ ve evsat ve edna

dahilinde yaptığı bütün teşebbüslere rağmen, bu nevi' yolsuzlukların önüne geçemediğini, voyvodaların, kocabaşıların, kadıların, nâiblerin ve diğer memurların vergi tahsili ve bunların mikdarı mes'elesinde reayaya çeşidli eziyet yaptıklarını dahi gösteriyor. Diğer taraftan, hazinenin zarar gördüğü ve devlet malının tahsili hususunda güçlük çekildiği de aşikârdı. Netice itibariyle bütün bunlar, malî bakımdan, gerek devletin, gerek milletin ve daha ziyâde reayanın sıkıntı içinde bulunduğunu ve bu sebeble memlekette umûmi bir memnuniyetsizlik havası esdiğini ifâde etmektedir. Şüphesiz, hâsıl olan bu memnuniyetsizliğin, günden güne artan gayr-i memnunların ve bilhassa işleri bozulup fakirlik ve zaruret yüzünden İstanbul'a dolanların, 1730 Patrona isyanında büyük tesirleri vardı. Bu isyanda, İbrahim Paşa zamanında husule gelen malî buhranın büyük hissesi olduğunu birinci S. Mahmud'un şu hatt-ı hümâyunları da isbat etmektedir. Bunlardan Trabzon sancağı kadılarına hitaben yazılmış olan birinci hatt-ı hümâyunda şöyle deniliyor:

«... *Sadr-ı sâbık maktûl İbrahim Paşa vaktinde ibda' ve ihdas olunan bâzı mukataat ve maktuat muhaddes olduğuna binâen emvâl-i mukarrere-i mîriyyeye dahil olmayup ve ibadûllaha gadr' ü teaddiyi mûcib olduğundan bu makule muhaddesatın malikâne kayıdları şef' olunmak bâbında hatt-ı hümâyun-ı şevket-makrûnum sâdır olmağın muhaddes olan mukataattan Muharrem gurresinden zabt olunmak üzere senede 60000 akçe mal ile sadr-ı sâbık hazinedarı Mustafa' nın malikâne uhdesinde olan Trabzon mukataasına tâbi Trabzon sancağında vâki' kazaların keten-bezi damgası rüsûmu 1143 senesi Muharremi gurresinden mukataa ve malikânelikten ref ve hazine-i âmirem defterlerinde kaydı terkin olunmağla sâdır olan hatt-ı hümâ-*

itibariyle tahammüllerine göre hisselerine düşeni vermeye râzılar iken yine karye-i mezkûr ahalisinden Derviş oğ. Mehmed ve Köse oğ. Hüseyin ve قرقن *oğ. İmam Mehmed nâm kimesneler biribirleri ile yek-dil ve yek-cihet olmaları ile hâlen iki bin kuruştan ezdiyad tekâlif tevzi ve her birilerinden onar, onbeşer kuruş taleb ve kendüler için cebren tahsil murâd edüp bir vechile edâya iktidarları olmayup perâkende ve perişan olmalarına bâis olduğun bildirirüp sen ki mevlânay-ı mümâileyhsin husûs-ı mezkûru tafahhus edüp mezburların zûlm ve teaddileri üzerlerinden men' ve def' olunmak için ilâm eylemek bâbında hükm-i hümâyunum rica eyledikleri ecilden vech-i meşrâh üzere tafahhus edüp keyfiyeti hakikati üzere ilâm eylemek için yazılmıştır. Fî. evâhir-i Muharrem 1143».* *Şikâyet defterleri,* nr. 128, vrk., 23/a, Başbak. Arşv.

yun-ı şevket-makrûnum mûcibince tarih-i mezbûrda fi-mâba'd Trabzon sancağında vâki' kazalarda hâsıl olan keten bezlerinden resm-i tamga talebi ile mezbûr Mustafa Bey tarafından ibâdullahı bir dürlü rencide ve teaddi ettirmeyüp men' ü def' olunmak bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuştur... Fî 26 Rebi'ül-âhir 1143» [25].

İkinci hatt-ı hümâyûn ise, Anadolu'nun sağ kolunda bulunan mevâli ile kadılara hitaben yazılmıştır; şimdi bunu görelim:

«... Memâlik-i mahrûsa-i fesihatü'l mesâlikimde sâkin ve mutavattın olup sâye-i bülend-pâye-i mülûkâneme ve... himâye-i padişahâneme iltica eden ehl-i zimmet reayadan alınacak cizye akçesi talebine cür'et ve cesaret olunmamak lâzime-i hâlden iken vezîr-i âzam sabık İbrahim Paşa'nın verayay-i hâliku'l-berâya olan fukaray-ı raîyetin himayet ve siyaneti maddesinde iğmaz ve te'ami birle celb-i mal ve iktisab-ı menâl mülâhazası ile ibtidâ-i emirde himayetü'l-fukara taraf-ı mîriden cizyedarlara tâyin olunan ma'îşeti aldıktan sonra câize nâmile dahi her bir cizyedardan katı' vâfir akçe gasb ve ahz etmekle cizyedarlar dahi ferce bulup şurût-ı beratı külliyet ile nesy[ü] ferâmuş ve verdikleri ma'îşet ü câizeyi ez'af-ı muza'afdan tahsile cür'et ve cesaret eyledikleri cihetten on üç senedenberi ehl-i zimmet reaya giriftar-ı meşakk u mihnet ve mübtelâ-i fâka vü zücret oldukları vâsıl-ı sem'-i hümâyunum olup lâkin eyyam-ı saadet encâm-ı saltanat ve evân-ı meymenet nişân-ı devletimde hilâf-ı şer'-i şerîf bu makule teaddiyat ile fukaranın mutazarrır ve mütekeddir olmalarına bir dürlü rizây-ı hümâyunum olmayup Memâlik-i mahrûsa'mda mutavattın olan kâffe-i reaya ve berayanın... sâye-i himâye-i hüsrevânemde âsûde-hâl ve müreffehü'l-bâl olmaları maksad-ı aksay-ı padişahânem olmağla inşaallahü-taalâ 1144 senesine mahsûb olmak üzere cibâyet olunacak cizyelerden ma'îşet ve câizelerden bir akçe ve bir habbe alınmayup nehc-i kadîm ve kaîde-i müstedîm üzere şurût-ı berat ile müraat olunup bu bahane ile vech-i meşrûh üzere cizyelerini edâda ve gerek 1143 senesi cizyelerinin bakayasını tahsil ve teslimatta kimesneye taallül ve muhalefet ettirilmeyüp fermân-ı şerîfime mugayir bir dürlü harekete riza ve cevaz gösterilmemek bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuştur· Buyurdum ki.... 12 Cemaziyel-evvel 1143» [26].

[25] *Şer'i sicillat ahkâm defterleri*, Trabzon Ksm. nr. 78, vrk. 111/b, Topk. Sary. Arşv.

[26] *Şer'i sicillat ahkâm defterleri*, Edremid Ksm. nr.?, 246, Topk. Sary. Arşv.

Bütün bunlardan maada, birinci Sultan Mahmud'un, âsi rüesasından Patrona Halil'i tanımak maksadiyle, huzuruna çağırarak, ondan ne istemiş, neyi arzu etmiş olduğunu sorduğu esnada, bu adamın sâdece, sâbık vezirler zamanında reayaya tahmil olunan fazla ve yeni vergilerin kaldırılması hususunu rica etmesi[27]; bu gibi vergilerin halkı malî buhrana düşürdüğünü söylemesi de, yine 1730 isyanında vergi mes'elelerinin, malî hususların başda yer almış olduğunu bize gösterir. Sultan Mahmud'un cülûsunun ilk günlerinde hükûmete hâkim olan, her istediklerini yaptıran âsiler bile, öyle anlaşılıyor ki vergi işlerini birinci plânda tutmuşlardır.

III. Ahmed Devrinde Esnafın Vaziyeti ve İktisadî Mes'eleler

Bundan evvelki kısımda, III. Ahmed'in damadı vezîr-i âzam İbrahim Paşa'nın sadareti esnasında, İmparatorluk dahilinde, yeni bir ıslâhat icrasına teşebbüs edildiğini ve bu sebeble 1130 (1718) senesinden itibaren vergi sistemlerinde bâzı değişiklikler yapılarak, vergi tutarlarının bir mikdar artırıldığını; bu yüzden reayanın zûlm ve gadre uğraması neticesi, memlekette fakr u zaruretin çoğaldığını; halkın dağılmak veya büyük şehirlere çekilmek ve bilhassa İstanbul'a gelmek mecburiyetinde kaldığını, aynı zamanda mezkûr ahvâlin işsiz, günlük geçimini teminden âciz bir gayr-i memnunlar kütlesi husule getirdiğini ve bu gibi insanların da İstanbul'da toplanmaya başladığını izaha çalışmış, daha ziyâde asker maaşlarından yapılan tasarruflar dolayısiyle büyük bir meblâğ elde edildiğini zikrederek, 1718 senesine kadar mahlûlât yerine de fazla para almaya alışan bu zümrenin, yeni durumu memnuniyetsizlik ile karşıladıklarını kayd etmiştik. Bu fasılda ise, İstanbul'daki esnafın ve küçük ticaret erbabının durumu ile alâkalı bâzı iktisadî mes'eleleri gözden geçirmek istiyoruz.

III. Ahmed'in, bilhassa İbrahim Paşa sadareti devresine tesadüf eden saltanatının son 12 senelik müddeti zarfında, esnafın

[27] *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople en 1730 et 1731 dans la déposition d'Achmet III et l'élévation au trône de Mahomet V, composée sur des mémoires originaux reçus de Constantinople, à* La Haye 1737, 41/42; *M. Mignot, Histoire de l'Empire Ottoman*, IV, 343.

daha ziyade üç mes'eleden müşteki bulunduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi, paranın ayarı ve kıymeti bakımından husule gelen tahavvüllerin piyasada yaratmış olduğu buhran; ikincisi, esnafın tâbi bulunduğu teşkilâtın tevlid ettiği müşkilât; üçüncüsü ise, sefer zamanlarında esnafdan alınan ordu akçesinin hâsıl ettiği memnuniyetsizliktir.

Şimdi bunlardan, paranın ayarı ve kıymeti üzerinde vuku'a gelen tahavvüllerin, piyasada ve dolayısiyle halk ile esnafda ne gibi tesirler yaptığını tafsilatlı bir şekilde görelim:

Râşid tarihinin 1131 (1719) senesi vekayii sonunda, bu tarihden bir müddet önce, gümüşün kıymetinin düşürülmesi suretiyle, para değerinin yükseltilmesi istenildiği hakkında bir kayda tesadüf etmekteyiz. Müellif, eserinin bu kısmında, III. Ahmed'in bir hatt-ı hümâyûn ile resmî tedavül kıymeti üzerinden değeri 21 akçe olan bir dirhem gümüşün, bundan böyle, 20 akçeye alınıp satılması hususunu emrettiğini yazmaktadır. Hâlbuki bahis mevzuu senelerde halk bir dirhem gümüşü 22 akçeden alıp satıyordu; yâni resmî değerine nazaran, günün geçer para vahid-i kıyasisi olan akçenin hakiki kıymeti zâten düşüktü. 1131' de ise, III. Ahmed, bir emirle ve resmî şekilde, gümüşün dirhemini iki akçe birden düşürmüş oluyordu ve tabiî bunun sonunda, akçenin kıymeti yükselecekti. Fakat durum halkın elinde mevcud bulunan gümüşün kıymetinin düşmesine ve dolayısiyle servetinin azalmasına sebeb olduğu için, bu def'a şahısların, ellerindeki gümüşü ve sâir bâzı malları satmadıkları görüldü. Bu yüzden Darbhane-i âmire'ye sarraflardan ve kalçılardan maada kimse gümüş vermemeğe başladı. Nihayet bir müddet sonra gümüş buhranı baş gösterdi ve devrin geçer akçesi olan zolta, para, çil akçe kesilemedi. Piyasada mevcud gümüş para ise, iranlı tüccarların eline geçdi. Onlar da gümüşü İran'a götürerek, orada Abbasî tâbir edilen bir nev'i akçe kesdirdiklerinden, günden güne gümüş piyasadan çekiliyordu. Netice itibariyle bu hâl, akçenin kıymetinin daha ziyâde düşmesine ve zoltanın kıymetinin halk arasında artmasına sebeb oldu. Lâkin devlet dahi resmî fiatta ısrar edip, zolta kesmediğinden. bu def'a piyasada bir buhran baş gösterdi. Devrin vak'a-nüvîsi Râşid Mehmed Efendi'ye nazaran, zoltanın elde bulunanları halk arasında, yine bir akçe fazlasına muamele görüyordu. Fakat hükûmet hiç bir vakit bu fiat üzerinden zoltayı almamış ve resmî râyiç olarak

bu yüksek fiatı kabûl etmemiş olduğu için, hazineye asla zolta girmiyordu. Diğer taraftan, yavaş yavaş piyasadan zoltanın çekilmiş olması, alış verişi inkıtaa dahi uğrattı. Bu yüzden, İstanbul'a zahire getiren gemiler, mal getirmez olmuştu. Çünki bunlar da mallarını ancak zolta ile alabiliyorlardı. Hâlbuki, üzerlerinde muhtelif cins para bulunan tüccarlar, bu parayı tebdil etmek istediklerinde, İstanbul'da bir tek zolta bulamıyorlardı. Nihayet «zolta tedariki mümkün olmadığından cümlesi hayret ve ıztıraba düşüp ve sefineleri Boğaz'da bağlı kalup eyyam-ı şita vü sayf dahi karib olmağla bu vechile vâbeste-i ukde-i tahayyür oldukları surette zolta kılleti ile revacının ihtilâfı teâmül-i nâsın ihtilâlini mucib ve ibadullaha gadr ü zararı müeddi...» [28] oluyordu.

Görülüyor ki para mes'elesinin tevlid ettiği neticeler pek mühimdir. Râşid Mehmed Efendi gibi, devletin resmi vak'a-nüvîsinin böyle bir ifâde kullanması, o devirdeki müşkilâtın ehemmiyetine delil teşkil eder ve bilhassa İstanbul'da bulunan esnaf ile halkın çektiği sıkıntı hakkında bir fikir verir. Umumiyetle İbrahim Paşa'nın sadareti devresine tesadüf eden bu gibi vak'alar, onun muhalifleri arasına, yeni bir zümre mensublarının katılacağı hususunda da şübhe bırakmaz. Vezîr-i âzamın sadaret mevkiini işgal ettiği tarihten itibaren vergi ve maaş mes'eleleri üzerinde yaptığı ıslahat, reaya ile memur zümresini memnun etmediği gibi, paranın kıymet bakımından geçirdiği tebeddüllerin dahi halk ile esnafı hoşnud bırakmadığı anlaşılır. Bu mes'elede daha ziyâde İstanbul esnafının ve küçük san'at sahiblerinin mutazarrır ve şikâyetçi olduklarını söyleyebiliriz. Çünki mezkûr buhrandan sonra bu derde bir çare bulmak için Mahmud Paşa nâibi ile Bedestan kethüdasının ve sâir meslek kethüdalarının, Darbhane-i âmire memurları ile birlikde ictima ederek bahis mevzuu hususları müşterek halletmeğe çalıştıklarını görüyoruz. Kethüdalar, muhtelif esnaf teşekküllerinin işlerini tanzime memur idareciler olmaları bakımından, bunların İstanbul esnafını temsilen geldikleri göz önünde bulundurulursa, mezkûr hususun, bütün İstanbul esnafını ne derece alâkadar ettiği anlaşılır. Toplanan bu mecliste herkes serbestce fikrini söylemiş ve nihayet vezin ve ayar itibariyle yeni bir paranın basılmasına karar verilmişti; fakat bunun sonunda da tam bir netice elde

[28] Râşid Mehmed, *aynı eser*, V. 172 vd.

edilemedi. Halkın bu yeni paraya dahi rağbet etmediği görüldü. Sarraflar ile kalcıyanın, mûtad olduğu vechile, her ay darbhaneye vermiş oldukları elli beş bin dirhem gümüşden maada, yine hiç kimse gümüş vermiyordu. Bu sebebden hükûmet, nihayet mecburi olarak bir dirhem gümüşün 22 akçeye alınıp satılmasını, yâni halk arasındaki râyici kabûl etti. Râşid Efendi'nin kaydına binâen diyebiliriz ki, bir dirhem hâlis gümüşün 22 akçeye alınıp satılmasını, devlet resmen kabûl ettikten sonra da, herkes bulduğu gümüşü «Darbhane-i âmire'ye götürüp, zolta ve para ve nukûd-ı sâire» kesdirmeğe başlamış ve böylece piyasada zolta ile diğer akçeler çoğalmıştır. Ancak «zoltaya zamm olan akçe ve sîm-i hâlisin bahasına zamm olunan ikişer akçeden iktiza etmiş olup ve her bir danesi sekiz dirhem bir denk olmak itibariyle fimaba'd cedid zolta beyne'n-nâs doksanar akçeye geçmek üzere nizam verilmesi istihsan ve vech-i meşruh üzere revacı fermân olundu»[29].

Maamafih paranın kıymeti dolayısiyle husule gelen hâdiselerin bu suretle nihayetlenmiş olduğu söylenemez. Asırlar boyunca zaman zaman vuku' bulan bu nev'i müşkilâtın, III. Ahmed'in saltanatı hitamına kadar da, ara sıra devam ettiğini görmekteyiz. Meselâ yukarıda izah ettiğimiz vaziyetten sonra, 1723 senelerine doğru, ortaya bir de züyuf akçe mes'elesi çıkmıştır; yâni Mısır'da basılan paraların kenarları muntazam şekilde olmadığından, bilâhire bunlar bâzı eşhas tarafından hafifce kesiliyor ve bu suretle piyasaya vezni azaltılmış akçeler sürülüyordu. Bu hâl ise, gümüş veya altın paranın hakikî kıymeti ile itibarî kıymeti arasında fark hâsıl ettiğinden, her zaman için ticaret erbâbı arasında bir takım hâdiselerin zuhûruna sebebiyet vermekte idi. Bundan dolayı hühûmet, nihayet bâzı tedbirler almak ve bilhassa Mısır'da basılan paraların ıslahı için alâkalı memurlara emirler göndermek mecburiyetinde kaldı. Bu nev'i yazılarda, daha ziyade, III. Ahmed'in para mes'elesine ziyadesiyle ehemmiyet verdiği, Devlet-i aliyye sınırları içinde, züyuf, kenarları kırkık akçenin mübadelesini men' etmiş olmasına rağmen, bilâd-ı selâse ile diğer bâzı şehirlerde el'an züyuf akçe kullanıldığı kayd ediliyor ve İstanbul'da darbhane ile sâir alâkalı makamların memurlarından müteşekkil bir hey'etin, bahis mevzuu hususa, Mısır'da basılan, kenarları gayr-ı muntazam

29 Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 175/76.

ve noktalarla çevrili olmayan Mısır paralarının sebeb olduğunu, bil'umûm züyuf akçelerin Mısır menşe'li bulunduğunu bildirmesinden dolayı Mısır'da basılan paraların dahi, İstanbul'da basılanlar gibi, kenarları muntazam ve noktalar ile de çevrili olması lâzım geldiğine işaret ediliyordu[30]. Gerçi, 1716 senesinde, Mısır vâlisi Ali Paşa zamanında, yine bu hususda emirler gönderilmiş, fakat Ali Paşa da bu işi, o zaman bir nizamına sokamamıştı. Şimdi ise, vâliye bir de İstanbul'da basılan paraların örneği gönderilmekte ve ayarı, vezni itibariyle Mısır parasına müdahale edilmediği, bu hususda Mısır darbhanesinin ve Mısır ümerâsının tamamen serbest olduğu, ancak şekil bakımından, Mısır parasının, İstanbul'da basılana benzemesi, bilhassa kenarlarının kesilmeye müsait olmaması, ehemmiyetle bildirilmekte idi.

Hükûmetin, Mısır'da basılan paraların, piyasada yaratmış olduğu uygunsuz hâlleri önlemek gayesiyle bu şekilde bir tedbir almasına rağmen, mes'ele yine kökünden hâlledilmiş değildi. 1716 senesindeki teşebbüsler gibi, bu def'a girişilen ıslah çalışmaları dahi müsbet netice vermemişti. Öyle anlaşılıyor ki, şarta bağlı olan bu işler, Mısır darbhanesi ricali ile Mısır ümerası muvafakat etmedikleri takdirde, eski şekli ile devam edecekti ve nitekim böyle de olmuştur. Çünki züyuf akçe dâvasının 1725 tarihinde de bir mes'ele hâlinde ciddiyetini muhafaza ettiğini, Küçük Çelebizâde İsmail Asım Efendi'nin vekayi'-nâmesindeki kayıdlardan öğrenmekteyiz. Mezkûr müellif, bu hususda «Râbıta-i nizâm-ı bey' ü şirâ ve vasıta-i muamelât-ı şetta olan dirhem ve dinar hususa sikke-i hümâyûn-ı cihanbâni ile revnak-yafte olan envâ'-ı nukûd-ı encümşümârın nizâmı hususu âzam-ı esbâb-ı nizâm-ı devlet ve akdem-i mühimmat-ı umûr-ı saltanat...»[31] olduğunu bir prensip olarak ortaya koymakta ve bu sebebten dolayı da ehl-i vukûf ve hibrenin

[30] Bu hususda, Mısır vâlisine hitâben yazılmış, 6 Haziran 1723 (2 Ramazan 1135) tarihli bir mektub sureti için bk. *Mecmû'a-i münşaat*, vrk. 426/b—428/a, Revan Ktb nr. 1947, Topk. Sarayı.

[31] Küçük Çelebi-zâde İsmail Asım, *aynı eser*, 310; Osmanlı Devletinin kuruluş devirlerinden, XVIII. asrın sonuna kadar geçen zaman zarfında, paranın hangi tarihlerde ıslahına çalışıldığı, kıymetinin nasıl tahavvül ettiği, muhtelif cins paraların târifi, ne kadar altın ve gümüşden kesildiği ve hangi padişahlar zamanında vücûda getirildiği hakkında toplu malûmat için bk. Ahmed Rasim, *Resimli ve haritalı Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1335, I, 113, 326. 442; II, 256 vd. sahifelerin fâide kısımlarına.

ittifakları ile şer'î şekilde paraya yeniden nizam verildiğini, sikke-i hümâyûnun, takdir olunan kıymetten ne noksanına ve ne de fazlasına satılmaması hususu kararlaşdırılarak kenarları kırkılmış züyuf akçenin râyiç olmaması hakkında, Anadolu ve Rumeli'ye evâsıt-ı Rebi'ül-evvel 1138 (Kasım 1725)'de fermânlar gönderildiğini yazmaktadır[31]. Velhâsıl 1725 tarihlerinde dahi, III. Ahmed'in, paranın ayarı ve vezni işlerine bir nizam veremediğini, mütemadiyen para kıymetinin değişmesi yüzünden, piyasada tam bir istikrar vücude getirilemediğini, son ıslah teşebbüsleri esnasında, altın ve gümüş kıymetinin bir mikdar daha yükselmesiyle, hayatın bahalandığını ve bu keyfiyetin de, daha ziyade İstanbul'daki esnaf ve halk arasında memnuniyetsizlikler tevlid ettiğini, hükûmete karşı bir iğbirar husule getirdiğini söyleyebiliriz.

İktisadî mes'elelerden üzerinde durulması lâzım gelen ikinci husus ise, esnafın tâbi bulunduğu teşkilât ile bunun tevlid ettiği müşkilâttır.

XVIII. asrın ilk yarısında, esnaf teşekküllerinin, kendi aralarında mevcud bir takım nizamlarla idare edilmekte olduğunu söyleyebiliriz. Bu nizamların esası da dinî ve ictimaî olup, kökleri Orta Asya ve Yakın Şark'da yaşamış müslüman Türk devletlerine dayanıyordu; yâni osmanlılarda, diğer kültürel sahalarda olduğu gibi, kendilerinden önce yaşamış olan müsliman Türk devletlerinin esnaf teşkilâtı sistemleri, ana hatlariyle devam etmekte idi. Ancak bu sistem ve nizamların, devletin durumuna göre, zaman zaman bâzı tahavvüller gösterebileceğini göz önünde bulundurmak lâzım gelir[32].

[32] Ahmed Rasim, *Gedikler* adlı eserden naklen, bizdeki esnaf teşkilatı hakkında kısaca bilgi vermekte (*Osmanlı Tarihi*, II, 493 vdd.) ve burada «Usûl-i inhisarın bidâyeti takriben 1140 (1728) tarihidir. Bu tarihte esnafın adedi ustalık nâmile tahdid olunmuş....1140 tarihinden 1277 (1860) tarihine kadar devam eden bu inhisar müddeti zarfında esnafın umûr ve muâmelâtı ihtisab nâzırının idâre ve nezâret-i dâimesi tahtında» bulunduğunu kaydetmekte ise de, evâil-i Ramazan 1136 (Haziran 1724) tarihli bir vesika, bundan çok daha önceleri, bizdeki esnaf teşkilâtında inhisarcılığın mevcudiyetini isbat eder. İstanbul kadısı İshak Efendi'ye hitâben yazılmış olan bu fermân suretinde şöyle denilmektedir:

« ... *ma'lûm ola ki işkenbeci tâifesi südde-i saadetime arz-ı hâl edüp bunlar kanûn-ı kadim üzere dergâh-ı muallâm yeniçerileri ortalarından 64. cemaata mahsus mîrî zağarlara beher yevm kifayet mikdarı işkenbe meccânen vermek üzere ye'dlerinde berât-ı âlî-şân olup san'atlarını âherden kimesne işlemeyüp ve kethüdaları izni olmadıkça dükkân açılmamak üzere mukaddema fermân sâdır olmağla....* » Bk. *İstanbul Kadılığı defterleri*, nr. 1/24, vrk, 64/a, İstanbul Müftülüğü Arşivi.

Tabiî burada, bizdeki esnaf teşkilâtının şübhesiz bütün safhalarını tedkik edecek, daha doğrusu tarihçesini yapacak değiliz. Esasen bu husus bizim mevzuumuz haricinde kalır. Yalnız burada, şu kadarını söylemek isteriz ki, her mesleğin vaktiyle bir ahi reisi, şeyhi bulunduğu, sonraları kethüdalıkların meydana geldiği, bunların münhâl veya ihtiyaç hâlinde kalfalara kuşak kuşatarak ehliyet verdikleri, usta yaptıkları, çırakları ihtiyaca göre alarak uzun bir terbiye ve eğitimden sonra kalfa mevkiine getirdikleri, içlerinden her hangi bir esnafın haysiyyet-şiken hareketlerde bulunmamasına son derece dikkat ettikleri ve buna mümâsil daha bir çok umumî mes'eleler, herkesce ma'lûmdur.

Hâl bu merkezde iken, her hususda olduğu gibi, XVIII. asrın başlarında, yâni Damad İbrahim Paşa'nın sadareti esnasında, esnaf teşkilâtı işinde de bâzı icraat yapılmış olmalı ki, bir kısım esnafın bâzı kayd ve şartlarla tescil edildiklerini görüyoruz. İstanbul Müftülüğü Arşivi'nde mevcud, Ekim 1726 tarihli iki vesikanın muhtevasına dikkat edilirse, kafesci ve örücü esnafının, yalnız ustaları hisabına çalışacakları, başka dükkân açamayacakları ve aralarına kendi işlerinin ehli olmayan insanları almayacakları, çırak almak lâzım gelirse, bütün ustaların ittifakiyle alacakları hususunda biribirlerine kefil olup -tâbir câiz ise- yeniden kadrolar tesbit ettikleri ve bu hususları İstanbul Kadılığı defterlerine kayd ettirdikleri anlaşılır[33].

Bu hususa âid diğer bâzı vesika suretleri için bk. Ahmed Refik, *Hicri on ikinci asırda İstanbul hayatı*, İstanbul 1930, nr. 50 ve 51. Bizdeki esnaf teşkilatına mensub birliklerden, sarraçların tarihçesi ve gedik teşkilâtları hakkında bk. M. Çağatay Uluçay, *İstanbul Saraçhânesi ve saraçları* (Tarih dergisi, III. sayı 5-6, İstanbul 1953); Prof. Dr. Sabri Ülgener, *XIV. asırdan beri esnaf ahlakı ve şikâyeti mûcib bâzı hâllari* (İst. Univers. İktisad Fak. Mec. XI, 1-4, sene 1950).

[33] İstanbul Müftülüğü Arşivi'nde bulunan bu vesikalardan birincisinin sureti şöyledir:

«Defter oldur ki İstanbul ve Galata ve Üsküdar ve Eyüb'de vâki' kafesci hirfetinin defteridir ki ber-vech-i âtî ale'l-esâmi zikrolunur. 28 Safer 1139.

Kethüda usta	*Yiğit-başı usta*	*Usta*	*Usta*	*Usta ...*
Hasan	*Ali*	*Osman*	*Mehmed*	*Mustafa ...*

Bâlâda tahrir olunan kafesçi hirfeti erbâbı ba'de'l-yevm ustaya hizmet edüp pîr ü perver olmadıkca başka dükkân ihdas etmeyüp ve hâm-ı dest olanları beynlerinde işlettirmemek üzere cümlesi kavl ü ittifak ve ahd u misak eylediklerinden sonra hirfet-i mezbûre erbâbının mecmu'u biribirlerine kefil ve kethüdaları olan Hasan dahi mecmu'una kefil olduğu işbu mahalle şerh verildi».

Bak, *İstanbul Kadılığı defterleri*, nr. 1/24, vrk. 56/a, İst. Müft. Arşv.

Şarkî Anadolu'da İran harblerinin bütün şiddetiyle devam ettiği ve bu muharebeler dolayısiyle ağırlaşan vergi mes'eleleri yüzünden, sefalete duçar olan taşra halkının iş bulmak gayesiyle İstanbul'a geldiği bir sırada, İstanbul'da olan esnafın kendi aralarında böyle bir kadro tesbitini lüzûmlu bularak, ustaların tâyini, çırakların alınması ve yeniden dükkân açılması hususunda büyük titizlik göstermeleri, kanaatımızca dikkatle üzerinde durulması lâzım gelen bir mes'eledir. Bahis mevzuu iki vesikadan bilhassa 15 Ekim 1726 (18 Safer 1139) tarihli olanı, fazla taleb karşısında, yeni bir şahsa, mesleğe girmek veya dükkân açmak müsaadesinin verilmesi hususunda gayet sıkı tahdid konulduğunu gösteriyor. Bir esnaf birliğinin umum ustaları muvafakat etmedikçe, o mesleğe yeniden bir çırak almak mümkün olmadığı gibi, bu teşekkül içindeki bir çok kalfaların, ustalık hakkını kazanmış oldukları hâlde, hemen dükkân açmalarına dahi müsaade verilmemektedir. Bunlara, sakal bırakma ve sâire gibi bir takım şartlar konmuştur. Maamafih esnaflığın bu kadar güç ve kayıdlı bir meslek hâline gelmesine, yine İbrahim Paşa zamanında konulan, usûlsüz ve yeni vergilerin sebeb olduğu tahmin edilebilir. Zirâ, vak'a-nüvis Râşid Efendi'nin

İkinci vesikanın sureti :

«Mahmiyye-i İstanbul'da Mercan suukunda olan örücü tâifesidir ki vech-i âtî üzere ale'l-esâmi zikr olanur. 18 Safer 1139.

Kethüda	*Yiğit-başı*	*Usta*	....
İsmail bn. Hasan	*Mustafa bn. Osman*	*Mehmed bn. Mustafa*	....

Mezburân biribirlerine kefil olup cümlesine kethüdaları mezbur İsmail kefil olmuştur.

Hâlen müceddeden cümle ittifakı ile usta olanlardır.

Sarı Mehmed bn. Elhacc Mahmud	*Mehmed Beşe bn. Mustafa Reis*	*Şişman Ahmed bn. Hasan*	*İzmid'li Ahmed bn. Mehmed*

Mezbûrun biribirlerine kefil oldular.

Yusuf Beşe bn. Abdullah	*Hasan Beşe bn. Abdulkadir*	*Musa Beşe bn. Ahmed*

Mezburân biribirlerine kefil olup lâkin henüz üstâd-ı kâmil olmamaları ile halifelik ederler.

Bâlâda tahrir olunan hirfet-i mezbûre erbâbına kethüdaları İsmail kefillerdir. Vech-i muharrer üzere tahrir olunan ustalar ye'dlerinde bulunan şâkirdlerden ma'da müceddeden şâkird almak iktiza ettikçe cümle ustalar ma'rifetleri ile istihkaklarına göre alına ve müceddeden izin alıp ustalık iddiasında olanlar sakallarını koyuverüp.... olmadıkça müstakılen dükkân verilmemek için bu mahalle şerh verildi».

Bak, *aynı defter,* vrk. 57/a, İst. Müft. Arşv.

kaydına nazaran[34], yukarıda dahi izah ettiğimiz vechile, bir çok kimseler, memleketin muhtelif köşelerinden, türlü sebebler tesirile gelerek İstanbul'da yerleşmekte idiler. Bunlardan bir kısmı ise, evvelce, kendi kasabalarında îmâl etmiş oldukları eşyayı İstanbul'a gönderdikleri için, devlet bunlardan bac ve gümrük resmi alıyordu. Hâlbuki şimdi bunlar, aynı eşyayı İstanbul'da îmâl ettiklerinden, mezkûr vergileri vermiyorlardı. Tabiî bunun neticesinde hükûmet gelir bakımından zarar görüyordu. İbrahim Paşa, bunu telâfi maksadiyle, ekseri vergilerden muaf tutulan İstanbul esnafına da, sadareti esnasında vergi koymak istedi; fakat bu hâl hakiki İstanbul esnafını bu def'a şikâyetçi ve gayr-i memnun bir zümre hâline soktu. Daha 1720 tarihlerinde bahis mevzuu vergiler yüzünden, İstanbul'da bir hayli münakaşalar cereyan etmiş, esnaf vergi vermek istememişti. Nihayet III. Ahmed, bu nev'i vergilerin kaldırılmasını emretti.

İşte kanaatimizce bu gibi mes'eleler İstanbul esnafını gayet uyanık bulunmaya mecbur etmiş ve esnaflığı bir çok şartlara bağlı bir meslek hâline getirmiştir; daha doğrusu, evvelden beri bir takım usûl ve nizamlar dâiresinde icra edilmekde olan esnaflık, bu hâdiselerden sonra, nizamlarına dikkat ile riayet edilir bir iş hâline gelmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, İstanbul esnafı, aralarında mevcud nizama böyle ciddî bir veche vermekle, taşradan gelenleri barındırmamak ve dolayısiyle bir kısım vergilerden kurtulmak istemektedirler. Fakat esnafın, gayretlerine rağmen, İbrahim Paşa'nın elinden kurtulamadıklarını; bu harîs vezîr-i âzamın, bilâhire, bir kısım esnafa, yine bir çok vergiler koyduğunu ve bu vergilerin, kendi katline kadar devam ettiğini görüyoruz. Bu hususda bize gayet kıymetli malûmat veren, 7 Kasım 1730 (25 Rebi'ül-âhir 1143) tarihli fermân sureti şöyledir:

«...*Mevlâna İstanbul kadısı* زيدت فضائله *tevkı'-i refi'-i hümâyun vâsıl olıcak ma'lûm ola ki çatkıcı ve bürüncükcü esnafı Divân-ı hümâyûnuma arz-ı hâl edüp mukaddema hîn-i fetihden berü meta'larından bir akçe resm alına gelmiş değil iken sâbıka maktûl vezir İbrahim Paşa'nın zamanında ve bir kaç seneden berü rüsûm-ı tamgay-ı akmişe mukataası eminleri beher mah 3500 akçe alup gadr....eyledüğün bildirüp resm-i mezbûr muhaddes olmağla mukataa-i merkum emin-*

[34] Bk. *Tarih*, V, 178 vd.

leri tarafından mütalebe olunmamak için emr-i şerîfim rica eyledikleri ecilden hazine-i âmiremde mahfûz olan baş-muhasebe defterlerine nazar olundukda İstanbul'un akmişe ve sandal rüsûmu mukataası hassa cerrah-başısı Süleyman زید فضله *nun malikâne uhdesinde olduğu ve İstanbul'da nesc olunan emtia 1132 (1720) senesinde vaz' olunan resm-i tamgadan çatkıcı va bürüncükcüye bir nesne tâyin olunmayup kayd olunan rüsûm-ı tamgaya dâhil olmadığı der-kenar olundukda mezbûrlardan bîhûde resm taleb ile rencîde olunmamaları için mahalline kayd ve emr-i şerîfim verilmek bâbında iftiharü'l-ümerâ v'el-ekâbir bil-fiil baş-defterdarım Ali* دام علوه *arz ve telhis etmeğin imdi telhis mucibince amel olunmak bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuştur. Buyurdum ki hükm-i şerifîm vardıkda bu bâbda sâdır olan emrim üzere amel edüp dahi resm-i mezkûr muhaddes olmağla mezbûrlar dahi bîhûde resm talebi ile rencîde olunmamak için mahalline kayd olunmağla mugayir-i emr-i âlî-şân mukataa-i merkum eminleri tarafından resm talebi ile rencîde ve teaddi ettirmeyesin Şöyle bilesin alâmet-i şerîfe îtimad kılasın. 25 Rebi'ül-âhir 1143. Be-makam-ı Kostantiniyye* »[35].

Görülüyor ki İbrahim Paşa'nın koyduğu yeni vergilerden esnaf şikâyetcidir ve Sultan I. Mahmud'un cülûsunu tâkib eden günlerde, ilk iş olarak bu vergilerin kaldırılması istenmektedir. Velhâsıl İbrahim Paşa'nın gelir temin etmek gayesiyle koyduğu bir takım vergiler, İstanbul esnafını kendine düşman etmiştir. Diğer taraftan, esnafın aldığı sıkı tedbirler sâyesinde, bir çok kimselerin, yâni İstanbul'a yeni gelenlerin, bu şehirde serbestçe ticaret yapma imkânlarından mahrum bırakılmaları da, eski esnaf ile yeni ticaret erbabının, biribirine düşmesine sebeb olmuş ve neticede yine bir gayr-i memnunlar sınıfı ortaya çıkmıştır. Turşuculuk ve çorbacılığın dahi birer meslek telâkki edildiği bu devirde, ticaretin bir nevi' inhisar altında tutulması, her işin eski mensubları ile mesleğe hâricden girmek veya dükkân açıp ticaret yapmak isteyenler arasında dâimi bir münakaşa ve ihtilâf mevzuu teşkil etmiş, bu gibi hâdiseler sonunda da iktisadî nizam bir türlü düzene sokulamamıştır. İstanbul Müftülüğü Arşivi'nde mevcud, *İstanbul Kadılığı ve İstanbul Bâb defterleri* tedkik edilecek olursa, 1726 - 1730

[35] *İstanbul Bâb defterleri,* nr. 6/150, vrk. 145/b, İst, Müftülüğü Arşivi.

tarihleri arasında, mezkûr mes'elelerden dolayı İstanbul esnafının bir hayli şikâyetlerde bulunduğu görülür. Bunlara misâl olmak üzere şu iki vesikayı gözden geçirelim:

«Ma'rûz-ı dâiy-i devletleridir ki

Muhzir Mehmed mübâşeretile ihzar-ı şer' olunan Bedros zimmînin hasımları olup İstanbul'da vâki' çamaşırcı tâifesinin kethüdaları Mustafa ve yiğit başıları Hüseyin ve ihtiyarlarından ma'lûmü'l-esâmî kimesneler meclis-i şer'de mezbûr Bedros muvacehesinde bizim hirfetimiz erbâbı biribirlerine kefil olup âher kimesneler bizim umurumuza müdâhale etmemek üzere bundan akdem verilen nizamımız üzere kıbel-i şer'den ye'dimize ilâm verilüp mûcebince fermân-ı âlî sâdır olmuş iken mezbur Bedros hirfet-i mezbûre erbâbından olmadığından maada mu'temedün aleyh kefili dahi yoğiken hâlâ nizamımıza ve fermân-ı âliye mugayir Vâlide-hanı'nda sâkin bâzı kimesnelerin çamaşırlarını tathir için alup müdahale ve beynimizde ihtilâle bâis olur deyü mezbûrdan teşekki ve ba'de'l-yevm nizâm-ı kadîmimize mugayir müdahale etmemek üzere mezbûre tenbih olunmak matlûbumuzdur dediklerinde mezbûr Bedros dahi ikrar ve itiraf etmeğin mûcebince ba'de'l-yevm tâife-i mezbûre umûruna müdahale etmemek üzere mezbûr Bedros'a tenbih olunmuştur. Bâki fermân men-lehü'l-emrindir. 9 Safer 1139»[36].

«Ma'rûz-ı dâîleridir ki

Mahmiyye-i İstanbul'da turşucu tâifesinin kethüdaları olan Süleyman bn. Ali ve ihtiyar ustalarından İbrahim bn. Hüseyin ve Mahmud bn. Abdullah ve Halil bn. İbrahim ve Mustafa bn. Mehmed ve sâirleri meclis-i şer'de mahmiyye-i mezbûrede Küçük-Karaman suukunda sâkin Halil bn. Hüseyin mahzerine bizim nizam-ı kadîmimiz bir kimesne ibtida bir ustaya şâkird olup san'atımızı bittamam öğrenüp cümle beyninde başa çıkıp üstâd-ı kâmil olduktan sonra kethüda ve ustalar ma'rifetleri ile bir münasib mahâlde kendüye bir dükkân verilüp ol dahi âlâ turşu tabh ve narh-ı câri üzere ibâdullaha bey' edegelüp bunun hilâfı hilâf-ı nizam olduğundan maada mezbûr Halil kat'a ustaya şâkird olmayup san'atımızdan asla haberi yoğiken suuk-ı mezbûrda olan kadîmî turşucu dükkânına karib bir dükkân isticâr ve içinde turşuculuk etmek murad etmekle nizâm-ı kadîmimize

36 *İstanbul Kadılığı defterleri*, nr. 1/24, vrk. 50/a.

halel ve ibadullahı ızrar eder hâlen suâl olunup men' olunmak matlûbumuzdur hatta mezbûr Halil 1134 senesinde bir def'a dahi Mustafa Paşa suukunda bu misillû bir dükkân ihdasına mübaşeret eyledikde biz dahi nizâm-ı hâlimiz vech-i meşrûh üzere alduğunu iddea eylediğimizde mezbûr Halil kendi rizası ile feragat edüp ba'de'l-yevm kethüda ve ihtiyarların rizaları olmadıkça müceddeden dükkân ihdası ile nizâm-ı kadîme muhalif vaz' u hareket etmemek üzere râzı ve müteahhid oldukda kıbel-i şer'den ye'dimize bir kıt'a hüccet dahi verilmiştir deyü da'va ve teşekki ve mazmûnu takrirlerine mutâbık hüccet ibraz ettiklerinde mezbûr Halil dahi ikrar ve îtiraf etmelerile ba'de'l-yevm mezbûrların rizaları olmadıkça müceddeden dükkân ihdası ile nizâm-ı kadîmlerine muhalif vaz'u hareket ile beynlerinde bâis-i ihtilâl olmamak üzere taraf-ı şer'den mezbûr Halil'e tenbih olundu... Fî 13 Safer 1139»[37].

Çamaşırcı ve turşuculardan başka, işkenbeci ve kebabcılar ile sarracların da aynı şekilde şikâyetleri vardır. Hattâ bunlardan işkenbeci yahudiler, kethüdaları David vasıtasiyle, orduy-ı hümâyûnun Üsküdar'da bulunduğu esnada, yâni Patrona isyanından bir az önce, III. Ahmed'e müracaat etmiş ve İstanbul'daki mîrî zağarlara tayın vermek şartiyle işlettikleri on işkenbeci ve kebabcı dükkânından maada, yeni dükkânlar açıldığı hususunda şikâyette bulunmuşlardı. Padişâh ise, bu tarihde sadaret kaymakamı olarak İstanbul'da kalan vezir Mustafa Paşa'ya, işkenbeci ve kebabcıların yerleri malûm ve muayyen bulunduğundan, başka mahalde asla işkenbeci dükkânı açılmasına müsaade edilmemesini bildirmişti[38]. Sarracların şikâyeti de nazar-ı itibare alınmış, fakat bun-

[37] *İstanbul Kadılığı defterleri*, nr. 1/24, vrk. 54/a.

[38] Bu mes'eleye âit vesikanın sureti aynen şöyledir:

«Düstûr-ı mükerrem müşîr-i müfehham.... Asitâne-i saadet'de sadâret-i uzma ve vekâlet-i kübrâ kaymakamı olan vezirim Mustafa Paşa ادام الله تعالى ... *mevlâna İstanbul kadısı* زيدت فضائله *tevkı'-i refî'-i hümâyunum vâsıl olıcak ma'lûm ola ki İstanbul'da vâki' Balat haricinde ve dahilinde ve sâir mahâllerde olan işkenbeci ve kebabcı yahudileri kethüdası David ordûy-ı hümâyunuma arz-ı'hâl edüp İstanbul'da vâki' mîrî zağarlara ta'yin vermek şartile on bab işkenbeci ve kebabçı yahudi dükkânlarından gayri dükkân olmamak üzere beynlerinde nizam verilmiş iken şimdi Avram nam yahudi zuhara gelüp bunların kadîmî nizamlarına mugayir Soğancı-başı Ahmed nam kimesnenin doğramacı dükkânın işkenbeci dükkânı edüp mugayir-i nizam muhaddes dükkân peydâ*

lardan, yeni dükkân açanların, Fâtih camii yakınındaki büyük sarrachaneye yerleşmeleri kabûl edilmişti[39]. Görülüyor ki 1730 ihtilâli arifesinde bu kabil mes'eleler oldukça büyük bir ehemmiyet arzediyor. Küçük san'at ve esnaf birliklerinin teşkilâtına dahil olup, çıraklık devresini tamamlamadıkca ve kadroda münhâl yer bulunmadıkca, sermayesi olan bir insan ticaret yapmaktan, elinde san'atı bulunan bir kimse bunu işlemekten mahrumdur ; hattâ beş altı sene içinde, müteaddit teşebbüslere rağmen, bir turşucu dükkânının açılamadığı meydandadır. Fakat günden güne nüfusun çoğaldığı bu şehirde, İstanbul'da, bir çok kimseler kendilerine iş bulmak, daha doğrusu maîşetlerini temin etmek, çalışmak zorunda

eylemekle bunlara gadr ü teaddi eyledüğin bildirüp mesfûr yahudinin mugayir-i nizâm-ı kadîm teaddisi men' ü def' olunup ye'dlerinde olan berât-ı âlî-şânıma muhâlif vaz' u hareket ettirilmemek bâbında emr-i şerîfim rica eyledüği ecilden hazine-i âmiremde mahfûz olan baş muhasebe defterlerine nazar olundukda işkenbeci ve kebabcı yahudilerinin kethüdası divân-ı hümâyunuma arz-ı hâl edüp İstanbul'da vâki' mîrî zağarlara ta'yin vermek şartı ile on bâb işkenbeci ve kebabcı yahudi dükkânlarından gayri dükkân olmamak üzere beynlerinde nizam verilmiş iken yine yahudi tâifesinden ba'zıları nizamlarına mügayir dahl ve taarruz ettiklerinden mukayyed tutulan şurûta mugayir âherin müdahalesini men' içün ye'dlerine dahi emr-i âlî-şânım verilmiş iken ba'zıları muhaddes işkenbeci ve kebabcı dükkânları ibda' ve ihdas ederüz deyü teaddiden hâli olmadıklarından kadîm olan on aded dükkânlarından maada dükkân olmamak ve kadîm olan dükkânların biri Balık-pazarı kurbünde ve biri Mahmud-Paşa'da Parmak-kapu kurbünde biri Unkapanı kurbünde ikisi dahi Hasköy'de olup ve beş adedi dahi Balat'da olup lâkin Balat'da olanlar bundan akdem ihrâk-ı kebirde muhterik olmağla muhterik olan beş aded dükkânın dahi bi'l-ittifak biri kârgir olmak üzere yine Balat hâricinde ve biri aşağı mahallede ve iki adedi dahi Balat dahilinde dört yol ağzında ve birisi dahi Balat câmi'-i şerîfi kurbünde bina olunmağla vech-i meşrûh üzere mahalleri tasrih ile baş-muhasebeye kayd ve ye'dlerine berât-ı âlî-şânım verilmek bâbında...İstanbul kadısı Râşid Mehmed زيدت فضائله *ilâm eylemeğin ilâmı mucebince baş-muhasebe defterlerine kayd ve 1143 senesi muharreminin 23. gününde [8 Ağustos 1730] berât-ı âlî-şânım verildiği derkenar olunup ilâm olundukda imdi derkenar mucebince amel olunmak bâbında fermân-ı âlî şânım sâdır olmuştur Buyurdum ki hükm-i şerîfim vardıkda bu bâbda sâdır olan emrim üzere amel edüp dahi husûs-ı mezbûra mukaddema vech-i meşrûh üzere nizam verilmekle verilen nizama mügayir mesfûr Avram yahudinin teaddisin men' ü def' edüp ye'dlerinde olan berât-ı âlî-şânıma muhâlif kimesneye bir dürlü vaz' u hareket ettirmeyesin Şöyle bilesin alâmet-i şerîfe itimat kılasın. 10 Safer 1143. Sahray-ı Üsküdar».*

İstanbul Bâb defterleri, nr. 6/149, vrk. 76/a, İst. Müft. Arşv.

[39] Bu vesikanın sureti için bak, *İstanbul Kadılığı defterleri*, nr. 1/24, vrk. 63/b, İst. Müft. Arşv.

idiler. Esnaf kethüdaları ve eski ustalar bunlara iş vermedikçe, yâni kendi aralarına almadıkça, onlarda kanun dışı çalışmak mecburiyetini duyuyorlardı. İşte bu sebebden dolayıdır ki hükûmet de müşkil duruma düşmüş, muhtelif esnaf birliklerinin, kethüda ve yiğit-başılarının mütemadi şikâyetlerine rağmen, bu hususda esaslı tedbir alamamıştı. Pek tabiî olarak bu gibi hâller de halkı huzursuzluğa ve hükûmet aleyhinde fena niyetlere sevk ediyordu.

Esnafın ticarî bakımdan şikâyetini mucib diğer bir mes'ele de biribiriyle yakın alâkası olan iki san'at erbabının işledikleri ve sattıkları malın tefriki hususu idi; yâni bir kısım esnaf, kendi yapıp satması icab eden maddeleri, başkalarının dahi yapıp satmasından şikâyette bulunuyordu. Meselâ su künkçüleri ile çömlek ve bardakcılar, aynı san'ât erbâbı, fakat ayrı ayrı maddeler satması lâzım gelen kimseler idi [40]. Bunlar, çok eskiden beri, ellerindeki berat mucibince, biribirlerinin satması icab eden şeyleri tefrik etmiş ve biri, diğerinin sahasına asla tecavüz etmemiş iken, 1729 tarihlerinde, çömlekçiler, su künkçülerininin yapması lâzım gelen eşyayı da yapıp satmaya başlamışlardı. Soğancı-başı Ahmed Ağa'ya istinat eden çömlekçi ve bardakçı esnafı, su künkçülerinin sahasına tecavüz ettikleri için, su künkçülerinin kethüdası Üveys bn. Mustafa ile diğer ustaları da haklarında şikâyet etmişlerdi. Tabiî bu gibi hâller iki esnaf arasında münakaşayı mucib olup, sonunda iş hükûmet kapısına dayanıyordu. Diğer taraftan aşçı ve kebabcılar ile işkenbeciler de, bu yüzden sık sık mücadele etmekte idiler. Bu hususa bir misâl olmak üzere aşağıdaki vesika suretini gösterelim:

« *Ma'rûz-ı dâiy-i devletleridir ki*

İstanbul'da vâki' aşcı ve kebabcı ve çorbacı tâifesinin kethüdaları olan Esseyyid Mustafa ve yiğid başıları İbrahim ve ihtiyarlarından Esseyyid Ahmed ve Mehmed ve sâirleri meclis-i şer'de işkenbeci tâifelerinin kethüdaları İsmail bn. Selim ve sâirleri müseccelü'l-esâmi kimesneler müvacehelerinde kadîmü'l-eyyamdan bu âna gelince şirden aşcı metâı ve aşcıya mahsûs olup işkenbeci tâifesi ahz ve dükkânlarında tabh etmek üzere hâlâ ye'dimizde olan tuğray-ı garray-ı sultanî ile mümza fermân-ı âlî ve hüccet-i şer'iye mûcebince şirden ahzinden

[40] Bak, *İstanbul Bâb defterleri*, nr. 6/150, vrk, 37/a İst. Müft. Arşv.

mukaddema men' olunmuşlar iken mezbûrûn işkenbeciler memnu'lar olmayup hîlelerinden nâşi şirden bahada işkenbeden dûn olup fâide cihetinden kârlarına ziyadece medar olmak mülâhazası ile ahz ve biribirine halt ve tabh ederler deyü teşekki ve bir kıt'a fermân-ı âlî ve iki kıt'a hüccet-i şer'iye ibraz eylediklerinde fi'l-hakika ye'dlerinde olan fermân-ı âlî ve hüccet-i şer'iyelerine nazar olundukta mezbûrûn işkenbeci tâifesi aşcı tâifesine mahsûs olan şirdeni ahz ve tabh etmemek üzere men' olundukları mütaayyin olmağın ye'dlerinde olan senedleri mûcebince mezbûrûn işkenbeci tâifesine ba'de'l-yevm tenbih olunduğu huzûr-ı âlîlerine îlâm olundu. Fermân hazret-i velîyü'l-emrindir. 19 Rebi'ül-evvel 1139».[41]

İşte bu gibi hâller, evvelce aralarındaki nizama az çok riayet eden esnafın, 1730 tarihlerine doğru, nizam ve intizamı kaybetmiş olduklarını, bundan dolayı da bâzı ihtilâflara düşdüklerini gösterir.

Hülâsa olarak şunu kaydetmek lâzım gelir ki, esnaf ve küçük san'at sahibleri, bir takım iktisadî ve ticarî mes'eleler sebebiyle vaziyetten memnun değildirler. Onları memnuniyetsizliğe sevk eden bu gibi âmiller meyanında daha bâzı mes'eleler de vardır. Meselâ bunlardan biri, müstahsil ile perakendeci esnaf arasına, dellâl nâmı verilen bir üçüncü zümrenin girmiş bulunmasıdır. Evvelce istihsâl bölgelerinden İstanbul gümrüğüne gelen mallar, kethüda ve esnaf ihtiyarları tarafından piyasaya tevzi edilirken, Damad İbrahim Paşa zamanında, ortaya yeni bir ticaret erbâbı, yâni dellallar çıkmış ve bunlar, İstanbul'a gelen bir çok malları kendileri toplayıp, bilâhire, istedikleri fiattan perakendeci esnafa dağıtmağa başlamışlardı. İşte bu hâlin, ticaret yapanlar arasında şikâyete sebeb olduğunu görüyoruz. Meselâ bu nevi'den bir muameleye mâruz kalan balmumcu esnafı, meclis-i şer'e müracaat ile çok eskiden beri, Galata gümrüğüne gelen balmumunun, hükûmete lâzım olanı ayrıldıktan sonra, geri kalan kısmı, kendi aralarında taksim edilmekte iken, 1726 senesinde dellâl esnafının bunları toplayıp bahalıya sattıklarını bildirmiş ve bundan sonra yine eski usûlün tatbik edilmesini istemişlerdir. Aynı zamanda muhtekir tâifesi ve muhaddes dellallar diye vasıflandırdıkları bu zümrenin ortadan kaldırılmasını talebediyorlardı. Sonunda Padişah, 8 Rebi'ül-evvel 1139

[41] *İstanbul Kadılığı defterleri*, nr. 1/24, vrk. 63/b, İst. Müft. Arşv.

(3 Kasım 1726) tarihli bir fermân ile bu gibi kimselerin «def'ü ref'» olunmasını, İstanbul kadısına emretmiştir [42].

İstanbul esnafının şikâyetini mûcib olan nihayet bir başka mes'ele, cebeci ve yeniçerilerin, bâzı ticaret işlerine müdahale etmiş olmaları keyfiyeti idi. Ticaret yapmak şöyle dursun, vaktiyle meslekî her hangi bir san'at ile meşgul olmalarına dahi şiddetle muhalefet edilen yeniçerilerin, III. Ahmed devrinde, işi bamyacılık yapmaya kadar vardırdıklarını görüyoruz. 4 Kasım 1726 tarihinde, İstanbul ve civarı, Üsküdar ve yöresi ile Kasımpaşa ve sâir bâzı mahâllerde bulunan bahçıvanlar, bir araya gelerek, devlet kapısına hâllerini bir dilekçe ile bildirmişler ve yeniçeriler ile cebecilerin, kendi işlerine karışmalarından şikâyet etmişlerdir. Bahçıvanlar, otuz senedir, yetişdirdikleri bamyayı gümrük civarında, Eminönü denilen mahalle getirip, burada berât-ı âlîşan mucibince, bamyacıbaşı tarafından, matbah-ı âmireye lâzım olanı alındıktan sonra, mütebâki kısmını, câri olan narh üzere esnafa tevzi etmekte iken, hâlen böyle olmayup, bir kısım yeniçerilerin, mallarını, bamyacıbaşıdan önce, cebren ve düşük fiatla aldıklarını ve kendilerine zulm ettiklerini bildiriyorlardı. Pek tabiî istedikleri de yeniçeriler ile cebecilerin işlerine müdahale etmemesi idi [43].

Netice itibariyle, bahçıvanlardan aşçılara, sarraçlardan çömlekcilere varıncaya, kadar İstanbul'daki esnaf ve küçük san'at sahiblerinin, 1730 isyanına takaddüm eden günlerde, hâllerinden memnun olmayarak, muhtelif mes'eleler dolayısiyle hükûmete sık sık şikâyette bulunduklarını görüyoruz. Bilhassa bunların, eski meslekî nizamların, Damad İbrahim Paşa'nın son yıllarına doğru bozulmuş olmasından, aralarına yabancıların girmesinden, ticaretlerine başkalarının müdahale etmesinden dolayı dâimî memnuniyetsizlik hâlinde oldukları anlaşılıyor ve yukarıda izah ettiğimiz vechile, para mes'elelerinin istikrarsızlığından mütevellid piyasadaki durgunluk yanında, bir de bu gibi hâdiselerin mevcudiyeti nazar-ı itibara alınırsa, esnafın bu devirdeki ahvâl-i ruhiyesinin, ne olabileceği daha iyi meydana çıkar. Böylece, dâima ayaklanmaya mütemâil ticaret erbâbının, 1730 isyanına iştirâki hususunda teşkilât mes'elesinin rolü daha iyi şekilde tebarüz etmiş olur.

42 Bu fermanın sureti için bak, *İstanbul Kadılığı defterleri*, nr. 1/24, vrk. 60/a, İst. Müft. Arşv.

43 Bak, *İstanbul Kadılığı defterleri*, aynı yer.

Teşkilât mes'elesi ve bunun aksak taraflarının husule getirdiği huzursuzluk yanında esnafı, küçük san'at sahiblerini çileden çıkaran son bir mes'ele daha vardır ki, o da, fevka'l-âde zamanlarda tahsil olunan bid'at vergisi ile ordu akçesi idi.

İbrahim Paşa'nın, gerek reaya ve gerek esnafa, sadaretinin ilk yıllarında koymuş olduğu yeni vergilerden maada, 1730 senesinde tekrar bir kısım vergiler tahmil ettiğini görüyoruz[44]. Mignot'nun kayıdlarına nazaran, vezîr-i âzam, İran harbleri için hazineden para tahsisini, istediği vakit, III. Ahmed, yapılacak masrafa rıza göstermemiş ve bu iş için İsveç kralı XII. Karl (Şarl)'ın, Bender'de ikameti esnasında kendine sarf olunan paraların İsveç'den tahsilini emretmişti. Lâkin bahis mevzuu mes'ele, derhâl halledilecek bir dâva olmadığından, müşkilât içinde kalan İbrahim Paşa, kendi sadareti devrine isabet eden İran harbinin son safhalarında, yeniden bir vergi koymak mecburiyetini duydu. Bunun vaz'ı ise tamamen hususi mahiyette bulunuyordu. Mezkûr vergi fevka'l-âde mübrem ihtiyaçlar ânında, perakende mal üzerine konan ve bid'at tesmiye edilen bir nev'i resimden ibaretti. Mignot, İbrahim Paşa'nın asker toplayabilmek için taleb ettiği bu verginin şekli hakkında «o, malların keyfiyetine göre, para ile ödenen bir vergidir» diyor[45]. Malların keyfiyetini ise, ilk olarak gümrükçüler takdir etmekte idi. Bu sebeble malların hususiyetini iyi tanımayan kadılar, dâima gümrükcülerin dediklerinden dışarı çıkamıyorlardı. Diğer taraftan, her ahvâlde kendini zarar görmüş telâkki eden ticaret erbâbı dahi, kadılardan adilâne bir hükmü, güçlükle aldıklarına kāni' bulunuyorlardı. Bundan dolayı, bid'at vergisinin, padişah ve vezîr-i âzamın sefere çıkacağı söylenmek suretiyle, 1730 senesinde, pek ciddi bir şekilde tahsiline başlandığı esnada, esnafın ve bilhassa mühim bir kısmı ticaret ile meşgul olan yeniçerilerin, bahis mevzuu vergiye karşı açıkca memnuniyetsizliklerini izhar ettikleri görüldü. Bundan maada, bu verginin bu kadar şiddetle tahsiline rağmen, III. Ahmed ile vezîr-i âzamın Üsküdar'dan hareket etmeyerek, uzun müddet ordugâhda kalmaları, esnafı fena hâlde kızdırdı. Esnaf ve küçük san'at sahibleri, şark seferi için bid'at vergisi toplandığı hâlde, bilâhire bu seferden sarf-ı nazar edilmesine, kendilerinin aldatılmış

[44] A. M. Grassi, *Charte Turque*, Paris 1825, II, 263/65.
[45] Mignot, *Histoire de l'Empire Ottoman...*, IV, 319/20.

olduğu nazariyle bakıyorlardı. Onlar, ordunun hareket etmemesinin hakiki sebebini bir türlü anlayamıyor ve her gün dolaşan çeşidli şayialar neticesi hükûmete, yâni vezîr-i âzam ile maiyetindekilere karşı husumet duyuyorlardı.

Ticaret erbâbını, askerin hareket edip etmemesi gibi siyasî mes'eleler ile uğraşmaya sevk eden ikinci bir âmil de, küçük san'at sahiblerinin ve esnafın orduya iltihakı ve bu sebebden alınan ordu akçesi mes'elesi idi. Malûm olduğu üzere, Osmanlı ordusu, bilhassa padişâhların idaresinde olarak her hangi bir sefere çıkdığında, askerin ihtiyacını karşılamak gayesiyle, her san'at ve meslek erbâbından muayyen bir mikdar insan da, kendi san'atlarını işlemek üzere bu orduya iltihak ettirilirdi. Meselâ bakırcılar, kalaycılar, bakkallar, meyveciler, attarlar, sarraçlar, haffaflar, naccarlar ve demirciler ile bunlara mümâsil diğer bütün meslek mensubları arasından seçilen bâzı kimseler, kendi zümrelerini temsilen, kethüdaları maarifeti ile orduya sevk olunur ve burada ihtiyaca göre, çadır mânasına gelen hayme (yâni çadır şeklinde dükkân) açarlardı. Bu dükkânlarda ise, her meslek erbâbı, kendi birliği namına san'atını icra eder ve lâzım gelen eşyayı satardı. Yalnız mezkûr dükkânları idare etmek üzere ordu ile birlikte giden orducuların (ordu esnafının) masraflarını, kendi mensub oldukları esnaf teşekkülleri temin ediyordu. Bu dükkânların mikdarı her ne kadar hükûmet tarafından ihtiyaca göre tesbit olunmakta idi ise de, açılacak her dükkân için esnafın muayyen mikdar, ordu akçesi nâmiyle masraf vermesi lâzımdı. Hayme başına alınan bu vergi, mesleğe göre değişmekle beraber, en fazlasının 360 000 akçeye kadar yüseldiğini görüyoruz. Demek oluyor ki her esnaf birliğine, orduda kendi metaını satmak üzere âdeta bir dükkân kiralatılıyor ve bu suretle, yine ticaret ve san'at erbabından, ordu akçesi nâmiyle mühim bir mikdar da para toplanıyordu. İşte 1730 seferi için de böyle bir para toplanmıştı. 15 Temmuz 1730 (29 Zilhicce 1142) tarihli olup, İstanbul kadısı, yeniçeri ağası ve esnaf kethüdaları ile ihtiyar ve ustalarına hitaben yazılmış olan bir fermânda, mukarrer bulunan 1730 seferi için defter mucibince, 27 çeşid esnafın, 84 adet haymesinin İstanbul'da hazır olması emrediliyordu[46] ve bunlardan istenilen

[46] *İstanbul Bâb defteri*, nr. 6/149, vrk. 54/b, olan fermân sureti ve *İstanbul Kadılığı defterleri*, nr. 6/150, vrk. 2/b vd. da olan defter suretinin, neşredilmiş

bilumum para mikdarı 3,168,800 akçe idi. Geçmiş senelere nazaran, biraz daha fazla taleb edilen bu ordu akçesini, esnafın kolayca temin edemediği de anlaşılıyordu. Elimizde mevcud bâzı vesikalara müsteniden, bu yüzden bir çok ticaret sahiblerinin biribirleriyle ihtilâfa düştüklerini söyleyebiliriz. Meselâ 18 Ağustos 1730 tarihli şu vesika sureti, yaş yemişçiler ile bakkallar arasındaki anlaşmazlığı tebarüz ettirmektedir.

«Mahmiyye-i İstanbul'da vâki' yaş yemişciler esnafının bazar başıları olan Abdurrahman Ağa ile esnaf-ı merkum ihtiyarlarından Samatya'dan Ahmed Çelebi bn. Mustafa ve....ve Câmi'-altında....ve Bağçe-kapı'sından...ve Alaca-Hamam'da...ve Tahte'l-kal'a'da... Odun kapı'sından...nam kimesneler ve sâirleri meclis-i şer'-i şerîf-i enverîde yine İstanbul'da vâki' bakkal esnafının bazar başıları olan râfi'ü-'l-vesika Mehmed Ağa bn. Elhacc Hüseyin ile esnaf-ı mezbûrun ihtiyarlarından Elhacc Mehmed Beşe ve....nam kimesneler ve sâirleri mahzerlerinde her biri ikrar ve takrir-i kelâm edüp seferler vukuunda İstanbul'dan ihracı fermân olan orduya bakkal esnafı ile yaş yemişci esnafı kadîmden dört hayme ihrac ve gidecek adamların ücretini ale's-seviye veregelüp lâkin bu sene-i mübârekede Şark tarafına vâki' olan sefer-i hümâyun içün tâyin olunan 4 adet hayme ile gidecek adamların ücreti kesîre olmağla beynimizde nizâ' vâki' olmuşidi....ba'de'l-yevm orduya ihracı fermân buyurulan dört aded haymenin iki haymesini irsâl edecek adamları bakkal metâı bey' eylemek üzere yamaklarımız ile ma'en müstakılen yemişci esnafı ihrac ve iki haymesini dahi bakkal esnafı yamakları ile ma'en müstakılen ihrac edüp her birimiz âherin haymesi ile gidecek adamlarının ücretine müdâhale ve muâraza etmemek üzere bi't-terazi beynimizde taahhüd eyledik dediklerinde bakkal esnafı dahi yemişci esnafının sâdır olan kelimatını bi'l-muvâcehe tasdik etmeğin... kütüb olundu. 3 Safer 1143.

Fahrü'l-kuzat	Umdetü'l-müderrisîn	
Mûsa-zâde	*Şemsüddin-zâde*	*Emin-zâde*
Abdullah Efendi	*Abdullah Efendi*	*Abdullah Efendi*»[47].

şekli için bak, Münir Aktepe, *Ahmed III. devrinde Şark seferine iştirâk edecek ordu esnafı hakkında vesikalar,* (Tarih Dergisi), VII, 10, İstanbul 1954.

[47] *İstanbul Bâb defterleri,* nr. 6/149, vrk. 77/a, İst. Müft. Arşv.

Bu mes'eleye misâl olmak üzere ikinci bir vesikayı da tedkik etmek fâideli olacaktır.

«Ma'rûz

Ashâb-ı arz-ı hâl İstanbul'da Bezastan-ı atik kurbünde Arasta-i kebîr'de haffaflar kethüdası olan Esseyyid Mehmed Çelebi ve yiğitbaşı Elhacc Abdullah ve dikici başı Esseyyid Câfer ve ihtiyarlarından Elhacc Ali ve Elhacc Hüseyin ve Elhacc Salih nam kimesneler ve sâirleri muvacehelerinde kadîmden seferler vâki' oldukça Arasta-i cedîd'den ihracı fermân buyurulan sekiz aded haymenin eskiciler cedîd bey' eyledikleri içün onar bin akçe imdad edegelmeleri ile bu sene-i mübarekede dahi Şark cânibine ihracı fermân buyurulan sekiz aded hayme içün dahi on bin akçe imdad taleb eylediğimizde bilâ sened vermede taallül ederler deyü dâvâ ve vech-i meşrûh üzere kadîmden seferler oldukça ordu ihracında Arasta-i kebîr'den ihracı fermân buyurulan sekiz aded hayme masarifi içün cedîd ayakkabı bey' eyledikleri içün onar bin akçe imdad edegelmişlerdir deyü vukufu olan bî-garez müslimînden çizmeci-başı kethüdası Elhacc Halil bn. Ali ve sabıka abacılar kethüdası Mehmed Çelebi bn. Elhacc Abdülkadir ve nalçacı Hasan Çelebi bn. Mirza ve Elhacc Ali bn. Rıdvan nam kimesneler şahadetleri ile mütebeyyin olmağın kadîmî üzere bu sene-i mübarekede dahi ihracı fermân buyurulun sekiz haymenin imdadına onar bin akçe tahsîli lâzım geldiği huzûr-ı âlîlerine îlam olundu. 6 Safer 1143» [48].

Yukarıdaki vesikalardan maada, bu tarihe âid İstanbul Bâb defterlerinde mevcud kayıdlara dikkat olunursa, naccar ve sıvacılar ile demirciler; külünkcü, şamdancı, harbeci ve nalçacılar ile kazancılar arasında da, ordu akçesi yüzünden, bu kabil münakaşaların cereyan ettiği, esnafın bu parayı vermek istemediği anlaşılır. Evvelki senelere nazaran mikdarı biraz daha artırılmış olan bu muayyen vergiyi, her esnaf birliği, mümkün olduğu kadar daha çok şahıs arasında taksim etmeye çalışmaktadır. Hülâsa bahis muvzuu paranın ödenmesinde güçlük çekildiği ve esnafın bunu memnuniyetle ödeyemediği söylenebilir.

Vaziyet bu merkezde bulunuyorken, yâni ticaret erbâbının ordu akçesini gayet güçlükle ve bir çok münakaşalar ile tediye ettiği

48 *İstanbul Bâb defterleri,* nr. 6/149, vrk. 71/a, İst. Müft. Arşv.

sırada, elimizde mevcud diğer bir vesikadan, toplanan paraların bir kısmının ihtilâs edilmiş olduğunu öğreniyoruz. Zira bahis mevzuu vesikada, 1730 seferi için İstanbul'dan ihracı fermân buyrulan orduya isticar edilen kimselere verilmek üzere esnaftan toplanan bol paranın, ordululara verilmeyip «ekl ü bel'» olunduğu ve bu yüzden askerin zaruret çektiği kaydedilmekte; bilâhire, esnafdan ne mikdar para toplandığı, her birinin kaçar dükkân ihrac ettikleri ve dükkân başına ne kadar para verdikleri hususlarının, İstanbul, Üsküdar, Eyüb ve Galata kadılıklarından tahkikî, çavuş-başı ağaya emrolunmaktadır[49]. Görülüyor ki esnafın verdiği paranın mühim kısmı, yerine sarfedilmemiş ve nihayet padişah, bunun tahkikini emre mecbur kalmıştır. Yukarıda dahi temas ettiğimiz vechile toplanan paranın mikdarı az olmayıp milyonlarca akçeyi buluyordu. Esnaf ve küçük san'at sahiblerinin durumları ise, 1730 senesinde, bir taraftan bid'at diğer taraftan ordu akçesi vermekten bir hayli sarsılmıştı. Maamafih bütün bunlara rağmen, orduya iltihak edecek olan esnaf, Üsküdar'daki karargâha geçirilmiş; fakat III. Ahmed'in Üsküdar'dan hareket edememesi hasebiyle burada kalmıştı. Maalûm olduğu vechile, aradan günler ve aylar geçtiği hâlde, muhtelif mes'elelerden dolayı ordûy-ı hümâyûn hareket edemiyor ve her gün ortaya yeni bir şayia çıkıyordu. İşte bu hâl, bir müddet sonra esnafın galeyanını mucib oldu. Çünki İstanbul esnafının yaptığı masraf, verdiği para şöyle dursun, bizzat orduya iştirâk eden ordulular da, alış veriş yapamadıklarından, kendi keselerinden zarara başlamışlardı, Pek cüz'i kuvvetlerden ibaret bulunan ve kısa bir müddet sonra dağılan Üsküdar'daki ordugâhda, her türlü esnaf haymeleri işsizlikten masrafını dahi çıkaramıyordu. Bu keyfiyet, sonunda, aynı meslek mensublarının dahi kendi aralarında münakaşalarına sebeb oldu. İstanbul'da kalan esnaf, orduda açmış oldukları haymeleri idare edecek adamlara verdikleri paraları geri istemekte, diğerleri ise, ordunun hareket etmemesi dolayısiyle üste kendi keselerinden masraf yaptıklarını bildirmekte idiler ve neticede mes'ele biribirlerini dâvaya kadar varmıştı[50].

49 *İstanbul Bâb defterleri*, nr. 6/149, vrk. 49/a, İst. Müft. Arşv. Bu vesikanın neşredilmiş şekli için bk. Münir Aktepe, *adı geçen makale* (Tarih Dergisi, 10).

50 Attarların, nalbandların ve semercilerin, aynı mes'eleden dolayı, Cemâziye'l-âhir 1143 ve Receb 1143 tarihlerinde neticelenmiş olan dâvaları hakkında bk. *İstanbul Bâb defterleri*, nr. 6/150, vrk. 69/b-70/a, İst. Müft. Arşv.

Hülâsa esnafın ordu ile daha doğrusu askerî mes'elelerle niçün çok alâkalı bulunduğu ve siyasî hâdiseleri neden günü gününe tâkib ettiği, işte bu hususlar sâyesinde tavazzuh etmektedir. 1730 senesi ortalarında, şark seferi dolayısiyle, muhtelif şekillerde vergi vermiş olan ticaret erbâbı, böylece iktisadî bakımdan da bir takım zararlara mâruz kalmaktaydı. Ordunun hareket etmemesi, esnafın kârına mâni oluyor, asıl işi ticaret olan esnaf da bundan dolayı sefer işiyle yakından alâkalanıyordu. Bunların yanında, yeniçeri olup, fakat aynı zamanda İstanbul'da ticaret yapan bir zümre daha vardı ki bunlar da bir hayli zarara uğramıştı. Yeniçeriler, sefer dolayısiyle, dükkânlarını kapamış, işlerini bozmuş ve orduya iştirâk etmişti. İçlerinden bâzıları ise, ellerindeki parayı, orduda satılacak eşyaya bağlamış, bir kısmı da hayli sefer malzemesi almıştı. Lâkin ordunun hareket etmemesi, tabiatiyle bunların zararına oldu ve bu yüzden sermayelerini kaybedenler dahi çoktu. Meselâ, 1730 ihtilâlinin elebaşılarından olan Patrona Halil'in de bunlardan biri olduğu rivâyet edilmektedir. İstanbul sokaklarında eskicilik ve dellallık gibi bâzı işler yaptığı söylenilen Patrona Halil, elindeki cüz'i bir mikdar parayı, bu suretle kayıb ettiğinden, o dahi gayr-ı memnunlar arasında idi. Şüphesiz bunun vaziyetinde daha bir çok kimse vardı. Bu nev'i insanlar, hoşnutsuzluklarını, şurada burada söylemekten de çekinmiyorlar ve halkın fikrini hükûmet erkânı aleyhine çeviriyorlardı.

Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople en 1730 et 1731... adlı eserde dahi — ki bu eserin o zaman gönderilen Fransa elçilik raporlarına istinaden yazıldığını tahmin ediyoruz — 1730 isyanının sebebleri hakkında hemen hemen aynı hususlar kısa, fakat vâzıh şekilde tebârüz ettirilmiştir[51].

51 Bahis mevzuu eserde, bu mes'eleye dâir şunlar yazılıdır :

«... *Bütün bu sefer hazırlıkları ve nümâyiş esnasında, sarayda bir dedi kodu başlamış ve ne yapılacağı, sefere hareket mi, yoksa İstanbul'a avdet mi îcab ettiği bir türlü anlaşılmaz olmuştu. Asker dolaşan şayialardan, boş lâflardan bîzardı; çünki sefer hazırlığından dolayı zarara uğramıştı. Sefere iştirâk edecek olanlar, sefer uzun süreceği cihetle masraf yapmışlar ve dükkânlarını kapayıp eşyalarını satarak, at, silâh ve elbise gibi şeyler satın almışlardı. Bunlar boş yere masraf edip, yevmî kazançlarını da kaybettiklerinden şimdi büyük bir hoşnudsuzluk içinde idiler. Türk ordusunu teşkil eden askerin mühim kısmı san'at sahibi idi. İsyanı tevlid eden işte bu umumî hoşnudsuzluk oldu. Ancak bundan daha evvel, gerek*

Bütün bunlar, memleketde 1730 senesi yazından önce, bâriz bir memnuniyetsizliğin mevcud bulunduğunu ve son hâdiselerin ise, buna vesile teşkil ettiğini teyid eder; aynı zamanda umumî hoşnutsuzluğun, artık yabancıların dahi kolaylıkla görebileceği bir şekil aldığını ifade eylemektedir. Nihayet bu hâl, yukarıdan beri izaha çalıştığımız vechile, 1730 isyanının çeşidli âmilleri arasında en mühim unsurun, malî ve iktisadî mes'elelere dayandığını açıklar.

orduda, gerekse ahalide, idareden umumî bir hoşnudsuzluk da hissedilmekte ve şâyet bir ayaklanma olursa, herkesin memnun kalacağı rivayeti ortalıkta dolaşmakta idi.

Uzun zamandır, erzak ve yiyecek hususunda da sıkıntı vardı. Her şeyin fiatı yükselmiş ve fakr u zaruret artarak, ticarete durgunluk gelmişti. Diğer taraftan vergiler pek ziyade ağırlaşmıştı. İran hudutlarına gidecek kıt'alar, askerler tarafından taşkınlıklar da oluyordu. Bundan dolayı millet umumiyetle durumdan şikâyetçi idi. Nihayet bu kadar kan dökülerek zabt edilen Tebriz şehrinin iâdesi ise, efrat arasında müdhiş bir infiâl uyandırmıştı...». Bak, 5 vdd.

II

1730 İSYANI'NA İCTİMAÎ ÂMİLLERİN TESİRİ

İBRAHİM PAŞA DEVRİNİN İSRAF VE SEFAHATİYLE BUNUN HALK ÜZERİNDEKİ AKİSLERİ

1730 isyanının âmilleri arasında, İbrahim Paşa sadaretinde göze çarpan sefahatin, zevk ve sefa âlemlerinin dahi tesiri bulunduğu muhakkaktır. Halk sefalete yakın bir zaruret içinde ömür sürerken, başda padişah olduğu hâlde, bütün devlet ricâlinin biribirleriyle rekabet edercesine israf ve sefahatde bulunmaları, İstanbul'un muhtelif yerlerinde saraylar, kasırlar, bahçeler yaptırıp buralarda eğlenceli ve sefihâne bir hayat geçirmeleri, isyanın müteaddid âmilleri arasında ayrıca bir ehemmiyeti hâizdir. Gerçi, daha evvelki devirlerde dahi, İstanbul'un yüksek tabakası, halk zümresine nazaran, refah içinde yaşamış ve fakirlerin gözüne batacak derecede debdebeli bir hayat geçirmiştir. Ancak, elde bulunan vekayinâmelere, elçi raporlarına ve arşiv vesikalarına istinaden denilebilir ki, İbrahim Paşa devrinin sefahat âlemleri eskilerine kıyasla çok daha parlaktı. Aynı zamanda halkın kin ve nefretini artıracak bir derecede idi. Diğer taraftan bu sıralarda, İstanbul'da sık sık vuku'bulan yangınlar da sefaleti bir kat daha ziyadeleştirmiş; bir yandan saray ve köşkler yapılırken, öte yandan yangınlar, yersiz yurdsuz kalanların sayısını çağaltmıştı. Muayyen bir zümrenin müreffeh yaşamasına mukabil, memlekette gözle görülür şekilde bir geçim güçlüğü hüküm sürüyordu. İşsizlik gayet fazla idi ve bu husus İstanbul'da bulunan garb devletleri elçilerinin dahi nazar-ı dikkatini celb edecek kadar ileri varmıştı. Meselâ Venedik balyosu Francesco Gritti, 25 Mart ve 16 Haziran

1726 tarihli iki raporunda, İstanbul halkının para azlığından, işsizlikten ve fiatların yüksekliğinden şikâyetci olduklarını, sadrıâzamdan hoşnud bulunmadıklarını açıkca kayd etmektedir. Diğer bir Venedik balyosu Daniele Dolfin ise, 25 Mart 1729 tarihli jurnalinde, Üsküdar'daki bir sarayın inşâatını teftişten dönen vezîriâzama, halkın ariza sunduğunu ve bunun üzerine, İbrahim Paşa'nın serian yardım etmeyi vaad ederek, ertesi sabah dükkânları mal ile doldurduktan maada câmilerde parasız ekmek dağıttırdığını yazıyor [1].

Bu ifadelerden şu anlaşılıyor ki, 1730 isyanına tekaddüm eden günlerde, İstanbul'da bâriz şekilde bir buhran hüküm sürmekte; millet işsizlik, parasızlık ve gıdasızlıktan müşteki olup, zaman zaman tezahüratta bulunmaktadır. Buna mukabil, İbrahim Paşa, vakit vakit para dağıtmak [2], bâzı merasimlerden bilistifade bol bol ihsanlarda bulunmak [3] suretiyle halkı oyalamak istemiş, fakat asıl derde esaslı bir çâre bulamamıştır. Maamafih çâre bulmak da çok güçtü; senelerden beri devam eden muharebeler sonunda Anadolu ve Rumeli'den, sefalete düçar olan bir çok kimseler İstanbul'a doluyordu. Bunlar şehir dahilinde işsizliğin artmasına, asâyişin bozulmasına sebeb oldukları gibi, han odalarındaki sefilâne hayatları dolayısiyle, sâri hastalıkların yayılmasına da âmil idiler. Yukarıda izah ettiğimiz vechile, bu durumu önlemek için, her ne kadar bir çok tedbirler alınmış, Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif vilâyetlerine fermânlar gönderilerek, muhaceretlerin durdurulması istenilmiş ise de, bir türlü muvaffak olunamamıştı. Hâriçten gelenlerden maada, İstanbul'un yerli ahalisi de vaziyetten memnun değildi. Velhâsıl denilebilir ki, İstanbul'da sefahat ile birlikte sefalet de artıyordu. Orta tabakaya mensub kimseler de, eğlence âlemlerine katılmak ve vüzera ile devlet ricâli âilelerine bakarak onlar gibi hareket etmek istediklerinden, tabiatiyle fazla masraf yapıyor ve bunun neticesinde onlar da sefalete düçar oluyordu. Bu yüzden âilevî geçimsizlikler dahi vuku' bulup, bunlar günden güne arttığı için, hükûmet resmen bir tedbir almak mecburiyetinde kalmıştı. İstanbul kadısına, yeniçeri ağası ile bostancı - başıya

[1] Mary Lucille Shay, *The Ottoman Empire from 1720-1734*, 23/24, not 34 ve 40.

[2] Küçük Çelebi-zâde İsmail Asım, *Tarih*, İstanbul 1282, 235 vd.

[3] M. L. Shay, *aynı eser*, 18.

hitaben, 1726 Hazîranı başlarında gönderilen bir fermân da, İstanbul'un, ulema, suleha ve üdebanın toplanmış olduğu bir şehir olması hasebiyle, diğer memleketlerden rüchanı bulunduğu; burada sâkin olan insanların mertebelerine göre *«ruhsat-ı şer'iyeye mutabık ve kavânîn-i hikmet-ihtivaya muvafık»* elbise giymeleri lâzım geldiği, fakat seferler dolayısiyle devlet Edirne'de bulunup sâir mühim işlerle meşguliyetinden, bu hususlara dikkat edilemediği ve bunu fırsat bilen bâzı kadınların usûl ve nizama aykırı giyinmiş oldukları bildirildikten sonra, o zamanki cemiyet hayatı şu satırlar ile tebârüz ettiriliyordu :

«... Bâzı yaramaz avratlar intihaz-ı fırsat ve sokaklarda halkı idlâl kasdına izhar-ı zîb ü ziynet ve libaslarında gûna-gûn ihdas-ı bid'at ve kefere avratlarını takliden serpuşlarında ucûbe hey'etler ile nice üslûb-ı ma'yub ibda' ve âdab-ı ismet bi'l-küllîye meslûb olacak mertebe kıyafetler ihtira' etmelerile..... türlü türlü hey'et-i şeni'a ve kıyafet-i fazihaya mütesaddi ve biribirini görerek bu hâlet ehl-i ırz ve ismet olanlara da âdet olmak mertebelerine müeddi olmağla ümmet-i Muhammed'i idlâl ve ifsâda sebeb ve ehl-i ırz ve sahibe-i ismet olanlara dahi ittihad-ı kıyafetten nâşi şenaetleri sirayetine bâdi olduğundan maada nisvan kocalarına teklif-i ham ve muhill-i edeb olan bid'at-ı seyyi'eleri üzere elbise-i nev-zuhûr tedarikine ikdam ederek zi-kudret olanları zükûr ve nisâya haram olan isrâf-ı mal ve itlâf-ı menâl ile günahkâr ve kudreti olmayanlar ve olup bu hâlete riza vermeyenler eyyam-ı mübarekede zevcelerinden müfarekat edecek rütbelere vardığı zâhir ve âşikâr ve kâr-ı kadîm olan elbise ve akmişe kâsid ve bi-îtibar olduğundan ehl-i suukda ve sâir ahaliy-i beldede zaruret ve ihtiyac vuku'una bâis...» oldu[4].

Maamafih bu gibi hâdiseleri önlemek için de yeniden bir nizamnâme hazırlanmış ve herkesin nasıl giyineceği, kadınların ne şekilde sokağa çıkacakları tesbit olunmuştu. Lâkin ne yapılsa kâr etmiyor ve sonunda memnuniyetsizlik devam ediyordu. 1730 Patrona ihtilâlini görmüş olan Destârî Salih Efendi ve Abdi Efendi gibi müverrihlerimiz, vak'adan sonra yazmış oldukları tarihçelerinde, bu gibi hâllerin mes'uliyetini hep İbrahim Paşa'ya yüklemekte ve onun padişahı iğfal etmesi sonunda, sefahatin memlekette arttığını

[4] *İstanbul Kadılığı defterleri*, nr. 1/24, vrk. 12/a, İst. Müft. Arşv.

söylemektedirler [5]. Daha muahhar bir müverrih olan Şem'dânî - zâde Süleyman Efendi ise, *Müriyü't-tevârih*'inde İbrahim Paşa'dan bahs ederken şunları yazmaktadır.

«*...Bu vezir miras-yedi meşrebdir gice ve gündüz zevk u sürûr îcad eder ve kendünün müteallikatının sefasına kanaat etmeyüp halkı aldatacak şey lâzımdır deyü îydlerde At-meydanı ve Sultan Mehmed ve Bayezid avluları ve Yeni-bağçe ve Yedi-kule ve Bayram-Paşa ve Eyüb ve Kasım-Paşa ve Tophâne ve Sa'd-âbâd ve Dolma-bağçe ve Bebek ve Göksu ve Çubuklu ve Beykoz ve Üsküdar'da Harmanlık nâm mahallerde dolaplar ve beşikler ve atlı-karıncalar ve salıncaklar kurdurup ricâl ü nisâ mahlût ve kadıncıklar salıncağa binüp inerken hubbaz yiğidler kadınları kucağına alup salıncağa koyup çıkarup kadınların salıncakda uçkurları meydanda hoş sadâ ile şarkılar çağırttığında nakısatü'l-akl nisvan tâifesi mâil olup kimi zevcinden izin, kimi izinsiz, izn-i âmdır diyerek seyrâna gidüp ve cebren seyr akçesi alup olmaz ise talâk taleb eder.....tatlik avratların ye'dinde gibi olup ehl-i ırz diyecek her mahallede beş hatun kalmadı....halkın nizamında olan ezvacını ve ta'am ve libaslarını baştan çıkardı.....*» [6].

Süleyman Efendi böylece o devrin zevk u sefa âlemlerini ve bunların halk üzerindeki fena tesirini canlandırmak istemiştir. Müellif hernekadar bu ifadesiyle, biraz ifrata kaçıyor gibi görünüyorsa da, şâir Nedim'in aşağıdaki şarkısını okuyanlar, maateessüf hakikatın bunda bir hissesi bulunduğunu daha iyi anlarlar.

Îyd erişsin bâis-i şevk-ı cedîd olsun da gör
Seyr-i Sa'd-âbâd'ı sen bir kerre îyd olsun da gör
Gûşe gûşe mihrler mehler bedîd olsun da gör
Seyr-i Sa'd-âbâd'ı sen bir kerre îyd olsun da gör

Anda seyret kim ne fırsatlar girer cânâ ele.
Gör ne dil-cûlar ne meh-rûlar ne âhûlar gele
Tıfl-ı nâzım sevdiğim bir iki gün sabret hele
Seyr-i Sa'd-âbâd'ı sen bir kerre îyd olsun da gör

[5] Destârî Salih Efendi, *Tarih*, vrk. 2/b, Millet, Ali-Emirî, tarih Ksm. nr. 451; Abdi, *1730 Patrona ihtilâli hakkında bir eser* (F. R. Unat neşri), Ankara 1943, 28.

[6] Şem'dânî-zâde Süleyman, *Müriyü't-tevârih*, vrk. 344/a, Bayezid Umûmî Ktb. nr. 5144.

Dur zuhûr etsin hele her gûşeden bir dil-rübâ
Kimi gitsin bağa doğru kimi sahrâdan yanâ
Bak nedir dünyâda resm-i sohbet-i zevk u safâ
Seyr-i Sa'd-âbâd'ı sen bir kerre îyd olsun da gör

Tıfl-ı nâzım cümle gördüm deyû aldatma beni
Görmedin bir hoşca sen dahi o dil-cû gülşeni
Serv-i nâzım gel Nedîm-i zâr gezdirsin seni
Seyr-i Sa'd-âbâd'ı sen bir kerre îyd olsun da gör[7].

III. Ahmed'in iskatından sonra, âsilerin Boğaziçi'nde ve bilhassa Kâğıdhane'deki kasırların imhasını istemeleri de[8], İbrahim Paşa devri sefahatlerinin isyan âmilleri arasında bulunduğuna delil teşkil eder. Bu mes'ele ile alâkalı olmak üzere, yine Şem'dânî - zâde'nin şu satırları dikkati çekmektedir.

«... *Sa'd-âbâd'ı âbâdan etmekle bina olunan köşklerde... fisk u fücûra ruhsat verdi hatta Sa'd-âbâd'ı bina ederken kereste ve ahcar nakline meşgul olan payzenleri yahudi avratlarına havale ve icrây-i mel'anet ettiklerini temâşa ettiği içün çok zaman cehûd karılarına (yalı mı yaparsın, kazık mı kakarsın payzen çelebi) deyü takılırlardı*»[9].

Görülüyor ki Damad İbrahim Paşa'nın sadareti esnasında, içtimaî mes'elelerin tevlid ettiği hoşnudsuzluklar, daha ziyade iki esaslı nokta etrafında toplanmaktadır ve bunlardan birincisi umumun menfaatine aykırı olarak, devlet ricâlinin kendi zevkleri için yaptırdıkları köşkler ve bahçeler yâni eğlence yerleri; ikincisi de bu mahallerdeki çırağan âlemleri, helva sohbetleri ve sâire gibi eğlentilerdir. Bu bakımdan, halkın memnuniyetsizliğini mûcib olan mezkûr iki mes'elenin yâni inşâat ve eğlence işlerinin efkâr-ı umumiyye üzerindeki tesirini daha iyi anlayabilmek gayesiyle, bunların İbrahim Paşa'nın sadareti devresinde geçirmiş olduğu safhaları, biraz daha etraflı şekilde tedkik etmek fâideli olacaktır.

DAMAD İBRAHİM PAŞA DEVRİNİN İNŞAAT FAALİYETİ

Pasarofça muahedesinin akdini müteakib, Damad İbrahim Paşa'nın, meşgul olmak istediği başlıca işler arasında, İstanbul

[7] Nedim, *Divan* (Abdülbâki Gölpınarlı neşri), İstanbul 1951, 363.
[8] Sâmi-Şâkir-Subhi, *Tarih*, İstanbul 1198, vrk. 11/a; Crouzenac, *Histoire de la dernière revolution arrivée dans l'Empire Ottoman*, Paris 1740, 30.
[9] Şem'dânî-zâde Süleyman, *aynı eser*, vrk. 344/b.

şehrinin îmarı da vardı. Müverrih Râşid, «Tâmir-i bahçe-i Kandilli» başlıklı bendinde, o tarihte seferlerin temadisi ve vükâlay-ı devletin ihmali yüzünden mîrî saray ve kasırların ne kadar perişan bir hâlde bulunduğunu kayd ettikten sonra, İbrahim Paşa'nın tâmir işini ele aldığını söyler, bilhassa «te'kid-i maslahat-ı musaleha için gelecek Nemçe ve Venedik elçilerinin», padişah saraylarını böyle harab bir hâlde görmelerinin doğru olmayacağını göz önünde tutarak, evvelâ Kandilli sarayının tâmirinden işe başladığını anlatır[10].

Râşid'in ifadesi, vezîr-i âzamın cidden İstanbul'u îmar etmek gibi hayırlı ve mühim bir mes'eleyi ele aldığını gösterirse de, tâmirata evvelâ Kandilli bahçesinden başlanması ve Venedik ile Nemçe elçilerine karşı gösteriş maksadiyle böyle bir teşebbüse geçilmiş olması, daha başlangıçta, işin alâyiş tarafına fazlaca ehemmiyet verildiğini de isbat eder[11]. Maamafih saray ve bahçeler yanında umuma âid içtimaî müesseselerden olan câmiler ile mescidlerin de tâmiri ihmâl edilmemiş, zaman zaman, yer yer çeşmeler, kütübhaneler ve mektebler inşâ olunmuş, bunların tanzimine dahi büyük gayret sarf edilmiştir. Lâkin birinciler ile bu ikinci kısım binaların ihyası mes'elesinde esaslı bir fark mevcud olduğunu görüyoruz; yâni saray ve bahçeler umumiyetle devlet hazinesinden tâmir edilirken, câmi ve mescidlerin îmarı daha ziyâde hususî şahıslara tahmil edilmiş bulunuyordu. Diğer taraftan matbaa ve itfaiye gibi, hakikaten medeniyet sahasında ileri bir adım sayabileceğimiz müesseselerden birincisi, hususî bir şahsın evinde, diğeri yeniçerilerin kışlalarında barındırılmakta idi. Devrin müverrihi Râşid Efendi, câmi ve mescidlerin tecdid ve tâmiri işlerinin şahıslara devri mes'elesinde şunları yazmaktadır:

« ...Bir kaç seneden berü mütaakiben zuhûr eden harikler sebebile bi-nihaye mesâcid ve cevâmi' münhedim ve ekserinin vakıflarında tekerrür-i harik ve avârız-ı sâireden nâşi ta'mir ve tecdide tahammül imkânı mün'adim olmağın her birini kibâr-ı vükelây-ı devletden biri ta'mir ve bina etmek tasvib ve her birinin tefâvüt-i havsala-i iktidarlarını mülâhaza ederek bir defter tertib olunup zikr olunan

10 Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 160.

11 Hammer, Topkapı Sarayı'nın birinci avlusu içine inşâ edilen Darbhâne'nin dahi, sefirlerin dikkatini çekmesi için gayet güzel bir tarzda yapıldığını yazmaktadır. Bak, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1839, XIV, 184.

mesâcid ve cevâmi'-i muhterikadan alâ-vechi't-tevzi hisselerine tâyin ve tahsis olunan mesâcid ve cevâmi'in herkes binasına bezl-i kudret etmek üzere mü'ekked fermân-ı âlî ısdar ve taraf-ı âsafanelerinden Kumkapu kurbünde vâki' İbrahim Paşa câmi'i demekle meşhur ve sâir nice savâmi' ve cevâmi' hasbeten lillâh-i taâlâ ihya ve i'mar olundu»[12].

Burada, tafavüt-i havsala-i iktidar mes'elesi üzerinde durmak lâzımdır. Acaba tanzim olunan defterler ne dereceye kadar hakkaniyet üzere hazırlanmıştı. Hakikaten bu işlerle tavzif edilenler kâfi derecede zengin mi idiler? Gerçi İbrahim Paşa da bir kısım câmilerin tâmirini üzerine almış ve Allah rızası için yaptırmıştı. Fakat III. Ahmed, hazine kayıdlarını tedkik esnasında, damadının bin kese borçlu olduğunu görünce bir emirle bunu sildirmişti[13]. Lâkin diğer devlet ricâline, daha doğrusu mezkûr vazife ile tavzif edilenlerin hepsine, bu şekil muamelelerin yapılıp yapılmadığı düşünülmelidir. Şübhesiz hükûmetin daha ziyade sarayları, bahçeleri îmar ile eğlence yerleri tanzim ettiği bir devirde, ricâlin kendi paraları ile câmi ve mescidleri tâmir etmeye icbar edilmelerinin, herkes tarafından memnunluk ile karşılanmış olacağı iddia edilemez. Belki o gün için, bu husûsa alenen şikâyete cesaret edemeyen kimseler, bilâhire İbrahim Paşa'nın muhalifleri arasında yer almış veya hiç değilse içlerinden onun saltanatına nihayet verilmesini istemişlerdir. Bu gibi zevat, belki işin başında, bir hüsn-i niyetin mevcudiyetine kāni bulundukları için, dinî-içtimaî müesseselerin îmarı hakkında kendilerine verilen emre evvelâ itiraz etmemiş, fakat sonradan hakikî durumu öğrenince, muarız vaziyete geçmişlerdi diyebiliriz. Çünki ilk zamanlarda, daha ziyade tarihî binaların tâmiri ve ibadethanelerin ihyası gibi işler üzerinde durmak suretiyle bu şehri îmar etmek isteyen İbrahim Paşa'nın, bir müddet sonra, hasseten zevk ve sefa âlemlerine mahsus yerler inşâsına çalışdığını görüyoruz. Filvaki III. Ahmed ile damadı İbrahim Paşa ve bunun damadları Kapdan Mustafa Paşa, Kethüda Mehmed Paşa gibi zevat, câmi ve mescidleri ihya etmek, yeniden yapmak gibi işlere de yer vermişler ve bunları tamamen ihmâl etmemişlerdi. Lâkin bu nev'i âbidelerin inşâsında dahi bâzı sebebler

12 Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 160 vd.

13 Marquis de Bonnac, *Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople* (M. Charles Schefer neşri), Paris 1894, 154.

başta yer alıyordu. Bu şekil inşaat, daha ziyâde sultanlara, damadlara âid konak ve sarayların cıvarını îmar maksadiyle yapılmaktaydı. Nitekim bu hususda şu misâlleri vermek düşüncemizi isbata kâfi gelir:

a. 1134 (1721/22) senesinde inşâ edilen Ortaköy câmii, İbrahim Paşa'nın kethüdası ve damadı Mehmed Paşa yalısı ve bahçesi cıvarının tanzimi dolayısiyle yapılmıştır[14].

b. 1135 (1722/23)'de İbrahim Paşa tarafından tamamlanan Sa'd-âbâd câmii, burada vücuda getirilen kasırlar münasebetiyle inşâ olunmuştur[15].

c. Bebek'de tesis olunan câmi ise, Hümâyûn-âbâd kasrı havalisini şereflendirmek maksadiyle bina edilmiştir[16].

d. Hocapaşa'daki sebil, muallimhane, çeşme ve hamam ile Süleyman sü-başı mescidinin ihyasına, İbrahim Paşa'nın oğlu vezir Mehmed Paşa'nın konağı civarını îmar gayesiyle başlanmıştır[17].

e. 1140 (1727/28)'da, harab bir vaziyetde bulunan Pîriağa mescidi yerine, Fatma Sultan camiinin binasına, yakınında bulunan mezkûr sultanın sarayı civarını mâmûr bir hâle sokmak düşüncesiyle teşebbüs edilmiştir[18].

Bu kabil inşâat ile birlikte, devlet ricâli tarafından, daha ziyade üzerinde durulan faaliyet, saray, köşk ve bahçelere inhisar ediyordu. Aynı zamanda İbrahim Paşa'nın sadaretinin ilk yıllarına nazaran, son senelerine doğru bunlar biraz daha artmıştı. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa'dan avdetini müteakib, III. Ahmed ile damadı İbrahim Paşa yeni bir inşâ şekline, köşk, kasır ve bahçe işine büyük bir önem vermişlerdi. Venedik balyosu Giovanni Emo, 12 Eylûl 1722 ve 20 Şubat 1723 tarihli raporlarında, III. Ahmed'in, Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa'dan getirmiş olduğu saray ve bahçelerin, resim ve plânlarına göre yapılan her şeyden, fazla zevk ve haz duyduğunu; Kâğıdhanede inşâ edilen binalar kadar hiç bir şeyin onu alâkadar etmediğini; Hüsrev-âbâd'ın bir kısmına binlerce ağaç dikildiğini, diğer kısımlarının vezirlere tevzi edilmiş olduğunu ve vezirlerin her birinin buralara ayrı ayrı köşkler

14 Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 409 vd. ve Ayvansarayî Hüseyin, *Hadikatü'l-cevâmi*, İstanbul 1281, II, 119.

15 Ayvansarayî Hüseyin, *Hadika*, I, 299.

16 Küçük Çelebi-zâde, *aynı eser*, 377 ve *Hadika*, II, 124.

17 Küçük Çelebi-zâde, *aynı eser*, 385 vd.

18 Küçük Çelebi-zâde, *aynı eser*, 498 vd. ve *Hadika*, I, 156.

yaptırmak suretiyle, muhtelif renkte boyattıklarını kaydetmektedir[19]. Aynı hususa, Râşid ile Küçük Çelebi-zâde tarihlerinde dahi temas edilmiş olduğunu görmekteyiz[20]. Bu kabil Türk kaynaklarından daha bâzı eserler tedkik edilirse, mezkûr mes'eleye dâir her hâlde bir çok şeylere tesadüf etmek mümkün olacaktır[21]. Bütün bunlar, saltanatının ilk senelerinde siyasî ve iktisadî işlere fazla ehemmiyet veren III. Ahmed'in, damadı İbrahim Paşa'nın sadareti esnasında, aksine olarak, haricî mes'elelerden ziyâde dahilî işler ile uğraşdığını, bilhassa inşâat mes'elelerine büyük bir ehemmiyet verdiğini göstermektedir. Şübhesiz bir milletin, bir devletin inkişafı ve dâimi olarak hâkimiyetini muhafaza edebilmesi, sâdece siyasî hâdiselere ve bilhassa fütûhata bağlı değildir. Bunlar yanında memleketi îmar etmek, asrın icablarına göre ilmî ve ictimaî bakımdan lâzım gelen yenilikleri tatbik etmek, milleti kalkındırmak da zaruridir. Bu sebebe mebni, İbrahim Paşa, belkî siyasî mes'eleleri bir müddet için tâtil ederek, dahilî işlerle uğraşmakta haklı idi. Garbde, rönesans hareketlerini müteâkib, her sahada büyük ilerlemeler kaydedileli asırlar geçtiği hâlde, bizde henüz böyle bir garblılaşma temayülü yoktu. Bu bakımdan, memleketin ehemmiyetle bir yenileğe ihtiyacı vardı; fakat aşağıda göreceğimiz vechile, İbrahim Paşa, bu yenilikleri daha ziyade başka sahalarda taklide teşebbüs etmiş ve az bir zaman sonra da bu taklidin vechesi, sâdece Fransa'nın eğlence yerlerini, saraylarını, bahçelerini bizde tatbik şeklini almıştı. Bu hususta, 8 Ekim 1721 (16 Zilhicce 1133) tarihinde Fransa'dan İstanbul'a avdet eden Çelebi Mehmed Efendi'nin, padişaha sunduğu takrir tedkike şâyandır. Mehmed Efendi'nin sefaretnâmesini okuyanlar, bu devirde, Fransa ile Osmanlı devleti arasındaki ilmî ve ictimaî farkın ne kadar büyük olduğunu gayet iyi anlarlar. Sefaretnâmede garbe âid bir çok yeniliklerden bahs edilmektedir. Mahiyeti itibariyle ictimaî, ilmî ve askerî mevzular hakkında tafsilâtı ihtiva eden bu bir nev'i raporun, en mühim

19 Mary Lucille Shay, *aynı eser*, 20, 22. *Hadika*'da, burada inşa olunan kasırlardan 120 adedinin, ihtilâl esnasında yıkıldığı yazılıdır. Bak, I, 300.

20 Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 443 vd. ve Küçük Çelebi-zâde, *aynı eser*, 42 vd.

21 Burada tarih kitablarından maada meselâ, Nedim, Neylî, Seyyid Vehbi, Nahifî, Eğri-kapılı Rasim Efendi, İzzet Ali Paşa, Nazim, K. Çelebi-zâde İsmail Asım, Sâmi ve daha bâzı şâirlerimizin divanları da göz önünde tutulmalıdır.

kısmı ise, Fransa'daki yaşayış şekillerine ve inşâat tarzlarına âid bulunmaktadır; bilhassa saray ve bahçe tanzimi mes'elelerine bu sefaretnâmede büyük bir yer verilmiştir.

Mehmed Efendi'nin sefaret ile Fransa'da bulunduğu esnada[22], XIV. Louis devri hitam bulmuş, XV. Louis devri başlamıştı. Bu Fransa hükümdarları zamanında, Paris ve civarında bir çok binalar, saraylar inşâ edilmiş, eskileri ihya olunmuş ve etrafları geniş bahçeler ile çevrilmişti. Meselâ bugün dahi olduğu vechile Château de Versailles, Trianon, Château de Fontainbleau, Château de Saint-Germain-en-Laye, bu nev'i inşâatın başında gelmekte idi. Loire nehri üzerinde görebildiğimiz, bu tip daha bir hayli şato ve saray vardı. Her birinin dahili de harici kadar, küyük bir îtina ile ve zarif bir şekilde süslenmişti. Mehmed Efendi, sefaretnâmesinde tafsilât verdiği üzere, bu sarayları ve onların bahçelerini sâdece büyük bir zevk ve hayranlık ile temâşa etmemiş; Venedik elçisi Emo'nun da kayd ettiği gibi, Paris'den bir takım saray ve bahçe resimleri ile plânlarını dahi beraber getirmişti[23]. M. Mignot, bu plânların Château de Versailles ve Château de Fontainbleau'ya âid olduklarını söylemektedir[24].

İşte bu teşvik üzerinedir ki, III. Ahmed ile damadı İbrahim Paşa'nın geniş mikyasda bir inşâat faaliyetine giriştiği, daha doğrusu başlanan inşâata, böylece başka bir veche verildiği görülmüştür. Etrafı açık müsaid yerlere yeni yeni köşkler ve kasırlar inşâsı, etraflarına bahçeler ve içlerine havuzlar yapılması birinci plâna alınmıştı. G. Emo'ya nazaran Fontainbleau'nun resimleri, sadrıâzam İbrahim Paşa'ya, padişaha lâyik bir saray yapma fikrini vermişti. İbrahim Paşa, bu devirde, hakikaten büyük bir faaliyet ile çalışıyordu. Vak'a-nüvis Râşid Efendi, Kâğıdhane'nin tertib ve tanzimi ile mesire yerlerinin ve sarayların inşâsının, sadrıâzamın himmeti ve sık sık teftişi sâyesinde iki ayda hitam bulduğunu

22 Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin, sefâreti esnasında Fransa'da tâbi tutulduğu muâmele, yapmış olduğu temaslar ve gördüğü mahaller hakkında tafsilât için bak, Lenoire, *Nouvelle description de la ville de Constantinople avec la relation du voyege de l'ambassadeur de la Porte Ottomane et de son séjour à la cour de France*, Paris 1721, 213 vd.

23 Mary Lucille Shay, *aynı eser*, 20 vd. not 17.

24 M. Mignot, *Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à la paix de Belgrade en 1740*, Paris 1773, IV, 254.

yazmaktadır [25]. Yirmisekiz Çelebi'nin, Fransa'dan avdetini müteakib saraya sunduğu rapor tarihinin 8 Ekim 1721 ve iki aylık inşâat müddetinin de Mayıs - Temmuz 1722 arasına tesadüf ettiği göz önünde tutulursa, Fransa'nın krallara mahsus eğlence ve zevk yerlerini taklid etme hususunda ne kadar acele edilmiş olduğu daha iyi anlaşılır. Diğer taraftan, Mehmed Efendi'nin sefaretnâmesinde tavsif edilen, bilhassa hayvan heykellerini hâvi Versailles bahçelerindeki mermer havuzlar faslı [26] ile Râşid Mehmed Efendi'nin Kâğıdhane'de inşâ edilen havuzlar ve sebiller hakkında verdiği tafsilât [27] karşılaştırılınca, fransızların, bize bu işte ne derece önderlik ettikleri açık bir surette görülür [28]. Fakat ne yazık ki bu nev'i ictimaî hayatı taklid yanında, ilmî ve sınaî mes'elelere verilen ehemmiyet pek az oldu. Meselâ asrın bu muazzam îmar faaliyeti yanında, yapılanları bir anda yok edecek yangınlara karşı esaslı hiç bir tertibat alınmamıştı. İstanbul'u dâima tehdid eden ve her def'asında yüzlerce evin yanmasına, dolayısiyle sefaletlere sebeb olan yangın tehlikesine karşı, 1722 senesine kadar kullanılan yegâne vasıtanın yangın yıkma kancalarından ibaret olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu tarihten sonradır ki bir yenilik olarak tulumbayı ihdas etmiş olan, aslen Fransız mühtedisi Gerçek Davud Ağa'nın, âleti müteaddid def'alar tecrübe edildikten sonra fâideli görüldüğü için tulumbacı ocağının tesisi buna emredilmişti. Lâkin saray ve bahçeler inşâsına, eğlenceler tertibi hususuna gösterilen ihtimam yanında, bu hayırlı müesseseye sarfedilen gayret pek azdı [29]. Bir taraftan keseler

25 Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 443 vd; Sa'd-âbâd'ın inşâsı münasebetiyle, bu devir şâirlerinden Nahifî'nin söylemiş olduğu manzum tarihler hakkında bk. *Divan-ı Nahifî* (Hocam Prof. M. Cavid Baysun'un husûsi kütübhanesinde ki yazma nüshadan istifâde edilmiştir).

26 Yirmisekiz Çelebi Mehmed, *Sefaretnâme*, Paris 1872, 28/29.

27 Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 444/46; Sâ'd-âbâd'da inşa olunan kasırların tavsifi hakkında ayrıca bk. Sâmi, *Divan*, Mısır (Bulak), 1253, 27 vdd. ve *Nedim Divanı*, (Gölpınarlı neşri), 337.

28 M. Charles Schefer, Fransa sefareti tercümanlarından olup, 28 Çelebi Mehmed Efendi ile birlikte Fransa'ya giden Lenoir'ın ikinci seyahatı esnasında, Paris'den bir çok bahçe resim ve plânlarını İstanbul'a göndermiş olduğunu yazarak, az sonra İstanbul'un Avrupa kısmındaki tatlı sular vâdisinde Fransız zevk ve uslûbunda, köşk ve bahçeler tanzim edildiği görüldü diyor. Bak, Marquis de Bonnac *Mémoire*, XLIII vd.

29 Râşid Mehmed Efendi, Davud Ağa'nın tulumbacı-başılığa tâyinini, 1134

dolusu akçe zevk ve eğlence yerlerine dökülürken, tulumbacı ocağına, Şehzadebaşı'ndaki Eskiodalar dahilinde küçük bir yer ayrılmıştı. Tulumbacılık teşkilâtının tesisinden bir kaç sene sonra, yangınların aym şiddetle ortalığı tahrib etmesi keyfiyeti de, mezkûr müesseseye verilen ehemmiyet derecesini isbat eder[30]. Müftilik Arşivi'nin, *İstanbul Bâb defterleri* kısmında gördüğümüz bir fermân sureti, Eylül 1730 (Safer 1143) tarihinde dahi, Gerçek Davud Ağa'nın ve arkadaşlarının, lâzım gelen âletleri yapabilmek için, malzemenin tedariki hususunda bin bir müşkilât ile karşılaştıklarını ve kendi evlerinde meşakkat içinde çalıştıklarını açıklar[31].

İbrahim Paşa devrinde memlekette gerçi bir garblılaşma hareketi müşahede olunuyor, garb fikirlerinden istifadeye çalışılıyordu. Tulumbacılık teşkilâtını şöyle bir tarafa bırakalım, Osmanlı matbaacılığının da temelleri atılmıştı. Sanayi sahasında, bilhassa çinicilikte bir hamle yapılmış ve Haliç'de yeni bir çini fabrikası açılmıştı. Fakat bunlar lâzım geldiği şekilde yardım göremiyorlardı. Câhil ulema zümresinin ve maîşetlerinden endişeye düşen bir kısım geri fikirli kimselerin mukavemeti, bu nev'i hayırlı müesseselerin inkişafına engel olduğu gibi, daha ziyade eğlence ve zevk âlemlerine mütemayil bulunan vüzeranın alâkasızlıkları da, bu gibi teşebbüslerin, şahısların hususi gayretiyle yürümesine, onların hanelerine münhasır kalmasına sebeb oluyordu. Hâlbuki padişah ile damadı, her hafta ayrı bir yeri ziyaret etmekte ve

senesi vukuatı meyanında zikretmektedir. Bak, *Tarih*, V, 442; Küçük Çelebi-zâde ise, Davud Ağa'nın bu vazifeye nasbını 1132 senesinde göstermektedir. Bak. *Tarih* 256; Tulumbacı neferlerinin maaşları ve miktarları hakkında tafsilât için bak, Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, XIV, 179 vd.

30 1722 - 1728 seneleri arasında vuku'bulan İstanbul yangınlarının tahribatı hakkında, bir fikir edinmek için bak, Küçük Çelebi-zâde, *aynı eser*, 11, 68, 77, 90, 118, 119, 178, 224, 243, 254, 267, 272, 370, 374, 409, 416, 491, 493, 595. M. Lucille Shay, Venedik elçilerinin raporlarına müsteniden, bu yangınların ekserisinin, sadrıâzamın siyaseti icabı çıkarıldığını ve Dolfin'in 1729 temmuzunda zuhûr eden yangında, 40 bin hanenin yandığını kaydetmiş olduğunu söyler. Bak, *aynı eser*, 38.

31 İstanbul kaymakamı ve kadısına hitaben yazılan bu fermân, elkab kısmını mütaakıb şöyle başlamaktadır : «...*Tulumbacı başı Davud Gerçek* زيد قدره *orduy-ı hümâyunuma arz-ı hâl edüp tulumbacılık ve kazık çakmaları içün lüzumu olup iktiza eden demir âletleri bir kaç seneden berü kendüleri hânelerinde nice derd ve meşakkat ile gösterüp ve öğredüp...*»Bk. *İstanbul Bâb defterleri*, nr. 6/150, vrk. 145/a, İst. Müft. Arşv.

mütemadiyen yeni eğlence ve sefahat yerleri için binalar yapılmasını emretmekte idiler. Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadarete nasbı tarihinden itibaren 1730 isyanının vuku' bulduğu devreye kadar yavaş yavaş ilerlenecek olursa, bu nev'i faaliyetlerin de nasıl inkişaf ettiği bâriz olarak görülür. İnşâat faaliyetinde olan seyr, adeta halkın memnuniyetsizliklerinin tezayüdü kademelerini gösteren bir ölçü hissini veriyor ve bu faaliyet ile birlikte hoşnudsuzluk da artıyor. Nihayet öyle bir an geliyor ki inşâat sahasındaki bu çalışmaların ayakta durmasına imkân kalmadığı için, müessislerini de beraber sürüklemek şartiyle, hepsi birden yıkılıb gidiyor.

İbrahim Paşa, 1719 (1131) ilkbaharında, bir taraftan Kandilli sarayı ve bahçesini îmar ederken, diğer taraftan âilesi Fatma sultanın konağını tâdile başlamıştı. Bugünkü Topkapı sarayı dahilinde, Üçüncü-Ahmed kütübhanesi nâmiyle mâruf kitablığın da temelleri atılmış bulunuyordu; yine aynı sene içinde, Eyüb'de, Vâlide-Sultan sarayı, padişahın sık sık ziyaret ve ikamet ettiği bir mahâl olduğundan, buranın tâmiri ve maktûl Kara Mustafa Paşa yalısının ilâvesiyle genişletilmesi ihmâl edilmemişti. Nisan 1720' de ise, sadrıâzamın Beşiktaş'daki yeni sahil-sarayı hitam bulduğundan, padişah çırağan eğlencelerine buraya dâvetli idi. Fakat bu nev'i inşâat ve etrafındaki bahçelerden maada, Tersane bahçesi, Hasan-Paşa bahçesi gibi mahaller de eğlenceler için kâfi gelmemiş olacak ki [32], 1720 senesinde, aynı zamanda Kâğıdhane'nin ıslahı dahi ele alındı. Eski bir mesire yeri olan bu mahâlle [33], padişahın emri ile evvelâ iki yeni havuz inşâ olundu ve tarh edilen yeni kısma *Hüsrev-âbâd* ismi verildi [34]. Ertesi sene Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa'dan getirdiği resim ve plânlar dâiresinde ve iki ay zarfında, yeniden tertib ve tanzim olunan kısımlara, *Sa'd-âbâd* tesmiye edildi [35]. Burada yapılan binalar bir, iki olmayıp

[32] Bu saray ve bahçelerin, tâmir ve inşâsı hakkında tafsilât için bk. Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 119, 169/70, 205/6, 293, 301; H. İpekten - M. Özergin, *Sultan Ahmed III. devri hâdiselerine âid tarih manzûmeleri* (Tarih Dergisi, 13), İstanbul 1958.

[33] Kâğıdhâne'nin kısa bir tarihçesi için bk. Ahmed Refik, *Lâle devri*, İstanbul 1932, 35 vd. Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul tarihi* (nşr. H. D. Andreasyan), İstanbul 1952, 210.

[34] Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 305 vd. P. G. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul* (H. D. Andreasyan), İstanbul 1956, 77.

[35] Bu devir şâirlerinden Neylî'nin, Sa'd-âbâd kasrı için, uzunca iki tarih kıt'ası vardır. Şâir, bu kasrın, İbrahim Paşa tarafından, III. Ahmed'e yaptırıldığını

birçoktu ve her birine, *Şevk-âbâd*[36], *Kasr-ı-neşat*[37], *Kasr-ı-cinan*[38], *Hurrem-âbâd, Hayr-âbâd* ve *Nev-peyda* gibi şâirane birer isim veriliyordu[39]. Mikdarları yüzü tecavüz eden kasırlar yanında, çeşme, havuz, sebil ve câmi gibi daha bir çok eserler mevcud idi. Devrin Nedim, Seyyid Vehbi, İzzet Ali, Nahîfi, Sâmi ve emsâli şâirleri de durmadan yeni yapılan bu mahâlleri medhediyorlardı[40].

İstanbul'daki Venedik balyosu G. Emo, 2 Eylül 1722 tarihli raporunda «Sultanın eğlencesi için yapılan mahâl» diye tavsif eylediği Sa'd-âbâd'ı bütün ecnebi mümessillerin görmeye gittiklerinden bahsetmektedir[41]. Bu kabil inşâat İstanbul'un bir tarafına, bir köşesine münhasır kalmıyordu. Şehrin her tarafında bir hareket, bir çalışma vardı. Sadrıâzamın Beşiktaş'ı şereflendirmesinden sonra, sıra Ortaköy'e gelmişti. 1721-1722 senelerinde (1134), İbrahim Paşa'nın damadı ve kethüdası Mehmed Paşa, bugünki Ortaköy câmii civarında bulunan sâhil hanesine ilâve olarak bir takım yeni binalar yaptırdı[42]. Daha sonra vezîr-i âzamın emriyle, etrafına bir çok dükkânlar ve evler inşâ olundu. Nihayet Ortaköy câmiinin bina

söyler. Bak, *Divan-ı Neylî* (Hocam Prof. M. Cavid Baysun'ın husûsî kütübhanesindeki yazma nüsha); Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 443/46. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1956, IV, Ksm. 1, 163, not 3.

36 Bir bayram günü vezîr-i âzamın bu kasra şeref vermesi üzerine, Nedim şu şarkıyı yazmıştır:

Mâh-ı îyd âsâ gelüp ey âsaf-ı âlî-cenâb
Pertev-i lûtfunla Şevk-âbâd'ı kıldın şevk-yâb
Kasrlar oldu neşât ile burûc-ı âftâb
Pertev-i lûtfunla Şevk-âbâd'ı kıldın şevk-yâb

Nedim Divanı (A. Gölpınarlı neşri), İstanbul 1951, 362.

37 Bu kasrın itmamında şâir Nedim:

Oldu teşrîfin bu vâlâ mesnede ziynet-fezâ
Sa'd ola kasr-ı Neşât-âbâd Hünkârım sanâ
Sâye saldın yümn ü iclâl ile mânend-i hümâ
Sa'd ola kasr-ı Neşât-âbâd Hünkârım sanâ

diye başlayan bir şarkı yazmıştı. Bak, *Nedim Divanı* (A. Gölpınarlı neşri), 361.

38 Bu kasrın mîmar başısı ve masarifine dâir verdiği defter hakkında bak, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *aynı eser*, 164, not 1.

39 *Nedim Divanı*, İstanbul 1951, 78/81; Ahmed Refik, *Lâle Devri*, 39.

40 Meselâ bunlardan Nedim'in Sa'd-âbâd'ı tavsif eder mahiyette yazmış olduğu kasideler için bak, *Divan*. 82/88.

41 M. Lucille Shay, *adı geçen eser*, 20 vd. ve not 17.

42 Bu yalıyı tavsif eden Nedim'in şiirleri için bk. *Nedim Divanı*, 159/61.

olunmasiyle bu havali daha mâmur bir hâle getirildi[43]. 1722-1723 senelerinde (1135) ise, Eyüb semtindeki hadâik-ı sultanîyeden, Karaağaç bahçesine kadar, Kâğıdhane deresinin iki tarafı vüzera ve devlet ricâline mülk olarak verildi; aynı zamanda herkesin hâline münasib burada bir köşk yapması emredildiğinden, mezkûr sene içinde, îmar faaliyeti daha ziyade Kâğıdhane'ye hasrolundu[44].

Padişah ile damadı İbrahim Paşa'nın, bir taraftan vüzeraya yeni arsalar tevzi' suretiyle, Sa'd-âbâd'ı ihya etmeye çalışırken, diğer taraftan Boğaziçi'ni şereflendirmek gayesiyle, eski devlet ricâline mensub âilelerin yalılarını ve iş sahiblerinin dükkânlarını zabtettiklerini görüyoruz. Mesela 1725 (1137) senesinde, III. Ahmed, Tophane ile Salıpazarı arasındaki mahâlle fazla iltifat göstermiş olduğundan, vezîr-i âzamı, evvelâ burada bulunan Kara İbrahim Paşa yeğeni Osman Bey sâhil-sarayını, mîriye olan borçlarından dolayı âilesinin elinden aldı. Bilâhire Gümrükçü Hüseyin Paşa yalısının bir kısmiyle civarındaki fırını dahi bu sahaya ilâve etti. Lâkin yapılacak inşâata bahis mevzuu olan arsalar kâfi gelmemiş olacak ki denize kazıklar kakılmak suretiyle, 45 zira'lık bir mesafe de buradan kazanıldı. Nihayet hâsıl olan sahaya, *Emn-âbâd* sâhil-sarayı bina olundu ve burası padişah tarafından kızı yâni vezîr-i âzamın âilesi Fatma Sultana ihsan edildi[45]. Emn-âbâd sâhil-sarayının inşâsı sırasında, İbrahim Paşa'nın arzusu ile hadâik-ı sultanîyeden Bebek bahçesi'nin içine de yeni bir kasr kurulmuştu. Diğer taraftan bunun civarına, câmi, hamam ve bir çok dükkânlar yapılarak, etrafındaki boş arsalar, isteyenlere satıldı. Nihayet bu mahâlle ve dolayısiyle kasra *Hümâyun-âbâd* ismi verildi[46]. 1726 (1138) senesinde, Hümâyun-âbâd'da yapılan diğer yeni bir kasrın temâşasından dönmekte olan padişah, Boğaziçi'nde Defterdar câmii civarına çıktığı vakit, buranın güzelliğinden vezirine sitayişle

43 Ayvansarayî Hüseyin, *Hadika*, II, 119; Râşid Mehmed, *Tarih*, V, 409 vd. Kethüda Mehmed Paşa'nın kışlık konağının, Uzunçarşı civarında olduğu anlaşılıyor. Bak, K. Çelebi-zâde, *Tarih*, 426.

44 K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 42.

45 K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 246; Şâir Neylî'nin, bu kasrı medheden bir manzûmesi için bk. *Divan-ı Neylî* (Prof. M. Cavid Baysun'un hususi kütübhanesinde bulunan yazma nüsha).

46 K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 376/77; Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi* (nşr. H. D. Andreasyan), İstanbul 1952, 273.

bahsettiği için, mezkûr mahâlle derhâl yeni bir sarayın daha inşâsı kararlaştırıldı ve bu sahada olup, Şehid Ali Paşa'nın vefatından sonra mîriye intikal eden eski bir sâhil-hanenin yerine, yenisinin yapılması işi, tersane emini Kıbleli-zâde Mehmed Beyefendi'ye havale edildi. Neticede, eski sarayın civarında bulunan bir tepenin dahi ortadan kaldırılması suretiyle genişleyen sahaya, meşhur *Neşat - âbâd* sâhil - sarayı bina olundu [47].

Görülüyor ki Boğaziçi'nde güzel sayfiye yerleri tesisi hususunda yer tâyini için, III. Ahmed'in veya damadı İbrahim Paşa'nın bir işareti kâfi gelmektedir. Hoşlarına giden her mahâlle hemen bir köşk yapılması emrediliyor, ve o senenin lâle eğlenceleri veya helva sohbetleri bu yeni binada tes'id olunuyordu. İbrahim Paşa'nın bu nev'i inşâat faaliyetleri yanında, damadları da boş durmuyorlardı. Kethüda Mehmed Paşa, Ortaköy havalisini îmar ederken, diğer damadı vezîr Kapdan-ı derya Mustafa Paşa, Anadolu-hisarı'ndaki yalısı cıvarını tanzim ile meşguldü [48]; bundan maada, Çubuklu havalisinde mesire yerleri yaptırmakta, Vefa bahçelerindeki kasrında, III. Ahmed ile saray erkânına ve devlet ricâline ziyafetler vermek, çırağan eğlenceleri tertib etmek için yeni yeni yerler hazırlatmakta idi [49]. Damad İbrahim Paşa, oğlu vezîr Mehmed Paşa'nın evini dahi saray şekline sokmayı unutmamıştır. Zaman zaman padişahın ziyaret ettiği Hocapaşa'daki bu binanın cıvarı, bilâhire istimlâk edilerek, yerine 1726 (H. 1138) senesinde muazzam bir saray yapılmış ve etrafı bahçeler, sebillerle süslenmişti [50]. Fakat bu inşâat faaliyetine rağmen, gerek padişahın ve gerek damadı İbrahim Paşa'nın bir türlü tatmin olmadıklarını söyleyebiliriz. Mütemadi surette yeni saray ve köşkler ile bunların etrafına bahçeler yapılmakta, artık iş ciddiyetini kaybetmiş, bir yeri îmar gayesinden ziyade şimdi keyfi binalar kurulmakta idi. Meselâ bu miyanda, 1727

[47] Ayvansarayî Hüseyin, *Hadika*, II, 122; K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 384 vd. İ. Hakkı Uzunçarşılı, bu kasrın Ortaköy ile Kuruçeşme arasında bugünki Lido'nun yerinde olduğunu söyler. Bak, *aynı eser*, 165, not 3.

[48] Mustafa Paşa yalısını medheder mahiyette, Nedim'in yazdığı bir kaside için bk. *Divan*, 116/19. Mustafa Paşa'nın kışlık konağı ise Bahçe-kapısı'ndadır. Bk. K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 223 ve 424

[49] Bu devir şâirlerinden Nedim'in, Mustafa Paşa'yı ve Vefâ'daki bağı ile kasrını, medh ve tavsif eder mahiyette yazdığı mesnevi ve diğer manzum tarihler için bk. *Divan*, 191 ve 252 vd. K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 366.

[50] K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 385 vd.

(1139) senesinde, Tersane bahçesindeki sarayın müctemilâtı padişaha ve erkânına kâfi gelmediğinden, Hasköy tarafına yeni bir kasrın temelleri atıldığını [51] ve çırağan âlemlerinin, Şaban ayının sonuna tesadüf etmesi ve çok kısa bir zaman için Beşiktaş sâhil - sarayına padişahın göç eylemesi müşkil olacağından, vezîr-i âzamın, Ciğalazâde sarayı civarında *Ferah - âbâd* kasrı ile bahçesini hazırlattığını zikredebiliriz [52]. Bunlardan maada, yine aynı sene içinde, Kuruçeşme'de, vezîr Kapdan-ı derya Mustafa Paşa'ya, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'dan intikal eden ve Tırnakçı yalısı diye meşhur olan sâhil - sarayın [53] arkasında bulunan yüksek tepeden, padişahın etrafı iyi temâşa edebilmesi için, sadrıâzamın emri üzerine, üç gün içinde, *Süreyyay-ı nev-bünyed* kasrının yapıldığını ve burada hükümdara mükellef bir ziyafet verildiğini görüyoruz [54].

Bütün bunlardan şu neticeyi çıkarmak mümkündür. Sultan Ahmed ile damadı İbrahim Paşa, bir bahçe ve sarayda üst üste bir çok def'alar çırağan eğlencesi tertib etmekten zevk duymuyor, her sene yeni bir bahçe ve kasrı, bu meşhur eğlenceler için te'sisi muvafık buluyorlardı. Bu bakımdan inşâat faaliyeti her sene, aynı sür'atle, hızını kaybetmeden devam etmekte idi. Nitekim Hicrî 1140 (1727 - 1728) senesi içinde bu iş için daha bâzı bahçeler tamamlanmıştı. Meselâ *Vezir - bahçesi* diye ma'ruf olan, Topkapısı civarındaki, vezir Damad İbrahim Paşa'ya âid saray ve bahçe ile Saray-ı sultanî dahilindeki *Mermerlik - bahçesi*, Rumeli - hisarı'nda matbah emini *Halil - Efendi bağı*, Akıntıburnu'nda Kethüda Mehmed Paşa'nın kasrı, Üsküdar tarafında *Fener - bahçesi* bu meyanda zikredilebilir [55]. 1141 (1728 - 1729) de ise, Nedim'in, Kaymakam Mustafa Paşa'nın yaptırmış olduğu yeni yalı ile *Ferah - âbâd* bağını medh etmekle bitiremediğini görüyoruz [56].

51 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *aynı eser*, 214 vd. da Aynalı - Kavak kasrının tâmir ettirildiği yazılıdır.

52 K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 428 ve 455 vd.

53 Bu sâhil-sarayın itmamına, şâir Nedim'in söylemiş olduğu manzum bir tarih için bk. *Divan*, 227 vd.

54 Sâmi, bu kasrı, manzum bir tarih ile çok güzel tavsif etmiştir. Bk. *Sâmi Divanı*, Mısır (Bulak) 1253, 23/24 ; K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 480 ; Hammer, *aynı eser*, XIV, 189/90.

55 K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 530, 555/57, 569, 570 ; Nedim, *Divan*, İstanbul 1951, 219 vd.

56 Nedim, *Divan*, 206/208.

Hülâsa, yukarıda kaydettiğimiz inşâat faaliyeti sırasiyle göz önünde tutulursa, Nedim'in:

O Sultân-ı cihan-bandır ki İbrâhim Pâşâ'yı
Vezîr-i âzam edip verdi revnak dehre ser-tâ pâ
Cihân-ı köhneyi lûtf u keremle eyledi ta'mîr
Sipihri kıldı sa'y ü ihtimâmı pîr iken bernâ
Sitanbûl'un hele her cânibin reşk-i behişt etti
Bu da'vâya delîl olur mu Sa'd-âbâd'dan a'lâ
Çıbıklı Göksu sâir gûşe gûşe menziletler hep
Zamân-ı devletinde her biri oldu cihân-pîrâ
Eğer seyretmedinse her birinin tarh-ı dil-cûsun
Bu cây-ı dil-güşâyı gör de anla anları nev'â» [57].

beytlerinde dahi tebarüz ettirdiği üzere, İstanbul'un îmarına bu devirde, büyük bir gayret sarf edildiği inkâr edilemez. Her nekadar III. Ahmed ile damadı İbrahim Paşa ve bunun damadları Mustafa Paşa, Kethüda Mehmed Paşa ile oğlu Musahib Mehmed Paşa vesâir devlet ricâli, esas itibariyle oturdukları yerlerin cıvarını îmar ve ihya gayesiyle çalışmışlar ise de, bu faaliyetin Boğaziçi ve Kâğıdhane'ye kadar Haliç sâhillerinin şereflenmesinde büyük rolü olmuştur [58].

İbrahim Paşa devrindeki bu inşâat faaliyetinin, halkın gayzını ve kinini cezbeden, yapılan binalara karşı nefret duymasına sebeb olan tarafı ise, bunlardan muayyen bir zümrenin istifade etmesi ve bilhassa zevk ve safa yerleri olarak bina edilmiş bulunmasından ileri gelmekte idi. Yukarıda dahi kaydettiğimiz üzere, yapılan bu binalar, umumiyetle saray ve bahçe nev'inden olup, bir çok şeyler dahi, halkın ihtiyacını karşılamaktan ziyade, bâzı kimselerin zevklerini tatmin maksadiyle meydana getirilmişti. Nitekim bu devirde yapılan başlıca çeşmelerin ve sebillerin de, aynı gaye ile inşâ edildiğini söyleyebiliriz. Meselâ Hicrî 1132 senesinde İbrahim Paşa tarafından yaptırılan sebil [59] ve bunun yanındaki çeşme, kendi

57 Nedim, *Divan*, 219/20.

58 Bu hususta şâir Nedîm'in, İstanbul'u medheden ve:

Bu şehr-i Sitanbûl ki bî-misl ü behâdır.
Bir sengine yekpâre Acem mülkü fedâdır.

diye başlayan meşhur kasidesi için bk. *Nedim Divanı*, 89/91.

59 Ayvansarayî Hüseyin, *Hadika*, I. 41; Nedim'in, bu sebil hakkında söylemiş olduğu manzum bir tarih için bk. *Divan*, 156/57.

haziresi cıvarındaki külliyeyi süslemek için kurulmuştur. H. 1133 ve 1134 senelerinde, Çubuklu'da Havuzbaşı denilen mahâlde inşâ edilen havuz ve çeşme ise, Mustafa Paşa'nın sayfiyesi cıvarını tezyin ediyordu[60]. Yine İbrahim Paşa tarafından 1136 da inşâ olunan başka bir çeşme de, Ortaköy'de Kethüda Mehmed Paşa yalısı ve câmii cıvarını, şenlendirmek maksadiyle yapılmıştı. Nihayet 1135 de Sa'd-âbâd kasrı cıvarında ve 1141 de Bâb-ı hümâyun önünde yapılan, III. Ahmed'e âid çeşmeler, buralara ayrı bir revnak vermekte idi[61]. Bunlardan maada, çeşme yaptırmanın âdeta bir moda hâline geldiği 1728 ve 1729 senelerinde, inşâ olunan çeşmelerin de hemen ekseriyetle bu gayeye mâtuf bulunduğunu görüyoruz[62]. İstanbul ve Üsküdar tarafında, mühim mevki'lerde, padişah ile vezirlerinin yaptırmış oldukları çeşmelerin sayısı bir haylidir. Nedim, aşağıdaki beytinden de anlaşıldığı üzere, yalnız İbrahim Paşa'nın İstanbul'da on çeşme yaptırmış olduğunu yazıyor[63].

Pes ol destûr-ı zî-şan eyledi on çeşme-sâr icrâ
Ki her birinin âbı sîme benzer hüsn-i sîmâda

İşte bu tarz inşâat, efkâr-ı umumiye üzerinde müsbet bir te'sir icra etmiyor ve vezîr-i âzam ile birlikte damadları, diğer bâzı devlet ricâli, böylece halkın dâimî olarak dikkatini celbediyordu. Millet bu binaların, yalnızca padişah ile beraber vüzerasının eğlenmesi veya eğlenecekleri yerlerin îmarı için, vezîr-i âzam İbrahim Paşa tarafından yapıldığı kanaatinde idi. İstanbul'da işsizlik parasızlık ve gıdasızlığın hüküm sürdüğü bir devirde, bir taraftan millete yeni yeni vergiler koyarak para toplamaya çalışırken, diğer tarafdan dâimî şekilde zevk ve eğlence yerleri yapılması, günden güne milletin husumetini artırmaktan başka bir işe yaramıyordu. Maamafih burada Venedik balyoslarından F. Gritti'

60 Bu hususda Hocam Prof. M. Cavid Baysun'un, İstanbul çeşmeleri hakkındaki şahsî notlarından istifâde ettim.

61 İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul 1943/45, I, 126, II, 52; III. Ahmed çeşmesi hakkında söylenen bâzı manzum tarihler için bk. Sâmi, *Divan*, 34 vd. Nedim, *Divan*, 200 vd.

62 Ayvansarayî Hüseyin, *Mecmu'a-i tevârih*, 29, Hazine Ktb. (Topkapı Sarayı), nr. 1565.

63 Nedim, *Divan*, 218; Sultan III. Ahmed'in ve damadı İbrahim Paşa'nın inşâ ettirmiş olduğu diğer bâzı çeşmeler için söylenen manzûm tarihler hakkında, bk. Küçük Çelebi-zâde İ. Asım, *Divan*, İstanbul 1268, 27 vdd.

nin üzerinde durduğu mühim bir mes'eleyi de zikretmek icabeder. F. Gritti, *«bir çok sarayların inşâsı amele mes'elesini hâl etmedi»* diyor[64]. Bundan şu neticeye varabiliriz. İbrahim Paşa'nın sadareti devresinde, İstanbul'da bir hayli de amele, daha doğrusu taşradan gelmiş meslek sahibi olamayan ve ticaret yapamayan işsiz insan vardır. İbrahim Paşa, bunlara iş bulmak, yâni çalışma sahası te'min edebilmek için, yeni yeni binalar kurmak zaruretini duymuştur. Fakat ne yazık ki onun bu faaliyetinin, verimsiz inşâata, saray, köşk, bahçe, çeşme ve emsâli şeylere münhasır kalması, neticede halkın memnuniyetsizliğini mucib olmuş ve sonunda, kendisiyle damadlarının katlini, III. Ahmed'in hal'ini ve zamanında yaptırdığı bir çok yerlerin mahvını intac eden hâdisenin zuhurunda, başlıca âmillerden biri olmuştur.

İBRAHİM PAŞA DEVRİNDE SEFAHAT ÂLEMLERİ

Damad İbrahim Paşa devrinde dillere destan olan sefahat âlemleri hakkında malûmat veren bizde iki mühim kaynak vardır. Bunlardan biri vak'a-nüvis Râşid Efendi'nin ma'ruf tarihi, diğeri de onun zeyli olan Küçük Çelebi-zâde İsmail Asım Efendi'nin vekayi'nâmesidir. Bu iki eser bize, İbrahim Paşa'nın sadareti esnasında yapılan çeşidli âlemleri, helva sohbetlerini, çırağan eğlencelerini, bayram ve nevruz vesilesiyle verilen ziyafetleri oldukça geniş bir surette nakl ve hikâye etmekte; aynı zamanda bu devrin yaşayışı hakkında da kâfi bir fikir vermektedir. Mezkûr iki müverrihin verdiği malûmata nazaran, III. Ahmed ile damadları ve bilhassa İbrahim Paşa ile bunun damadları Mustafa ve Kethüda Mehmed Paşa'lar, Şeyhülislâm Abdullah Efendi, ilmiyeden daha bir kısım büyük şahıslar ve sâir devlet ricâli, sık sık, her fırsattan istifade ederek toplanmakta ve eğlenceler tertib etmekte idiler. Genç sultanların izdivac cemiyetleri ve şehzâdelerin veladetleri, sünnet düğünleri[65] gibi merasimlerden maada, elçi kabûlleri, İran harblerinde elde edilen muvaffakıyetlerin tes'idi, tersanede yeni

[64] M. Lucille Shay, *aynı eser*, 23, not 34. İbrahim Paşa devrindeki inşaat faaliyetine dâir bâzı vesika suretleri için bak, A. Refik, *XII. asırda İstanbul hayatı*, nr. 88, 89, 91, 96

[65] Bu gibi toplantılar hakkında bir fikir edinmek üzere, 1720 (1132) senesinde tertib olunan sünnet düğünü merasimine âit, mufassal malûmat için bak, Seyyid Vehbi, *Sûr-nâme*, Üniversite Ktb. türk. yaz. nr. 1607.

gemilerin denize indirilmesi vak'aları da vüzera ile ulâmanın toplanmasına ve eğlenmesine sebeb oluyordu. Bu toplantılar önceleri daha fasılalı ve resmî mahiyette iken, sonraları pek sık ve hususi mahiyetler arzetmeye başlamıştı.

Râşid tarihinden anlaşıldığına nazaran, İbrahim Paşa sadarete tâyinini müteakib, ilk def'a 15 Nisan 1719 (25 Cemâziyel-evvel 1131) tarihinde, padişahı Kâğıdhane'de tertib ettiği bir ziyafete çağırmış ve devrin şeyhülislâmı, kapdan paşası ile birlikte vezîr-i âzamın damadları da bu merasimde hazır bulunmuşlardı. Sadrı-âzamın padişahı ikinci dâveti ise, 26 Nisan 1720 (17 Cemâziyel-âhir 1132) de, Beşiktaş'da, yeni sâhil-sarayda tertiblediği lâle eğlencelerini seyr için oldu[66]. Râşid Efendi, bir hafta devam eden bu ziyafet ve eğlence esnasında, III. Ahmed yalıda istirahat ederek, gündüzleri «saz ve söz» geceleri de «çırağan-ı lâlezar» temâşası ile zevklendi diyor. Ayni keyfiyet, bir sene sonra, lâle vaktine tesadüf eden 5 Mayıs 1721 (8 Receb 1133) de tekerrür etmişti. Fakat bu def'a eğlencelerin müddeti on güne çıkarıldığı gibi[67], mezkûr sene içinde, Şeker bayramı ziyafeti de yeniden ihya olunmuştu. Gerçi evvelce Ramazan bayramlarının üçüncü günü yeniçeri ağaları tarafından vezîr-i âzamlara ziyafet vermek bir âdet hâlinde idi. Lâkin zamanla, bu merasimden, fazla masrafa sebeb oluyor diye sarf-ı nazar edilmişti. Her ne kadar Amca-zâde Hüseyin Paşa bir aralık bunu

66 Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 145 vd, 205 vd.

67 G. Emo, 26 Mayıs 1721 tarihli raporunda, padişahın, hükümdar saraylarından bu kadar uzun müddet gaybubetine misâl vermek kolay değildir diyor. Bak, M. Lucille Shay, *aynı eser*, 19, not 5; Devrin şâirleri de bu mes'ele üzerinde durmadan geçmemişlerdi. III. Ahmed'in Saray-ı âsafî'yi ziyareti dolayısile K. Çelebi-zâde İ. Asım Efendi bir kasidesinde şöyle demektedir:

Sine sadrın rüft ü rû kıldım gubâr-ı gussadan
Anladım çün ol şeh-i hûban bana mihman gelür
Bi-tekellüf geldi teşrif etti çün kâşâneme
Didi dâvetsizce gelmek bana nâ-cesban gelür
Neyleyim bir vakı'a var kim ânı tâbir içün
Herkese arz eylemek müşkil sana âsân gelür
Hayr ola hâbımda gördüm hâle-i mahı heman
Azm idüp beytü'ş-şereften mihr-i nur-efşan gelür
Gûş idüp hâbın didim Allah-ü âlem bu gice
Menzil-i sadr-ı güzîne hüsrev-i dîvân gelür

Divan-ı K. Çelebi-zâde, İstanbul 1268, 5.

yeniden canlandırmak istemiş ise de kendinden sonra yine icra olunamamıştı. Ancak İbrahim Paşa'nın sadareti devrinde, eskilerinden daha tantanalı bir surette bu bayram merasimi ele alınmış ve ilk olarak 28 Temmuz 1721 (3 Şevval 1133) de, Eyüb'de sadrıâzam şerefine mükellef bir ziyafet verilmişti. Merasimin sonunda ise, tertib edilen muazzam alay ile İstanbul'a girildi[68]. Venedik balyosu G. Emo dahi, 1 Ağustos 1721 tarihli raporunda bu hususu tebarüz ettirmekte ve III. Ahmed'in, sarayın penceresinden bahis mevzuu merasimi temâşa eylediğini yazmaktadır[69]. 1722 (1134) senesinde, bu nev'i toplantıların mikdarı biraz daha artmış bulunmakta idi. Mezkûr senenin Nisan ayında, İbrahim Paşa tarafından, padişah için tertib edilen mûtad çırağan eğlencesinden maada, 30 Mayıs'da, Kapdan-ı derya Mustafa Paşa'nın, bir geminin denize indirilmesi dolayısiyle, padişah şerefine, Okmeydanı'nda, ayrıca bir ziyafet verdiğini görüyoruz. Bunlar doğrudan doğruya padişaha mahsus olan dâvet ve eğlencelerdi. Bunların haricinde, yine aynı sene zarfında daha bir çok toplantılar yapılmıştı. Umumiyetle bu miyanda, İran elçisi Murtaza Kulu Han şerefine, İbrahim Paşa ve damadı Mustafa Paşa tarafından verilen ziyafetlerle, Bayram merasimi zikredilebilir[70]. 1723 (1135) de ise, padişah şerefine tertib edilen toplantıların birden bire çoğalması ve bunların devam müddetlerinin uzamış olması, nazar-ı dikkati celbetmektedir. Çünki mezkûr sene zarfında, padişah, evvelâ damadının bir hafta müddetle devam eden helva sohbetlerine katılmış ve onu emsâline nasib olmayan şekilde taltif etmiş; bilâhire, 15 Şubat'dan 1 Haziran'a kadar devam eden, Beşiktaş sâhil - sarayındaki çırağan eğlencelerinde, fasılalı olarak bulunmuştu. Nihayet Ramazan ayını müteakib bayram ziyafetleri kendini gösterdi. Yalnız bu def'a eskilerine nazaran bir fark vardı. Bundan evvelki senelerde, ancak yeniçeri ağası vezîr-i âzamı dâvet ederken, bu sene, 7 Temmuz (3 Şavval) de yapılan mûtad toplantıyı müteakib, 8 Temmuz'da, sadrıâzam da, padişah'a Sa'd - âbâd 'da mükellef şekilde bir Bayram ziyafeti vermişti[71]. Burada bir çok

68 Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 308/309.

69 M. Lucille Shay, *aynı eser*, 19, not 8.

70 Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 436 vd. 412 vd. 420 vd. Murtaza Kulu Han' ın kim olduğu ve bilhassa Nâmî mahlası ile türkçe şiirler yazmış olduğu hakkında bk. Fuad Köprülü, *Âzeri Edebiyatına âit tedkikler*, Bakû 1926.

71 K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 29 vd. 42 vdd.

eğlenceler tertib olundu; devrin vüzera ve ulâmasiyle birlikte şuarası da Kâğıdhane'nin mesire yerlerini gezdi ve eğlendi.

Yine îyd erdi sâki bezm-i îyşi eyle âmâde
Ferâmuş olunan sohbetleri cümle getür yâde[72].

teraneleriyle vakit geçirdi. Bu bir günlük zevk ve eğlence âlemi kâfi gelmemiş olacak ki, padişah ertesi gün de aynı şekilde merasime devam olunmasını emretti. III. Ahmed bu def'a damadiyle birlikte sandal safasına çıkmıştı[73]. Hülâsa, bu suretle yapılan senelik eğlence proğramına, bir de bayram ziyafetleri faslının ilâve edilmiş olduğunu görüyoruz[74]. Maamafih derhâl şunu kayd edelim ki, bahis mevzuu bayram merasimleri bir kaç sene sonra, başlangıçtaki sadeliğini muhafaza etmiyordu. Seneden seneye inkişaf vardı. Meselâ 1723 senesindeki bayram ziyafeti dolayısiyle tertib edilen eğlenti için 400 tüfenk endaz bu merasime iştirâk etmiş olduğu hâlde, 1727 senesindeki mezkûr bayram eğlencelerine, 1500' den fazla tüfenkendaz getirilmiş idi. 1729 da ise, bu toplantı ve merasim, yalnızca Sa'd - âbâd'a münhasır kalmayarak, Bend'lere doğru uzatılmış ve gezintiler dahi tertib edilmiş olduğunu görüyoruz. Bir taraftan İran harbleri bütün şiddetiyle devam ederken, diğer taraftan III. Ahmed, yapılan toplantılardan gayet memnun ve mesrur, vezîr-i âzamına yazdığı bir hatt-ı hümâyunun balâsına şu kıt'ayı koymuştu.

Kemerler seyrine azm eyledik ey âsaf-ı dânâ
Hemîşe zevk u şevkın dâim etsün hazret-i mevlâ
Bir-an dûr etmesün Allah seni sadr-ı vezâretten
Vücûdun hıfz ide Bâri bi-hakkın kâbe-i ülyâ[75].

Nihayet 1723 senesi merasimlerinin sonuncusunu, 16 Ağustos (14 Zilka'de) de, denize indirilen bir kalyon için tertib olunan ziyafet teşkil etti. Kapdan-ı derya Mustafa Paşa tarafından, padişah şerefine hazırlanan bu ziyafetde vezîr-i âzam ile şeyhülislâm Abdullah

72 K. Çelebi-zâde, *Divan*, 8/9.

73 Şâir Seyyid Vehbi, bu gezinti hakkında şu beyti söylemiştir.

Bindi bir zevraka damadı ile hazret-i Şah
Burc-ı âbide kıran eyledi san mihr ile mah.

Bak, Çelebi-zâde, *Tarih*, 45.

74 K. Çelebi-zâde, *Tarih*, 135, 265, 377 vd. 560 vd. 610. vd.

75 K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 613.

Efendi de bulunduğu gibi, daha bir hayli devlet ricâli vardı. Hâsılı bu hâl, 1724 ve 1725 ile 1726 senelerinde dahi, eski eğlencelere bir yenisi ilâve olmak ve her bir eğlencenin müddeti, seneden seneye yeni yapılan köşk ve bahçelerde, biraz daha uzatılmak suretiyle devam ediyordu. İran'a karşı elde ettiğimiz bâzı muvaffakıyetler de, yeni yeni eğlencelere vesile olmakta idi. Bu arada helva sohbetleri, çırağan âlemleri dolayısiyle, istihlâk olunan bir kısım eşyanın fiatları ise, alabildiğine yükseliyordu. Meselâ bu devirde bir süs olarak kullanılan lâlenin, soğan fiatı çok artmıştı. Herkesde lâleye karşı bir muhabbet hâsıl olmuş ve zengin ile fakir, bu çiçekle alâkalanmaya başlamıştı. Avrupa'nın muhtelif yerlerinden ve daha ziyade Hollanda'dan, çeşidli lâle soğanları getirildiği gibi, memleket dahilinde de gayet mütenevvî soğanlar elde edilmişti. İran'dan getirilen nevi'ler de revacda bulunuyordu. Her ne kadar halk kendisi, bu gibi işler ile bizzat meşgul oluyorsa da, vüzera ve ekseri devlet ricâlinin konaklarında, saraylarda, lâle ve sâir çiçekler ile meşgul olacak hususî şahıslar, yâni şükûfeciler bulunuyordu; hattâ şükûfeci-başılık, resmî bir memuriyet hâlini almış, devlet lâle soğanlarına, bunlar vasıtasiyle narh koydurmuştu [76].

Hicrî 1139 (1726/1727) senesinde işlerin biraz daha değişmiş olduğunu görüyoruz; yâni şarkda neticesiz kalan İran harblerini, Eşref Şah ile yaptığımız mücadelelerin tâkib etmesi ve bunlarda, muvaffakıyetsizliğe uğramamız, III. Ahmed'i, daha ziyade zevk ve safa âlemlerine düşürmüştü; daha doğrusu damadı İbrahim Paşa, onu bir toplantıdan diğerine sevk etmek suretiyle, uğradığımız başarısızlığı unutturmak istiyordu. Devrin vüzera ve ulemasiyle birlikte, bütün meclislere iştirâk eden Küçük Çelebi-zâde, bu hususta şunları yazmaktadır: «... *Efgan muharebesinde vâki' olan hâletten meşreb-i sâf-ı hümâyunları mugber ve âyine-i sîne-i ilham meşhunları jeng-i efkâr ile mükedder olmaktan... Sadrıâzam hazretleri bir kaç seneden beri me'lûf ve mu'tad olduğu üzere padişah-ı âlem-penah hazretlerini şehzadegân-ı civan-baht ve harem-i hümâyunları ile dâvet ve sohbet-i helvayı vesîle-i tesliye ve işgal-i tabiat buyurdular...*» [77].

[76] Fazla malûmat için bk. Münir Aktepe, *Damad İbrahim Paşa devrinde lâle* (Tarih Dergisi, 7, 8, 9,) İstanbul 1952/1954; Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul 1292, I, 41; Ahmed Refik, *Lâle devri*, 46; Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi* (nşr. H. D. Andreasyan), İstanbul 1952, 121.

[77] K. Çelebi-zâde, *Tarih*, 439 vd.

Devrin harb işleri, helva sohbetlerinde görüşülüyor ve bunları tekrar diğer eğlenceler tâkib ediyordu. Vezîr-i âzam ve bunun damadı Kapdan-ı derya Mustafa Paşa'dan sonra, Kethüda Mehmed Paşa da, III. Ahmed'i çırağan eğlencelerine dâvet etmeğe başlamıştı [78]. III. Ahmed, damadı İbrahim Paşa ile birlikde, 8 Aralık (13 Rebi'ül-âhir) günü, Kapdan Mustafa Paşa'nın Bahçe-kapısı'ndaki sarayını ziyaret etmiş, bir hafta sonra, aynı mahiyette olan helva sohbetlerini şereflendirmek üzere de saray erkâniyle, Kethüda Mehmed Paşa'nın Uzunçarşı cıvarındaki konağına müsafir olmuştu. Bir ay devam eden bu helva sohbetleri kâfi gelmemiş olacak ki, Ocak ayında, padişahın ve diğer devlet ricâlinin, İbrahim Paşa'nın konağında, aynı eğlencelere devam ettiklerini görüyoruz. III. Ahmed bu nev'i toplantılarda bir çok kimselere, bol, çeşidli ihsanlarda bulunuyor, devrin şâirleri de, durmadan kendini ve vezirlerini medh ediyorlardı. Bilhassa şâir Nedim'in bu hususda yazdığı kasideler çok meşhurdur [79]. Nedim'in yanında, Seyyid Vehbi, Nahîfi, Sâmi, Neyli, Nazim, Râşid, Eğrikapılı Râsim Efendiler ile İzzet Ali (Paşa) gibi diğer şu'arada yer almakta idi. Kısa bir fasıladan sonra, 7 Nisan 1727 (15 Şaban)'de yeniçeri ağasının nevruz dâveti ve 18 Nisan 1727 (26 Ş. 1139)'de, Çiğala-zâde sarayı cıvarında yapılan *Ferah-âbâd* kasrı ile bahçesinin tes'îdi merasimi, devlet adamlarını yeniden bir araya toplamış ve şa'şaalı günler tekrar başlamıştı. Zevk ve sefa âlemleri içinde sermest olan vüzera ve ulema, Ramaza'nın geldiğinden dahi haberdar değildiler. Küçük Çelebi-zâde İsmail Asım Efendi bu nev'i eğlenceler esnasında, Ramazan olduğunu haber veren Ayasofya câmii kayyım-başısı hakkında şunları yazmaktadır:

«...*İstanbul kadısı Şeyh-zâde Mehmed Efendi tarafından Ayasofya-i kebîrin kayyım başısı olan mürâiy-i merdûd mutaasıb Arnavud 'ın nik ü bed akvâlini tasdika mu'tad olan bir iki ogat* (اوغاد) *ile* اخلاقه تمالر *hilâl-i Ramazan göründü deyü esnay-i tarikde işaat ve ricâl ü etfâlden gürûh-ı enbuh ile varup kadı efendinin huzurunda şahadet etmeleri ile Ramazan sâbit oldu Heman şimdi kanâdil iş'âl ve namaz-ı teravihe iştigal olunsun deyü her kafadan bir sada ve her dehandan bir nida zuhur...*» etti. [80]

[78] K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 424 vd.
[79] Nedim, *Divan* (A. Gölpınarlı neşri), 22/26, 32/36.
[80] K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 456 vd.

Öyle anlaşılıyor ki bu meclisde bulunanlar gelen haberden memnun olmamışlardır. Nitekim şâir Nedim'in şu beytleri de bu esnadaki ruh haletini çok iyi anlatmaktadır :

Bilemem bende ki şahidde mi takvimde mi
Hele bir kizb var ortada budur sıdk-ı kelâm

Ehl-i keyfin birisi derki be-hey sultanım
Aydın ay bellü hisab olmadı şa'ban tamâm

Bir iki meblâğ-ı berş ile vurup öldüricek
Geldiler eylediler böyle cihânı sersâm[81].

Maamafih ramazanın gelmesi, bu nevi' eğlencelere yine mâni olamamıştı. Nitekim mezkûr ayın on birinde (1 Mayıs), Kethüda Mehmed Paşa'nın, kayınpederi İbrahim Paşa'yı, bunun oğlu Musahib Mehmed Paşa'yı, bacanağı Kapdan Mustafa Paşa'yı ve diğer damadlardan Tevkı'i Ali Paşa ile Ahmed Paşa'yı, sarayına dâvet ederek, imsâk vaktine kadar hoş zamanlar geçirmiş olduklarını biliyoruz. Ramazanın ibadet ayı olmasına rağmen, zevk ve sefa başka bir şekilde sürüp gitmiştir. 1139 ramazanında (Mayıs 1727), bir kaç geceye mahsus olmak üzere tesbit edebildiğimiz bu tarz eğlenceler, 1140 ramazanında ise, pek sık şekilde devam etmişti. Saray-ı hümâyun dahilindeki Mermerlik - bahçesi'nde, Ferah - âbâd kasrı ve bahçesinde, Vefa bahçelerinde, Kethüda Mehmed Paşa'nın İstanbul içindeki sarayında, ramazanın sonuna kadar bu kabil toplantılar olmuştu[82]. Pek tabiidir ki bunlardan sonra da, bayram dâvetleri ve sâir emsâli toplantıların hiç biri ihmâl edilmemiştir.

III. Ahmed ile damadı vezîr-i âzam İbrahim Paşa'nın sefahat devrini tasvir eden M. Mignot, padişahın, para birikdirme hususunda evvelâ çok muhteris olduğunu, topladığı paraları, damadı İbrahim Paşa'nın sadaretinden önce sarf edemediğini ve paranın İmparatorluğun genişlemesi, insanların nüfuz altına girmesi, bütün fenalıkların önlenmesi için yegâne vasıta bulunduğuna inandığından, onu büyük bir ihtimam içinde sakladığını, kıristâl vazoları, çeşidli altın ve gümüş paralarla doldurup, gizli dâirelere dizdiğini, yarı romantik bir şekilde yazmaktadır[83]. Yine aynı müellif, bilâhire,

[81] Ahmed Refik, *Lâle devri*, 61/62.
[82] K. Çelebi-zâde, *Tarih*, 555 vd. Nedim, *Divan*, 252/57.
[83] M. Mignot, *aynı eser*, IV, 237. ve 317/18 ; A. M. Grassi, *Charte Turque ou*

altından sonra çiçeği seven III. Ahmed'in, İbrahim Paşa'nın sadareti devrinde, mevsimleri mağlûb etmek için çok masraf yaptığını; kışın şiddetine rağmen, Davud-Paşa'daki Aynalı-saray'ın bahçelerini lâle ve karanfiller ile doldurduğunu; mezkûr bahçeleri perdelerle muhafaza altına alarak, kokulu ağaçlar (ödağacı, amber kabuğu) yanan sobalarla ısıttığını; sayısız mikdarda fenerlerle geceleri bu mahâlleri donattığını; saray dıvarları boyunca asılmış olan yaldızlı kafesler içindeki bülbül ve sâir binlerce kuşun sesleriyle, ortalığın neş'eye gark edildiğini ve bütün bu zevk âlemleri içinde, III. Ahmed' in, hükûmet idaresine ihtimam göstermediği gibi, imparatorluğun icabettirdiği vazifeleri de yapmadığını anlatmaktadır. Mignot, III. Ahmed için, ekseriya damadının, kendisinin saraylarını takliden yaptırmış olduğu Boğaziçi'ndeki tenezzühgâhına gidiyor ve burada İran harblerini, halkın memnuniyetsizliğini ve yeniçerilerin mırıldanmasını unutuyordu diyor[83].

İstanbul'da olan Venedik balyoslarından G. Emo'nun, 29 Nisan 1722 tarihli raporunda, bu türlü eğlenceler için yapılan fevkalâde masraf ve hediyelerin, debdebe ve ihtişamın, daha İbrahim Paşa'nın sadaretinin ilk senelerinden itibaren herkesi hayrette bırakmış olduğu kayıdlıdır. Yine Venedik balyoslarından Francesco Gritti'nin 25 Mart ve 16 Haziran 1726 tarihli iki raporunda, ise, İbrahim Paşan'nın ahaliyi hediyelerle, hükümdarı da eğlencelerle avuttuğu, bâriz bir şekilde ifâde olunmuştur[84]. Yalnız şu muhakkak ki bu şekil eğlencelerle ve oralarda bol ihsanlarda bulunmak suretiyle, herkesi tatmin etmeye imkân yoktu. İstanbul halkı umumî durumdan memnun değildi. Bilhassa iş başında bulunan devlet ricâlinin ve vezirlerin ahvâli, küçük memurların, mâzûl ve menkûb olanların, menfi şekilde çalışmalarını tahrikden başka bir şeye yaramıyordu. Nitekim bu devrin vüzerasiyle dâima beraber olan ve onları her vesiyle ile medheden Nedim'in, Kethüda Mehmed Paşa hakkında, aşağıdaki beyti de bu devrin ahvâl-i ruhiyesini açıklamaktadır.

Edüb zevk u safâlar dâima sâhil-sarâyında
Helâk olsun hasedden düşmen-i bed-tıynet ü bed-gû[85].

İbrahim Paşa'nın zaman zaman ekmek ve sâire gibi yiyecek

organisation religieuse, civile et militaire de l'Empire Ottoman, Paris 1825, II, 352.

84 M. Lucille Shay, *aynı eser*, 20, not 16 ve 23, not 34.

85 Nedim, *Divan*, İstanbul 1951, 159.

maddeleri dağıttırması; dükkânları mal ile doldurması; İstanbul kadılarını, şehrin iâşe işini idare edemediklerinden azletmesi; hattâ bizzat kendinin, vakit vakit, tâltif, takdir ve sâir bahaneler ile bol para dağıtması, efkâr-ı umumîye üzerinde, belki kısmî ve mevzi'i bir tesir yapıyordu ve ancak o gün için alkışlanmasına sebeb oluyordu. Fakat bütün bunlar gelip geçen tesirlerdi. Esas halk zümresiyle meşgul olan yoktu. Bununla beraber sefihane hayat tarzı da gittikçe artıyor ve halk tabakalarına sirayet ediyordu. Bir çok âileler arasında geçimsizlikler zuhûr etmekte idi. İşte bütün bu hâller, vezîr-i âzam İbrahim Paşa'ya karşı olan nefreti artırdı ve Ağustos 1726 (Zilhicce 1138)'da, halkın memnuniyetsizliğinin tezahüratı, Beşiktaş sarayında, padişah ile damadını ve diğer saraylarda, devrin vüzerasını günlerce taşlayacak kadar ileri vardı. Yapılan bütün araştırmalara ve alınan her türlü tedbire rağmen, hiç kimse yakalanamamıştı. Nihayet III. Ahmed, Beşiktaş sarayını terk etmek mecburiyetinde kaldı [86]. Memnuniyetsizliğin bundan daha bâriz şekli olamazdı. Herkesi dehşet istilâ etmiş, ve padişah ile sadrıâzam büyük bir korkuya kapılmıştı. Etraflarındaki adamların bir kısmı, bu hâdisenin vuku'unu, gizli kuvvetler tesiriyle izah etmeye çalışırken, devrin meşhur şâirlerinden, Nedim de İbrahim Paşa'yı şu kıt'asiyle teselliye ugraşıyordu.

Saray-ı şehriyarî bir aceb bâğ-ı meserretdir
Kurulmuştur esası izz ü câh-ı iftihar üzre
O bâğın her dırahtı meyvedar-ı izz ü devlettir
Atarlar tâşı elbette dıraht-ı meyvedar üzre [87].

Lâkin işin teselli ile hâlledilecek tarafı kalmamış, durum günden güne vahamet kesbetmeye başlamıştı. Kanaatımızca İbrahim Paşa, vaziyeti daha iyi anladığından, hakiki mes'eleyi gizlemek ve bir takım eğlenceler ile hem padişahı, hem bir kısım İstanbul halkını avutmak isteyordu. Bu sebeble, her şeye rağmen, yine eğlencelere devam olundu. 1727, 1728 senelerinde ve bunu tâkib eden yıllarda, bahis mevzuu helva sohbetleri, çırağan âlemleri, bayram ziyafetleri ve emsâli toplantılar, daha şa'şaalı bir surette, yeni yapılan bahçelerde, saraylarda icra edildi. Devrin şâirleri, yine her vesîleden istifade ederek, yapılan işleri medhedip, bol bol ihsanlar aldılar.

86 Küçük Çelebi-zâde, *Tarih*, 397/98.
87 *Nedim Divanı* (neşr. Halil Nihad), İstanbul 1338, 210.

III. Ahmed, devletin her işini damadı İbrahim Paşa'ya bırakmış, kendisi âdeta bunun hükmü altına girmişti[88]. Divân'da bulunan diğer vezirlerin ekseriyeti ise, İbrahim Paşa'nın yakın akrabaları oldukları için, onun her dediğini tasdikden bâşka bir iş yapamıyorlardı. Esasen kendine muhalefet edecek olan şahısları, o, çoktan devlet hizmetinden uzaklaştırmıştı[89]. Fakat bu baskı ve tahakküm, İbrahim Paşa'nın aleyhine tecelli etmiş ve malûm olduğu vechile, sonunda sukutunu hazırlamıştı. İbrahim Paşa'nın son zamanlarında, her türlü zevk ve eğlenceye rağmen, Osmanlı sarayı buhran içinde idi. Bu esnada, İstanbul'da bulunan Fransız elçisi Marquis de Villeneuve Eylül 1730 tarihli raporunda, sadrıâzamın, diğer vezirlerin dâimi surtte içinde bulundukları asabiyet, bunların devlet işleriyle meşgul olmalarına vakit bırakmıyor; müteaddit ısrarlarıma rağmen, şimdiye kadar bir def'a dahi, sadrıâzamın huzuruna kabûl edilmedim; hatta uzun zamandan beri, tevdi ettiğim muhtıraların hiç birine de cevap almaya muvaffak olamadım diyor[90]. Diğer taraftan, İbrahim Paşa zamanında, sarayda vazife gören Destârî Salih Efendi, bu devre âit tarihçesinde şunları yazmaktadır:

«... Âsitane'de kalan vezir İbrahim Paşa kendü âlemine meşgul olup enva' kabahat ile mâl-a-mâl olduğundan ma'da Padişâh-ı âlem-penâhı dahi iğfâlden hâli olmayup ibâdullaha nazar endâz-ı şefkat olmadığından nâşi memâlik-i Turan'dan eyâlet-i Anadolu âmed şûd ile bir mikdar âşubdar olup zûlm ü teaddisinden dahi feryadkâr ve şekvâ güzâr olduğu şehriyâr-ı cem vekarın gûş-ı istima'ına dahil olıcak ...»[91].

İktisadî ve malî mes'eleler bahsinde görüldüğü üzere, gerek Rumeli'deki muharebeler, gerek Anadolu'nun şarkında olan İran harbleri dolayısiyle, bir çok bölgeler halkı, işsizlik ve sefalet, askerin zûlmü, bilhassa vergi tahsilâtındaki uygunsuz hâller ve mahallî idarede mevcud bozukluklar gibi daha muhtelif sebeblerden, köy ve

88 *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople en 1730 et 1731, 39.*

89 Râşid Mehmed, *Tarih,* IV, 386, V, 274, 284/91, 316; K. Çelebi-zâde, *Tarih,* 9; M. Lucille Shay, *aynı eser,* 18/20, 25/27'de G. Emo'nun ve F. Giritti'nin raporlarına bakınız. Bu hususta, mütaakib fasılda dahi izahat vardır.

90 *Turqui, Correspondance politique,* vol. 82, 378, Fransa Hariciye Arşivi; Snt. Priest, *Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie,* Paris 1877, 260.

91 Destârî Salih Efendi, *Tarih,* vrk. 2/b, Ali-Emirî Efendi (Millet) Ktb., tarih Ksm., nr. 451.

kasabalarını terk ederek İstanbul'a doluyorlardı. Bunların İstanbul'a gelmesi, ise, şehir dahilinde iktisadî sıkıntıların husulüne ve gıda maddeleri azlığına, hastalıkların, sâir bir çok vak'aların zuhuruna âmil olduğundan, halk arasında memnuniyetsizliğin bir mikdar daha artmasına vesîle oluyordu ve bu işsiz, mesleksiz olup, esâsen memleketlerinden gayr-ı memnun olarak çıkmış bulunan insanların merkezde çoğalmasiyle, İstanbul'daki gayr-ı memnunların adedi de günden güne artıyordu[92]. Nihayet şehir dahilinde, bir tarafta yangınlardan dolayı açıkta kalmış, hastalıklar yüzünden ıztırablara düçar olmuş, iktisadî buhran ve vergiler sebebiyle malî sıkıntılara uğramış, sefalet ve işsizlik dolayısiyle taşradan gelmiş fakir halk tabakası bulunuyor; diğer tarafta da her gün yeni bir yerde eğlenen, yeni yeni saraylar ve bahçelerde sefahat âlemleriyle vakit geçiren, başda padişah olmak üzere saray erkânı ve vüzera ile devlet ricâlinden müteşekkil bir zümre göze çarpıyordu. Bu vaziyetde, devlet adamlarının yaptıkları, şübhesiz normal işler dahi olsa, yine halkın nazar-ı dikkatini celbedecek, onlara karşı, iğbrarını artıracaktı. Açlık ve sefalet içinde bulunan bir millet, karşısında her gün gülüp oynayan, bir zevk mahallinden diğerine koşan, devlet ve milletin işlerini ihmâl eden hükûmet erkânı ile bir hükûmdarı görürse, elbette bir gün ona hisab sormaktan geri durmayacaktı. İşte Damad İbrahim Paşa devrindeki zevk ve sefa âlemleri, bunlar için inşâ edilen eğlence mahâlleri, bahçeler, saray ve köşkler, hisab gününü yaklaştıran âmillerden biri olmuş ve bu bakımdan, İbrahim Paşa'nın sadareti devrindeki üst tabakanın yaşayış tarzı, 1730 isyanının başlıca sebebleri arasına girmiştir.

[92] Bu hâl, 1730 isyanından sonra da devam etmiştir. Marquis de Villeneuve, 25 Mart 1731 tarihli bir raporunda şöyle diyor: « *Diğer isyandan beri İstanbul'a hadsiz hisabsız anadolulular dolmuştur, bunların hepsi de hırsız ve cânidir. Bir vesîle bulmak ve kendi kaabiliyetlerini icrâ etmek ümidi ile İstanbul'a gelmişler-dir ...*». Bak, *Turquie, Correspondance politique*, vol. 83, 95. Bu asırda, İstanbul'da tâkib olunan nüfus siyaseti hakkında bak, M. Münir Aktepe, *XVIII. asrın ilk yarısında İstanbul'un nüfus mes'elesine dâir bâzı vesikalar* (Tarih Dergisi, c. IX, s. 13), İstanbul 1958.

III

1730 İSYANI'NA SİYASÎ ÂMİLLERİN TESİRİ

İRAN HARBLERİNDEN ÖNCE DEVLETİN UMUMÎ DURUMU

1730 isyanının muhtelif sebebleri arasında, Damad İbrahim Paşa devrinde, lüzumsuz bir fütûhat siyasetinin neticesi olarak açılan İran harblerinin de tesiri bulunduğu muhakkaktır. Fakat bâzı müelliflerin [1] yazdığı şekilde, bu mühim isyana, yegâne sebeb, İran harbleri esnasında, Hemedan ve Tebriz gibi, daha bir kaç şehrin iranlıların eline düşmesi ve bâzı kimselerin öldürülmesi gösterilemez.

Osmanlı imparatorluğu'na âid toprakların mühim bir kısmını elden çıkaran Karlofca muahedesinden sonra, Bâb-ı âli'nin, zayiatını telâfi etmek için bir istirdat siyaseti tâkib etmeye başladığını ve bunun neticesi olarak da bir takım harblere girildiğini biliyoruz. Rus çarı Deli Petro'ya karşı kazanılan seferi (Purut muharebesi), Şehid Ali Paşa'nın Mora ve onu tâkiben Avusturya seferlerini, hep bu siyasetin birer merhalesi olarak kabûl etmek mümkündür. İstirdat siyasetinin ilk safhalarında Bâb-ı âli muvaffak olmuş ise de, malûm olduğu üzere, Avusturya seferi, Petervaradin'de sadr-ı âzam ve serdâr-ı ekrem Ali Paşa'nın ölümiyle, Osmanlı ordusunun mağlûbiyetinden dolayı, pek fena bir cereyan şekli almış, ve İngiltere ile Hollanda'nın tavassutu üzerine, 21 Temmuz 1718 (22 Şaban 1130) da, Pasarofça muahedesi imzalanmıştı [2]. Bu muahede mucibince, Osmanlı devleti, daha evvelki harbde Venedik'e geçmiş

[1] Crouzenac, *Histoire de la dernière revolution arrivée dans l'Empire Ottoman*, Paris 1740, 3 vd.; De la Croix, *Abbrégé chronologique de l'histoire Ottoman*, Paris 1768, II, 716.

[2] M. Mignot, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1773, IV, 239; Noradounghian (Gabriel Efendi), *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, Paris 1897, I, 207 vd.; Râşid Mehmed, *Tarih*, V, 20 ve 100 vd.

olan Mora'yı istirdat etmekle beraber, Avusturya'ya yeni topraklar terk ediyor ve Temeşvar ile Belgrad ve havalisi gibi mühim sahaları elden çıkarıyordu. Maamafih bunun neticesi, yalnız toprak kayıbından ibaret kalmamış, aynı zamanda Osmanlı maliyesini ve iktisadî durumu çok sarsmış olup, halkı bu kabil seferlerden usandırmıştı. Vuku' bulan harblerde, sefer masraflarını temin için, dâima yeni vergiler alınıyor; diğer taraftan bir kısım topraklarımız muharebe sahalarında kaldığından, istifade edilemiyordu. Bu sebeble Avusturya seferleri, Osmanlı devletinin Avrupa kıt'asındaki topraklarında yaşayan ahalisini büyük sefalete düçar etmişti diyebilirz[3]. Esasen ikinci Viyana muhasarasından (1683), Pasarofça barışına (1718) kadar geçen devre göz önüne getirilirse, 35 senedir Balkanlar'da harb hâlinde olduğumuz anlaşılır. Bütün bu devre zarfında bir taraftan düşmanın tahribatı, diğer taraftan yeniçerilerin zûlmü, vergi memurlarının tazyiki, halkı tam mânasiyle perişan etmişti. Nitekim yukarıda dahi gördüğümüz vechile, bu durumu müdrik, Sultan II. Mustafa gibi bâzı padişahlar, bir kısım vergileri kaldırmak ve 1700 tarihlerinde reayanın bakiyye borçlarını afvetmek suretiyle, onların yükünü hafifletmek istemişlerdir. Aynı ahvalin, Venedik ve Avusturya muharebeleri esnasında da, yâni 1715-1718 tarihleri arasında dahi devam ettiğini, bu sırada İstanbul'a gelmekte olan İngiltere sefiri Edward Wortley Montagu'nün âilesi Lady Mary'nin mektublarından açık bir şekilde öğrenmekteyiz. Lady Mary:

«... Sırbistan ovalarından geçtik. Burası gayet mahsullü bir yer olduğu hâlde hemen her tarafı ormanla örtülü. Ahali sanayi' ile meşgul. Fakat yeniçerilerin memleketlerinde yaptıkları ziyan, onları evlerini, barklarını terk etmeye mecbûr ediyor. Bunun için arazilerini ekip biçmeyi düşünmüyorlar. Maiyyetimizde muhafız olarak 500 yeniçeri var. Geçtiğimiz köylerin kâffesinde o derece hasârat yapılıyor ki ağlayacağım geliyor....Köyler o kadar fakir ki buralarda elzem olan bir şey ancak kuvvet ile elde edilebilir. Fakat yeniçeriler ahalinin fakirliğine hiç ehemmiyet vermiyorlar. Ahali Türk ordusunun yürüyüşünü haber alır almaz dağlara kaçıyor. Sürüsünü, malını, mülkünü beraber götürüyor. Aksi takdirde asker tarafından yağma ve

[3] Mehmed Cemil, *Nevşehirli Damad İbrahim Paşa*, 30 vd. (Tarih mezûniyet tezi) Edebiyat Fakültesi Tarih Ktb. nr. 7; *Şark Mektupları* (A. Refik terc.), 21, 29, 34 nr. lu mektuplardan alınmıştır.

tahribe uğrayor... Pek iyi farkına varılıyor ki askerde öyle bir sefere başlıyacak kıt'alarda alelumûm görülen memnuniyetten eser yok. Ahali bilhassa esnaf harbden nefret ediyor...» diyordu[4].

İRAN HARBLERİNİN MUKADDEMATINA TOPLU BİR BAKIŞ

Pasarofça muahedesinden sonra, düçar olduğu kısmî zayiatı daha müsaid sahalarda temin etmek çarelerini düşünen Osmanlı devleti, açık bir ifade ile Avrupa'da kaybettiği bâzı toprakları, Asya'da ele geçireceği ülkelerle telâfi etmek yolunu tutmuştu. Bu hususda yegâne istifade edebileceği yer de, hem hudud bulunduğu İran toprakları idi. 1720'de İran'a elçi olarak gönderilen Dürrî Efendi'nin, şahın îtimadü'd-devlesi ile yaptığı mülâkat dikkate şayandır[5]. İranlılar Dürrî Efendi'nin gelişini pek hayıra yormamışlar ve bu seyahatin, harb ilânı için yapıldığına kanaat getirmişlerdi. Dürrî Efendi, her ne kadar Devlet-i aliyye'nin İran hakkında hüsn-i niyyet sahibi bulunduğunu, sefer mes'elesinin bahis mevzuu olmadığını söylemiş ise de, iranlıları tam mânasiyle ikna edememişti. 5 Aralık 1721' de Dürrî Efendi'nin avdetini müteakib, İran elçisi Murtaza Kulu Han İstanbul'a ğelmiş (1722 senesi başı) ve aradaki dostluğun derecesini tahkik etmek istemişti[6]. Lâkin hâdiselerin inkişafı, iranlıların endişelerinde haklı bulunduklarını pek çabuk gösterdi.

Şarkî İran hududlarında yerleşmiş olan sünnî Afgan kabilesi reislerinden Mîr Üveys oğlu Mahmud Han'ın İran'a taarruzu ve Isfahan havalisini zabtetmesi[7], Osmanlı devletinin, toprak telâfisi

[4] *Şark Mektupları* (A. Refik terc.), İstanbul 1933, Balkanlara âid mektuplardan alınmıştır.

[5] Bu görüşme için bk. Dürrî Efendi, *Sefâretnâme-i İran*, Paris 1820, 3 vd. (Bu eserin 1140 tarihli bir yazma nüshası, Revan Ktb. nr. 1313 de bulunuyor). İ. Hakkı Uzunçarşılı, Dürrî Eefendi'nin, Pasarofça muâhedesi hükümleri gereğince, Avusturya ile İran arasındaki ticaret yolunun, transit olarak Türkiye'den geçmesi husûsatı ile ilgili olarak, bir sefâret hey'etile İran'a gönderildiğini yazar. Bak, *Osmanlı Tarihi*, IV, Ksm. 1, 150.

[6] İran elçisinin, İstanbul'da kaldığı müddetçe yapılan temaslar hakkında bk. Râşid Mehmed, *Tarih*, V, 399/408, 412/17, 420/29.

[7] Mîr Üveys ile oğlu Mahmud Han'ın iranlılarla yapmış oldukları mücâdele ve muharebelerin safhaları ve Isfahan'ın zabtı, bilâhire Eşref Şah'ın iş başına geçmesi gibi sâir vak'alar hakkında tafsilât için bak, *Tarih-i Seyyah der zahûr-ı ağavaniyâni ve sebeb-i inhidâm-ı binây-ı devlet-i şahânî* (İbrahim Müteferrika ter-

yolundaki düşüncelerini derhâl açığa vurmasına kâfi sebeb teşkil etti. Bahis mevzuu taarruz haberi, Bağdad muhafızı Hasan Paşa'nın ve Erzurum vâlisi İbrahim Paşa'nın mektublariyle İstanbul'a bildiriliyordu. Şark komşumuzun vaziyeti ile yakından alâkadar olan Devlet-i âliyye, bunun üzerine, 15 Mayıs 1722 tarihinde, acele olarak divânı ictimaa çağırmış ve mes'eleyi burada müzakere ettikten sonra, Bağdad, Basra, Musul ve Erzurum vâlilerine hazırlıklı bulunmalarını emretmişti.[8] İran'a karşı açılacak yeni seferin esbâbı ise, aşağıdaki şekilde mütalea olunuyordu. Cezayir-i garb beylerbeyisi ve dayısı ile, yeniçeri ağası, kul kethüdası ve sâir ocak zâbitlerine hitaben yazılmış, aynı zamanda vak'a-nüvis Râşid Mehmed Efendi'nin kaleminden çıkmış bulunan bir vesikada aynen şu satırlara tesadüf etmekteyiz.

«... *Bundan akdem vilâyet-i Kandehar'dan ref'-i livây-ı zuhûr eden tâife-i Afgan memâlik-i İran'a hücûm u ıktiham ve şâhân-ı a'camın makarr-ı hükûmetleri olan belde-i meşhure-i Isfahan ve bâzı memâlik-i İran'ı zabt ü teshire dest-re's olup bu sebeb ile hudûd-ı kadîme-i memâlik-i mahrûsama ittisâl üzre olan memleket-i fesihatü'l -ercây-i İran'da şûriş aşûb u ihtilâl sâriy-i nevâhiy-i cenub ve şimâl olmağla memâlik-i mahrûsayı seriyyân* (سریان) *-ı fitne-i mazarrat resandan sıyanet ve hıraset emrinde tertib-i esbâb-ı cezm ü ihtiyat olunmak lâzım ve mühim olduğundan gayri ecdâd-ı îzâm-ı Cennet me'adımın eyyâm-ı saadet fercâmlarında nice zaman Devlet-i aliyye-i ebed bünyanımın zamâim-i memâlik-i mahrûsasından kılınmak sebebi ile mahza memâlik-i mevrûsa-i padişâhânemden olup havaliy-i hudûda kurb ü ittisâli olan bâzı kıla' ü bika'ın kemâ-fi'l-evvel silk-i mülk-i hümâyun-ı mülûkâneme inzimâmı hudûd ve sugur-ı Devlet-i aliyye'nin muhafaza ve muharesesini müstevcib ve müstelzim olan kazayadan olduğu karar-dâde-i kâr-agehân-ı re'y ü tedbir olduğundan ma'da mu'teberat-ı kütüb-i fıkhıyede erbâb-ı rafz ü ilhad mülhāk-ı eshâb-ı küfr ü irtidad olup mukatele ve muharebe ve kahr-ı kam'ları cihâd-ı*

cümesi), İstanbul 1142; Hanway (Jonas), *The revolutions of Persia, Containing the reign of Shah Sultan Hussein the invassion of the Afghans and the reing of Sultan Mîr Maghmud and his successor Sultan Ashreff, With the history of the celebrated usurper Nadır Kouli from his brith in 1687 till his death in 1747*, London 1754, II, 97/171 ve 218/27.

[8] Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 432 vd; K. Çelebi-zâde, *Tarih*, 62/64; M. Lucille Shay, *aynı eser*, 91 (G. Emo'nun, 23 Mayıs 1722 tarihli raporu).

harb-ı müşrikîne muvazi ve belki efdâl-i megazi olduğu sadr-ı islamdan bu hengâma dek bilâ hilâf müttefik-i aleyh eimme-i dîn olmağla ...» [9]

Görülüyor ki, Devlet-i aliyye, şark hududlarından endişe etmekte, İran'daki anarşiyi, kendi emniyeti için tehlikeli bulmakta ve icâbında, İran'ın zaafından istifade ederek hududlarını genişletmek arzusunu da beslemektedir. İran işleriyle Rusya'nın dahi alâkadar olduğunu çok iyi bilen Bâb-ı âli'nin, bu mes'elede Rusya'dan evvel harekete geçmeyi düşünmüş olması da pek muhtemeldir. Çünki, rusların Garbî İran'a inmeleri her zaman için mümkün idi. Nitekim bu tehlike kısa bir müddet sonra baş göstermiştir. Şirvan ve havalisinde bulunup, bu tarihe kadar şiîlerin zulmünden şikâyet ile Osmanlı himayesini isteyen müslümanlar, şimdi, rusların üzerlerine yürümekte olduğunu beyan ve bu sebeble bir an önce kendilerine yardım edilmesini taleb ediyorlardı [10]. Devlet-i aliyye İran'daki anarşi ile meşgul olmayı düşünürken ortaya daha yakın bir tehlike çıkmıştı; o da Kafkas mes'elesi idi. Vâki' tehlikenin ehemmiyetine binaen Bâb-ı âli, derhâl şirvanlıların teklifini kabûl ve Davud Han'ı, Kırım hanları gibi, Şirvan'a Han nasbetti. Aralık 1722 (Rebi'ül-evvel 1135)'de Derviş Mehmed Ağa vasıtasiyle, Davud Han'a menşur ile birlikte nâme-i hümâyun gönderildi. Diğer taraftan Davud Han'ın Şirvan'a han olduğunu ve bu hanlığın Osmanlı devleti himâyesinde bulunduğunu, elçi Nişli Mehmed Ağa sefaretiyle, Rus çârı Büyük Petro'ya bildirdik [11]. Bu keyfiyet Rusya ile Osmanlı imparatorluğunu daha ziyade biribirine yaklaştırdı ve arada çok nâzik bir durum hâsıl oldu. Erzurum vâlisi İbrahim Paşa, Tiflis ve havalisinin zabtı ile meşgul iken (Haziran 1723); İstanbul'da Fransa sefiri Marquis de Bonnac'ın tavassutu üzerine, Devlet-i aliyye murahhasları, Rus kapu-kethüdası Nepluyof ile

[9] *Mecmuâ-i münşaat*, vrk. 422/24, Revan Ktb. nr. 1947.

[10] Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, XIV, 87 vd; Mohammed Ali Hekmat, *Essai sur l'histoire des relations politiques Irano-Ottomanes de 1722 à 1747*, Paris 1937, 90 vd.; Albert Vandal, *Une ambassade française en orient sous Louis XV, La mission du Marquis de Villeneuve*, Paris 1887, 148.

[11] K. Çelebi-zâde, *Tarih*, 20 vd.; Marquis de Bonnac, *Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople*, Paris 1894, LI ve devamı; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1 den naklen, bk. *Nâme defteri*, VII, 65, Başbakanlık Arşivi. Nişli Mehmed Ağa'nın *Sefâret-nâme*'si için bak, Fâik Reşid Unat, *Tarih Vesikaları Dergisi*, sayı 10, 11, 12, İstanbul 1942/43

müzakereye oturmuşlardı. Devlet-i aliyye'nin gayesi, bu arada Rusya'dan önce Bakû ve havalisini almak, Rus akınını önlemekti[12].

Bu esnada İran'da cereyan eden hâdiseler de daha az ehemmiyetli değildi. Bağdad vâlisi Eyyûbî Hasan Paşa, Mîr Üveys oğlu Mahmud'un, nihayet Isfahan'ı dahi zabt ile Şah Hüseyin ve çocuklarını esir ettiğini bildirdi. Bu yeni haber Devlet-i aliyye'nin İran'a fiîlen harb ilân etmesine kâfi geldi ve usulen alınması gereken bir fetvayı müteakib, Eylül 1723 tarihinde, Van vâlimiz Köprülü-zâde Abdullah Paşa, Tebriz ve Azerbaycan; Erzurum vâlisi İbrahim Paşa ve bilâhire vezir Arifî Ahmed Paşa, Gence ve Revan; Bağdad vâlisi Hasan Paşa Kirmanşah ve havalisinin fethine memur edildiler. Bizim bu askerî faaliyetimize karşılık, İran'da şahlığını ilân eden Tahmasb II. ise, mes'eleyi siyasî kanaldan halletmeye uğraşıyordu. Evvelâ Berhordar Han'ı, daha sonra Murtaza Kulu Han'ı İstanbul'a yollamış, sulh ile aradaki ihtilâfın düzeltilmesini istiyordu. Hâlbuki bu elçilerden biri Erzurum'da habsedilmiş, diğeri ise, İstanbul'dan ters yüzüne geri gönderilmişti (Ekim 1723). Çünki Devlet-i aliyye'nin verdiği karar kat'i idi. Murtaza Kulu Han'a, başındaki hanedanın yıkıldığı ve İran'ın, şarktan ve şimalden taarruzlara mâruz kaldığı bir sırada, Devlet-i aliyye'nin, kendi selâmeti için bu işde âtıl ve seyirci kalamayacağı bildirilmişti. Osmanlı orduları nihayet muhtelif istikametlerden İran topraklarına girdiler. Bir taraftan Gence, diğer taraftan Kirmanşah zabtedilmiş, devrin şâirleri de bu muzafferiyetleri medhetmeye başlamışlardı. Hoy havalisi ise Köprülü-zâde Abdullah Paşa tarafından fetholunuyordu[13].

Fakat İran dâvasının sonu, tahmîn edildiği kadar kolay hâl olunamadı. Çünki şimalde İsveç ile yaptığı muharebeleri, Niştat muâhedesiyle hitama erdiren Büyük Petro, diğer işlerinde tamamen serbest kalmış ve bilhassa, sür'atle sukut etmekte olan İran'ın

12 Marquis de Bonnac, *Mémoire...*, 197/212 (Damad İbrahim Paşa'nın, Fransa sefiri Bonnac'a ve Nepluyof'a yazmış olduğu mektup suretleri ile 25-29 Temmuz 1723' de İstanbul'da akdolunan konfransların zabıtları). Bu müzakeratın, Venedik elçisi G. Emo'nın vermiş olduğu raporlara müsteniden yazılan şekli için bak, M. Lucille Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to 1734 as revealed in despatches of the Venetian Baili*, 100 vd; Küçük Çelebi-zâde, *Tarih*, 45/49, 56/61.

13 J. Hanway, *aynı eser*, II, 211 vdd.; K. Çelebi-zâde, *Tarih*, 72/74, 86/88, 123/130 ; M. Mignot, *aynı eser*, IV, 275/76 ; Hammer, *aynı eser*, XIV, 100 ve 122 vd.; Sâmi, *Divan*, Mısır (Bulak) 1253, 20/21 ; K. Çelebi-zâde, *Divan*, İstanbul 1268, 23 vd.

mirasından istifade yollarını araştırmağa başlamıştı. Bu sebeble, Devlet-i aliyye'nin harekâtına muvazi olarak, bir kaç Rus tüccarının öldürülmesi hâdisesini behane eden Rusya, evvelâ İran'a harb ilân etmiş ve bilâhire, Dağıstan, Derbend ve Bakû havalisini, ihmalimiz yüzünden bizden önce almıştı. Çar Büyük Petro, bu mütecavizane hareketlerine rağmen, Giylan, Mazanderan ve Astarâbâd, Rusya'ya verildiği takdirde, afganlıları İran'dan çıkaracağını taahhüd etmiş ve Tahmasb'ın Petersburg'a gönderdiği elçisi İsmail Bey ile bir de dostluk muahedesi imzalamağa muvaffak olmuştu (Eylül 1723) [14].

İşte Osmanlı kuvvetlerinin garbî İran'a girdikleri esnada, Rusya ile İran'ın durumu bu merkezde bulunduğundan, Bâb-ı âli ile Rusya' nın arası daha ziyade açılmış ve İstanbul'da cereyan etmekte olan görüşmeler, bir müddet için tâtil edilmişti. Devlet-i aliyye, Azak kal'asını Rusya'dan kurtarmak suretiyle, Karadeniz'i tam mânasiyle bir Türk gölü hâline getirmek isterken, bu def'a Rusya, Hazar denizinin etrafını kuşatmaya başlamıştı. Rusya'nın gayesi ma'lûm bulunuyordu. Petro bir taraftan Akdeniz'e inmeye, diğer taraftan Hind-okyanusu'na çıkmaya çalışıyordu. Tabiî bütün bunlar, malûm olan projenin ilk merhalelerini kat' için girişilen teşebbüslerdi. Bu sebeble, bizim garbî İran'daki faaliyetlerimiz, asla Petron'un işine gelmemişti. Keyfiyet ,şimdi bir Osmanlı-İran muharebesinden ziyaböylece şark mes'elesi hâlini almıştı. Şarkda büyük menfaatleri bulunan fransızlar ise, bizim bu esnada, ruslarla harbe girmemizi istemiyorlardı. Onun için Rusya ile Devlet-i aliyye'nin arasını bulan Fransa, İstanbul'da cereyan eden ikinci devre müzakereler sonunda, elçisi Marquis de Bonnac vasıtasiyle İran işini harbsiz bir şekilde neticelendirmeğe muvaffak oldu ve 23 Haziran 1724 (2 Şevval 1136)' de imza edilen, İran mukaseme-nâmesi ile, garbî İran şehirleri, Rusya ile Devlet-i aliyye arasında taksim edildi [15]. Bu mukasemenâme mucibince, Kura ve Aras nehirlerinin birleşmiş olduğu mahâlden itibaren, şimale doğru olan Hazer denizi sahilleri Rusya'da kalmak ve Şirvan Han'ı Şemahi'de oturmak üzere, garbî İran toprakları

[14] J. Hanway, *adı geçen eser*, II, 203 vdd; Hammer, *aynı eser*, XIV, 93 vd; M. Ali Hekmat, *aynı eser*, 100/102, 130/169.

[15] K. Çelebi-zâde, *Tarih*, 138/169; Noradounghian (Gabriel Ef.), *aynı eser*, I, 233 vd ; (F. Reşit Unat'ın, *Hicri tarihleri milâdi tarihe çevirme kılavuzunda*, 2 Şevvâl=24 Haziran olarak gösterilmiştir) ; Marquis de Bonnac, *aynı eser*, LIII-LX ve 214/254; M. Lucille Shay, *aynı eser*, 115/119.

Osmanlı imparatorluğuna bırakılıyordu. Fakat İran bu anlaşmayı tanımadığından, bahis mevzuu bölgeyi hakimiyetimiz altına almak pek kolay olmadı. Hemedan, Luristan, Urmiyye, Tebriz, Erdebil, Revan, Karabağ ve Gence havalisinde hâkim olabilmek için, uzun müddet mücadele etmemiz lâzım geldi[16]. Ancak Osmanlı ordusunun bu şehirleri birer birer fethetmesini müteakibdir, ki İran'da şahlığını iddia eden II. Tahmasb, Tebriz seraskerimiz Abdullah Paşa'ya bir mektup göndererek, mütareke talebinde bulunmuştur. Abdullah Paşa nihayet durumu İstanbul'a bildirdi. Devlet-i aliyye yapılan teklifi müsaid karşıladığından, Haziran 1726 (evâhir-i Şevval 1138)' da ruznâmeçeciy-i evvel Mustafa Efendi'yi müzakereler için Tebriz'e gönderdi. II. Tahmasb, Osmanlı ordusunun daha ileri gitmemesini, babası ile olduğu gibi kendisiyle de bir sulh anlaşması yapılmasını istediğinden, Mustafa Efendi'ye dahi bu yolda tâlimat verildi. Osmanlı murahassı, II. Tahmasb'ın Tebriz'de bulunan elçisi ile, Abdullah Paşa'nın meclisinde konuşacak ve Tahmasb, osmanlıların garbî İran'dan aldıkları şehirleri geri istemediği takdirde, Devlet-i aliyye'nin de, onun şahlığını tanıyacağını bildirecekti[17].

II. Tahmasb'ın, sulh yolunda vâki' ilk teşebbüsleri esnasında, İran topraklarının mühim bir kısmını eline geçirmiş olan Eşref Şah dahi, İstanbul'a, adamlarından Abdülaziz Seletan'ın başkanlığında bir sefaret hey'eti göndermiş [18] ve böylece hudud olduğu Devlet-i aliyye ile fiilen siyasî münasebetlere girişmişti (1726 senesi başları). Eşref, bu sefaret hey'eti vasıtasiyle yolladığı mektublarda, biribirinden çok uzakda bulunan iki bölgede, taaddüd-i imama cevaz olduğundan, ayrı ayrı iki müslüman devletin kurulabileceğini ; bunun için de şarkî İran ile buranın hükûmet merkezi Isfahan'ın afganlılar tarafından zabt edilmiş olmasına ve hâlen İran'a Efgan âilesinin hâkim bulunmasına binâen, garbî İran'dan türklerin almış oldukları şehirlerin geriye iâde edilmesi lâzım geldiğini bildiriyordu. Devlet-i aliyye ricâli, 12 Şubat 1726 tarihinde toplanan divanda, bu mes'eleyi

16 Bu şehirlerin civarında ve kal'alarının zabtı esnasında, cereyan eden muharebelerin safhaları hakkında malûmat için bak, K. Çelebi-zâde, *Tarih*, 179/90 195/232, 261 vd, 276/88, 293 vd, 325/34 ve 380/83.

17 K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 389/90.

18 24 Ocak 1726 Cuma günü İstanbul'a gelen bu hey'etin nasıl karşılandığı, nerede müsâfir edildiği ve huzura kabullerinde yapılan merasimin tafsilâtı için bak, Küçük. Çelebi-zâde, *Tarih*, İstanbul 1153, vrk. 87/a-89/a.

etraflı bir şekilde görüştü ve bilâhire Eşref'in teklifi reddedilerek, harb ilânına karar verildi. Vezî-i âzam İbrahim Paşa, aynı hususu bir def'a da ilmiye ricâlinin hazır bulunduğu meclisde müzakere etti. Burada dahi harb edilmesi kararına varıldığı için, nihayet Eşref'den gelen mektublara menfi cevablar yazıldı ve bunlar elçi Abdülaziz Seletan'a teslim olunarak, mezkûr sefaret hey'eti de 12 Mart 1726 (8 Receb 1138)' da geri gönderildi[19]. Fakat İran dâvasını hâll edebilmemiz için, esas olarak Eşref Şah ile görüşmemiz lâzım geliyordu. Çünki hakikatde İran'ın sahibi Eşref idi. Bundan dolayıdır ki Eşref'e karşı hiç bir hak ve muvaffakıyet elde edemeyen II. Tahmasb ile bir müddet sonra girişilen müzakere faaliyetleri neticesiz kalmış ve yeniden sefer hazırlıklarına başlamak zarureti hâsıl olmuştu[20].

Devlet-i aliyye, şark işleriyle dört senedir meşgul olmakta idi ve başlangıçta, hâdiselerin bu kadar uzayacağı hiç de tahmin olunmamıştı. Fakat evvelâ ruslarla olan ihtilâflı vaziyet ve bilâhire garbî İran şehirlerini teker teker zabt etme mecburiyeti, senelerin ilerlemesine ; aynı zamanda millete bir hayli külfete mal oldu. Ancak bu zamana kadar elde edilen iyi neticeler her şeyi unutturmuş, III. Ahmed ile damadı İbrahim Paşa'yı zevk ve eğlence âlemlerinin birinden diğerine sevk etmişti. Sadrıâzam İbrahim Paşa, Hemedan, Revan ve Tebriz gibi sâir İran şehirlerinin de fethi dolayısiyle, İstanbul'da günlerce devam eden eğlenceler hazırlıyor; devrin, Nedim, Neylî, Nahîfi, Sâmi gibi şâirleri ise, durmadan padişah ile vezîr-i âzamını medhediyorlardı. Her işimiz hudud vâlilerine bırakılmış, onların muzafferiyetleri, devrin hükümdarı tarafından kazanılmış tarzında gösteriliyordu. Fakat Devlet-i aliyye, bu def'a daha ciddi bir tehlike, yâni Eşref Şah ile karşı karşıya bulunmakta olduğu hâlde, mes'eleye, yine lüzumu derecesinde ehemmiyet verilmemiş ve Bağdad vâlisi Eyyubî Hasan Paşa-zâde Ahmed Paşa, İran seraskeri

19 Bu mektubların suretleri ve tercümeleri için bak, *Cevâb-nâme-i Eşref Han*, Revan Ktb. (Topkapı-Sarayı), nr. 1941 ; M. Cevdet Ktb. (Belediye), nr. 0.38; Üniversite Ktb. trk. yaz. nr. 2711. Bu husûs ile alâkalı diğer malûmat dolayısiyle bak, Münir Aktepe, *Vak'a-nüvis Râşid Mehmed Efendi'nin Eşref Şah nezdindeki elçiliği ve buna takaddüm eden siyasî muhabereler* (Türkiyat Mec.), XII, İstanbul 1955.

20 Bu hazırlıkların mâhiyeti ve toplanan kuvvetlerin mikdarın için bak, K. Çelebi-zâde, *Tarih*, 431 vd. 503 vdd.

olarak, Eşref Han üzerine memur edilmekle iktifa olunmuştu. III. Ahmed ve ne de vezîr-i âzamı, şark hududumuzda seneler boyunca askerî harekât devam etmesine rağmen, bir gün dahi, İstanbul'dan ayrılmamışlardı. Osmanlı ordusu, nihayet 1726 senesi son-baharında, Ahmed Paşa kumandasında ve büyük bir ihtişam, lâkin o nisbette intizamsızlık içinde, Eşref Şah ile boy ölçüşmek üzere, Isfahan'a doğru yürüdü. İki taraf arasında vuku'a gelen bu mücâdele, maateessüf aleyhimize olarak neticelenmişti. Isfahan civarındaki Sultaniye ve Zincan kasabaları mezkûr muharebeyi müteakib elimizden çıktı[21]. Eşref Şah her ne kadar ileri harekâta cesaret edememiş ise de, Ahmed Paşa idaresindeki Türk kuvvetleri dahi geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardı. Garbî İran'da, Osmanlı kuvvetleri için böylece bir mağlûbiyet devri başlamış bulunuyordu. Evvelce muzafferiyetlerimizi tes'id için şenlikler ve eğlenceler tertib eden İbrahim Paşa, bu def'a kainpederi III. Ahmed' in kederini tahfif maksadiyle çırağan eğlenceleri, helva sohbetleri tanzimine başlamıştı. Maamafih bir taraftan da bu muvaffakıyetsizliğin telâfisi için yeniden, büyük ölçüde askerî hazırlıklara girişildi ve Rumeli ile Anadolu tarafında bulunan umum vilâyetlere emirler gönderilerek, her sancaktan, şark seferine iştirâk edecek kuvvetlerin mikdarı bildirildi. Bu suretle kısa zamanda, 1727 senesi harb mevsimi için, Ahmed Paşa kumandası altında, bizim kaynakların kaydına nazaran[22], 150 bin kişilik bir kuvvet toplandı. Her ne bahasına olursa olsun Eşref Şah'dan intikam alınacaktı. Fakat ne yazık ki bütün bu hazırlıkların ve masrafların boşa yapıldığını görüyoruz. Çünki Eşref Şah, 1727 senesinde ortaya çıkan Nâdir (Şah Kulu) ile uğraşmak zorunda kalmış ve her ne şekilde olursa, Devlet-i aliyye ile anlaşmaya muvafakat göstermişti. Bu sebeble, Eşref, muzaffer olmasına rağmen, Temmuz 1727' de, adamlarından Hacı İsmail'i Bağdad vâlisi Ahmed Paşa'nın yanına gönderdi ve sulh talebinde bulundu. Pek tabii olarak, toplanan Osmanlı kuvvetleri de bu teklif üzerine daha ileri hareket edememişlerdi. Eşref, elçisi ile yolladığı mektubda, esas itibariyle, «ehl-i islâm beyninde harb ve kıtâlin meşru' ve münasib» olmadığından bahsediyordu[23].

[21] J. Hanway, *adı geçen eser*, II, 246/54; Küçük Çelebi-zâde, *aynı eser*, 430/39; Mignot, *adı geçen eser*, IV, 297 vdd.

[22] K. Çelebi-zâde, *Tarih*, 503/509.

[23] *Eşref Han ve İtimadü'd-devlesi Mehmed Emin Han'ın, elçi Hacı İsmail*

Ahmed Paşa, Eşref'in müracaatında samimi olduğunu gördüğü için müsaid davrandı ve durumu derhâl Bâb-ı âlî'ye bildirdi. Eşref ise, bu vaziyet karşısında, Molla Nusret isimli diğer bir elçisini Hemedan'a göndermiş, bir an evvel görüşmelere başlanılmasını isteyordu. Nihayet, İstanbul'da bulunan hükûmet erkânı, Ahmed Paşa'nın muvafakati ile görüşmelere razı oldu. Devlet-i aliyye, İran'dan zabt edilen yerler bizde kalmak ve geçen sene harb sahasında bırakılan silâh ve malzeme iâde olunmak şartiyle, Eşref'in şahlığını tanımaya karar verdiğinden, Eylül 1727 (Safer 1140)'de icra edilen müzakereler sonunda, Hemedan'da yâni Ahmed Paşa'nın nezdinde anlaşmaya varıldı (4 Ekim 1727 = 17 Safer 1140)[24]. Bilâhire, vak'a-nüvis Râşid Mehmed Efendi (Paşa), mezkûr müsalâhanın te'kidi için büyük elçi olarak, Eşref Han'ın nezdine gönderildi (Ağustos 1728). Bunu takiben Eşref'in Namdar Han isimli büyük elçisi dahi İstanbul'a gelmiş ve iki taraf arasında, böylece temessüklerin mübadelesi işi de tamamlanmıştı[25].

Hâsıl olan yeni durum üzerine, devrin şâirleri, III. Ahmed ile vezîr-i âzamı İbrahim Paşa'yı —Eşref'e karşı uğradığımız başarısızlık bertaraf— kazanmış oldukları muvaffakıyetlerden dolayı medhe başladılar. İran'daki vekayi ve bilhassa imza edilen son müsalâha, büyük bir muzafferiyet olarak ortaya atıldı. İbrahim Paşa'nın sadareti devresinde, garb ve şark ile sulh halinde bulunulması, Osmanlı devletinin sulh ve refaha kavuşduğu şeklinde gösteriliyordu. Devrin vak'a-nüvislerinden ve şâir Küçük Çelebi-zâde İsmail Asım Efendi, bir îydiyesinde şöyle demektedir:

Bütün İran zemînin eyledi tedbîr ile teshir
El vurmadan mukaddem kabza-i şemşîr-i bi-kâre
Anın kābil değildir hâmeye tahrir evsâfı
Sığar mı bahr-i bi-payân hiç mîzâb-ı gülzâre[26].

Efendi ile yolladıkları mektublar için bak, *Cevâb-nâme-i Eşref Han*, vrk. 47/b-51/a, Revan (Topkapı Sarayı) Ktb. nr. 1941.

[24] *Cevâb-nâme-i Eşref Han*, vrk. 51/a-61/a; K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 509 vd. Hammer, *aynı eser*, XIV, 155. Bu anlaşma münasebetiyle, K. Çelebi-zâde ile Sâmi Efendi'lerin söylemiş oldukları manzum tarihler için bak, *Divan-ı Sâmi*, 31/32, *Divan-ı Asım*, 25/26.

[25] Prof. M. Cavid Baysun, *Müverrih Raşid Efendi'nin İran elçiliğine dâir* (Türkiyat Mecmuası, IX, İstanbul 1951, 145 vd.); Râşid Mehmed Efendi (Paşa)'nin

Devrin daha bir çok şâirleri, başda padişah olmak üzere zamanın vüzera ve ülamasını, yeni yapılan saray ve bahçelerinde, tertip edilen helva sohbetleri ve çırağan eğlenceleri esnasında hoş sözlerle eğlendiriyorlardı. Buna mukabil, devlet erkânının muhalifleri ise, İbrahim Paşa'nın bütün icraatını ve devrinde cereyan eden vukuatı acı acı tenkid etmekte idiler. Aleyhde bulunanlar, İbrahim Paşa'nın, senelerden beri sünnî türkler ile meskûn Kafkas bölgesini, Dağıstan, Derbend ve Bakû'yü mücadelesiz ruslara terk ederek, şiilerle meskûn garbi İran şehirlerini, uzun muharebeler sonunda almasını ve bu yüzden binlerce insanın ölümüne sebeb olduğu gibi, devleti, büyük maddî zararlara sokmasını bir hata olarak kabûl ediyorlardı. Diğer taraftan, bir çok masraflara mâl olmak suretiyle, son def'a şarka sevk edilen muazzam kuvvetler, Ahmed Paşa idaresinde Hemedan civarında toplandıkları hâlde, Eşref ile sulh akdini, hiç bir netice elde edilmeden geri dönülmüş şeklinde düşünüyorlardı. Bu devri idrâk eden tarihçilerden Abdi Efendi, son seferin icra edilmemesinde tamamen İbrahim Paşa'yı kabahatli bulmakta ve vezîr-i âzamın emri üzerine, Ahmed Paşa'nın, muharebeden vaz geçip sulh muahedesi imzaladığını yazmaktadır [27].

Abdi Efendi, her ne kadar İbrahim Paşa'yı tenkid ederek, İran mes'elelerinde, Bağdad vâlisi Ahmed Paşa'nın müdahale etmesini önlediğinden dolayı devlete zararı dokundu ve kendisi de malûm olan âkıbete düçar oldu diyorsa da, hâdiseler bir cihetten vezîr-i âzamın dahi tamamen haksız olmadığını gösterecek karinelerden mahrum değildir. Çünki Ahmed Paşa, Eşref Han ile bir kaç ay evvel karşılaşmış ve Osmanlı ordusunun zayıf durumu meydana çıkmıştı. Nihayet böylece İbrahim Paşa'nın, gerek orduya, gerek kumandanlarına karşı olan îtimadı bir hayli sarsılmış bulunuyordu.

III. Ahmed ve İbrahim Paşa tarafından, Eşref Han ve itimadü'd-devlesine götürdüğü ve onlardan getirdiği mektubların suretleri için bak, *Cevab-nâme-i Eşref Han*, vrk. 61/a-75/a ve 78/a-88/b. Ayrıca bak, *Münşaat mecmuası*, Revan Ktb. (Topkapı Sarayı), nr. 1947. Hammer, bu mecmuaları görmemiş olacak; çünki Râşid'in Eşref Han'dan mektub getirmediğini kaydediyor. Bak, *adı geçen eser*, XIV, 203. Râşid'in elçiliği ve götürüp getirdiği nâmelerin, bir kısmının neşredilmiş suretleri için bak, M. Münir Aktepe, *Türkiyat Mecmuası*, XII, 167/178.

[26] K. Çelebi-zâde, *Divan*, 16.

[27] *1730 Patrona ihtilâli hakkında bir eser, Abdi Tarihi* (Faik Reşid Unat neşri), Ankara 1943, 8 vd.

Nitekim vezîr-i âzamın, Bağdad vâlisi Ahmed Paşa'ya, bu hususda yazdığı bir mektub dahi ziyadesiyle dikkati câlibdir.

«Benim izzetlû oğlum paşây-i celîlü'ş-şân hazretleri Geçen sene dahi eğerçi cenk ü harbe müteallik hâtıra hutur eden bâzı hususlar kaleme alınıp taraf-ı şerîfe irsâl ve edavât-ı hazm ü ihtiyat i'mâl olunmuş idi Lâkin بامر الله تعالى *hîn-i muarekede hiç birisi icrâ buyurulmadığından maada kendü tertib ve tahrir eyledüğünüz tedbirlerde dahi Hemedan'dan mahall-i muarekeye varınca olunan ihtiyatlar yevm-i harbde bilmem ne hâldir bi'l-külliyye terk olunup meydan-ı sâfa düğüncü askeri gibi perîşan ve bî-nizam varılup ilerüde karakol ve çarhacı olmamağla ahvâl-i düşmenden gafil ve bî-haber iken bağteten zuhûr ettikde tiziye tertib-i sufûf ve metrisler alınup orduya istihkâm verilmiye vakit olmayup Kürdistan askerinin dahi vehle-i ûlâda firarı ve dahi bunlara benzer nice taksir ve gaflet zuhûru düşmenin galebesine bâis ve bâdi olmağla bağrımız hûn olduğundan eğerçi vaktine dahi zaman var amma bâzı mertebe hâtıra gelen tedbirler mukaddemce tezkîr ve hâtır-ı şerîfinize ihtâr olunmak münâsib görülmekle işbu kaime tahrir olundu...»* [28].

Bu satırlar, İbrahim Paşa'nın harb yerine sulhü tercih etmesinin sebeblerini daha iyi bir şekilde göstermektedir. Mezkûr mektubda, Ahmed Paşa'nın, Eşref Han'a karşı sevk ve idare edeceği ikinci muharebe hakkında uzun uzun talimat veren İbrahim Paşa, bir kaç ay sonra tekrar bir şans tecrübesinden ise, Eşref Han, bütün şartları kabûl ettiği takdirde, onunla anlaşmak kadar ma'kul bir harekette bulunmuş olamazdı. Vezîr-i âzamın bu endişesi, sâdece kumandanlarına karşı olmayıp, birazda askerlere îtimadsızlığından mütevellid idi. Çünkü yine bu mektubunda, askerin teşci'i için Ahmed Paşa'ya söylenmesini tavsiye ettiği sözler cidden dikkate şayandır [29]. Diğer taraftan bu sefer dolayısiyle Anadolu ve Rumeli' nin muhtelif yerlerinden istenilen askerin vaktinde toplanamamış olması, bâzı yerlerde âyânların asker vermek istememeleri, bir kısım askerin de yoldan kaçarak geri köy ve kasabalarına dönmeleri keyfiyeti, ordunun ne gibi şartlar altında hareket ettiğini

[28] *Cevab-nâme-i Eşref Han*, vrk. 44/b-47/a. Aynı mektub sureti, K. Çelebi-zâde, *Tarih*, 513/24 'de dahi mevcuttur.

[29] K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 522/23.

gösterir. Edremid şer'i sicillât ahkâm defterlerinde, Sadrıâzam İbrahim Paşa'nın emri sureti diye kayıdlı olduğunu gördüğümüz, ve bu husus ile alâkalı bir vesikada, aynen şunlar yazılıdır:

«*Anadolu'nun sağ kolunda vâki' kuzat efendiler* زيد فضلهم *ve mefâhirü'l-emâsil ve'l-akran serdar vekilleri ve ocak ihtiyarları ve âyân-ı vilâyet ve iş-erleri* زيد قدرهم *ba'de's-selâm inha olunur ki bu sâl-i meymenet iştimâlde Anadolu sağ kolundan Tebriz cânibine me'mur serdar ve serden-geçdi ağalarından bâzıları henüz yerlerinden hareket etmeyüp ve hareket edenler dahi kazaları karyelerinde ve etraf u eknafda meks ü ârâm ve neferâtın dahi bâzıları bayrağı ile çıkup gittikden sonra bir iki konakdan firar ve yerlerine gelüp ikamet eyledikleri ihbar olunmağla ol-makuleler bulundukları mahâl-den kaldırılup savb-ı me'murelerine irsâl ve itaat-ı şer'-i şerîf ve inkıyad-ı emr-i münîf etmedikleri için haklarında lâzım gelen cezaları tertib ve icra olunmak için bulundukları mahâlde münasib kal'alara vaz' ve kal'a-bend olunup isim ve resimlerile arz ve îlâm olunmak bâbında sâdır olan fermân-ı âlî-şân mûcebince mektub tahrir ve îrsâl olunmuşdur İnşaallahü-taalâ mûceb-i emr-i âlî üzere amel ve hareket ve bu emr-i mühimme her biriniz dikkat edüp bir türlü tesamüh ve tekâsülde gayetü'l-gaye ihtiraz ve mücânebet eyliyesiz ve's-selâm*»[30].

Bütün bunlardan Osmanlı ordusunun tam bir inzibat altında olmadığı ve her ne kadar İran üzerine muazzam kuvvetler sevk edilebilmiş ise de, bunların disiplin ve harb kabiliyetinden mahrum bulundukları anlaşılıyor. Nitekim daha sonraları, Nadir'in sevk ve idare ettiği kuvvetlere karşı muvaffakıyetsizliklerimiz,Osmanlı kumandanlarının İran şehirlerini terk ederek geri çekilmeleri, İbrahim Paşa'nın endişelerinde ne derece haklı olduğunu göstermiştir. Hülâsa orduda büyük bir hoşnudsuzluk hüküm sürmekte olup kumandanlar arasında anlaşmazlık vardır. Halk ise, seferlerin uzayıp gitmesinden usanmıştır ve memleketin muhtelif bölgelerinde, bu usancın neticesi sayılabilecek alâmetler belirmiştir. Meselâ Ağustos 1728 (Maharrem 1141) tarihli bir vesikada mevcud aşağıdaki kayıdlar, yalnız bir mahâlden asker toplama ve şark hududuna sevk etme hususunda çekilen müşkilâtı sarih şekilde izah eder. Edremid kadısı ile ser-

30 Defter nr. 50, s. 61, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi.

darına hitaben yazılmış olan bu emir sureti, elkab kısmını müteakib şöyle devam ediyor:

«... Tevkı'-i refi'-i hümâyun vâsıl olıcak ma'lûm ola ki düstûr-ı mükerrem müşîr-i müfahham nizâmü'l-âlem Aydın muhassılı vezirim Elhacc Abdullah Paşa ادام الله تعالى اجلاله *tarafından Divân-ı hümâyunuma arz-ı hâl olunup bundan akdem Tebriz cânibine tahrir ve irsâl olunmak üzere Aydın ve Kaz-dağı tarafından tahriri fermânım olan iki bin nefer piyade levendatın tekmili için Edremid kazasından vezîr-i müşârü'n-ileyhin ma'rifeti ile küşâde olunan iki aded bayrağın neferatı tahrirlerine Edremid sâkinlerinden âyânlık iddiasında olan mütagallibeden Elhacc Hüseyin nam kimesne mümanaat ve muhalefet üzere olduğu îlâm olundukda mezbûr Hacı Hüseyin iki aded bayrak küşâde edüp kendi malından olmak üzere tahrir ve Tebriz cânibine gitmek şartiyle emr-i şerîfim sâdır olmuş iken firar ve gaybubet etmekle vezîr-i müşârü'n-ileyh tarafından elli nefer olmak üzere bir bayrak piyade tahrir ve mîrî hisabı üzere ulûfe ve bahşişleri ve ta'yinat bahaları için iki bin yüz elli kuruş verilüp edây-ı hizmet etmeleri ile zikr olunan akçe merkum Elhacc Hüseyin'in emvâlinden tahsil olunmak için bundan akdem defaat ile emr-i şerîfim verilüp ve mübâşir tâyin olundukda firar ve gaybubet edüp bu âna değin meblağ-ı mezbur zimmetinde kalmağla sen ki serdâr-ı mümâileyhsin ma'rifetin ile tahsil ve teslim olunması için emr-i şerîfim verilmek ricasın îlâm etmekle mukaddem verilen emr-i şerîfim mûcebince senin ma'rifetin ile tahsil ve müşârü'n-ileyhe teslim olunmak veyahud tahsil etmekde usret var ise mezbur Elhacc Hüseyin'i ahz edüb Güzel-hisar'a ihzar ve vezîr-i müşârü'n-ileyhe teslim ettirmek bâbında emr-i şerîfim verilmek için iftihârü'l-ümera ve'l-ekâbir bi'l-fiil baş defterdarım Elhacc İbrahim* دام علوه *telhis etmeğin imdi telhis mûcebince amel olunmak bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuştur. Buyurdum ki hükm-i şerîfim ile vüsûl buldukda bu babda sâdır olan emrim üzere amel edüp sen ki serdar-ı merkumsun vech-i meşrûh üzere mukaddema verilen emr-i şerîfim mûcebince mezbûr Elhacc Hüseyin'in zimmetinde olan meblağ-ı mezbûru merkumdan bi't-tamam tahsil ve vezîr-i müşârü'n-ileyh tarafına teslim ettirmekde ihtimâm eyleyesiz Şöyle ki meblağ-ı mezbûru merkumdan tahsil eylemekde usret var ise mezbûr Elhacc Hüseyin'i ahz edüp Güzel-hisar'a ihzar ve vezîr-i müşârü'n-ileyhe teslim*

ettirdüp emr-i âlî-şânıma mugayir hareketten hazer eyleyesin Şöyle bilesin âlâmet-i şerîfe îtimad kılasın Muharrem 1141.

Be-makam-ı Kostantiniyye»[31].

Bu durum yabancı müşahidlerin dahi gözünden kaçmıyordu. 1729 senesinde İstanbul'da bulunan Fransız elçisi Marquis de Villeneuve, Venedik elçisi Dolfin'e, Türkiye'de bulunan Fransız konsolosluklarının tedkikatını hâvi raporlara müsteniden, Devlet-i aliyye'nin iç ahvali hakkındaki düşüncelerini bildirirken «perişan vilâyetlerin, buralarda yaşayan gayr-ı memnun bir halk kitlesinin ve liderlere ihtiyacı olan gayr-ı kâfi mikdarda, disiplinsiz bir askerin mevcudiyetine muttali' oldum» diyordu[32]. Şübhe yok ki bu sözlerde hakikatin büyük bir hissesi bulunmaktadır. Filvâki gerek mülkî idare, gerek askerî teşkilât intizamını kaybetmiş, bir taraftan vergiler, malî mükellefiyetler halkı müşkil duruma sokarken, diğer taraftan mütemadi muharebeler ve ordunun geçtiği mahâllerdeki tahribat milleti kâfi derecede ezmişti. Askerin inzibattan mahrum oluşu da vaziyetin vahametini artırıyordu. Yeniçeriler âdetleri vechile yine hükûmetten memnuniyetsizlik göstermeğe başlamışlardı. Burada, İzmir'de vuku'a gelen bir yeniçeri ayaklanmasının (1727-1728) ve Patrona Halil'in arkadaşlarından Emîr Ali'nin bu isyanda faal rol almış bulunmasının ehemmiyetle üzerinde durmak lâzım gelir[33]. Bâzı kayıdlara nazaran, Emîr Ali'nin, İzmir tâkibatından kurtularak bir kısım yeniçeriler ile İstanbul'a gitmesi ve bilâhire Patrona isyanındaki üç şefden biri olması, memnuniyetsizliğin, çok daha önceki senelerden devam edegeldiğine bir delildir zannederim. Memleketteki bu umumî hoşnudsuzluğa mukabil, III. Ahmed ile damadı İbrahim Paşa ise, ilk devirlerdeki faaliyeti gösteremiyor, lüzumundan fazla bir rehavet ve zevke düşkünlük içinde, İstanbul'dan ayrılıp sefere çıkma müşkilâtını göze alamıyorlardı. Sefer işleri hudud kumandanlarına bırakılmış ve dahili idare oluruna bağlanmıştı. Şarkta beş senedir muharebeler devam ettiği ve türlü türlü hâdiseler vuku' bulduğu, hattâ Osmanlı ordusu

[31] *Şer'î sicillat ahkâm defterleri*, Edremid Ksm. nr. 50, 164.

[32] M. Lucille Shaye, *adı geçen eser*, 25 (1 Haziran 1729 tarihli rapor).

[33] *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople en 1730 et 1731...*, 8 ve not; M. Münir Aktepe, *1727-1728 İzmir İsyanına dâir bâzı vesikalar* (Tarih Dergisi, 11-12), İstanbul 1956.

mağlûbiyete düçar olduğu hâlde, İstanbul'da oturan hükûmet erkânı, ancak Bağdad, Van, ve Erzurum vâlilerine tâlimat vermekle iktifa ediyorlardı. İkinci, hattâ üçüncü derecedeki devlet adamlarının, merkezden çok uzak bulunan yerlerde akdettikleri meclisler sonunda imzaladıkları mütareke veya ahidnâmelerle, imparatorluğun haricî siyaseti yürütülmeye çalışılıyordu. Hâsılı bu sebebden, şark seferi, kat'i bir neticeye bağlanamayarak müzmin bir hâl almıştı. Önceleri, II. Tahmasb ile başlayan muharebelerin, bilâhire nazarî bir anlaşma ile hitama erdirilmek istenildiği, lâkin Eşref Han'ın ortaya çıkmasiyle hiç bir semere vermediğinden, mücadelelere tekrar devam olunduğu malûmumuzdur. 1728 (1141) senesinde zuhûr eden Nâdir ise, Eşref Han ile 4 Ekim 1727 tarihinde imzaladığımız anlaşmayı tanımadığından, yine şark seferine devam etmek lâzım gelmişti. Çünki Nâdir Ali (Tahmasb Kulu), şehzâde Tahmsab ile iş birliği yapmış ve Eşref Han'ı hezimete düçar ettikten sonra[34], Devlet-i aliyye ile karşı kaşıya kalmış bulunuyordu ve ilk iş olarak da İran'ın hakiki vârisi Tahmasb hisabına, garbi İran şehirlerinin tarafımızdan tahliyesini istiyordu. Nâdir Ali'nin bu muvaffakiyeti, İran'da büyük değişikliklere sebeb oldu. Halk derhâl Tahmasb tarafını iltizam etmeye başladığı gibi, bizim idaremiz altında bulunan şehirlerdeki iranlıların dahi baş kaldırdıkları görüldü. Bilhassa Hemedan bölgesi sâkinleri, su-başı ve voyvoda gibi Türk âmirlerini dinlemeyerek, vergi toplamaya gelenlere «hele görelim bundan sonra nice olur, şimdi Isfahan'da Eşref yoktur, Tahmsab şahdır. Bizden, gayrı sizlere bir türlü fâide yoktur. İki def'a mal-ı mîrî vermek bizlere el vermez. Hemen varıp başınıza tedarik göresiz...» diye, serkeşce karşı koydular.

Hemedan bölgesi muhafızımız Abdurrahman Paşa, bu durumdan, maiyyetindeki memurlar vasıtasiyle haberdar oldu. Bâzı kimseler, henüz Nâdir Ali ile Tahmasb, İran işleriyle meşgul bulunuyorken, Hemedan halkını derhâl te'dib etmeyi Abdurrahman Paşa'ya tavsiye ettiler. Fakat Paşa bu mes'eleyi şiddetle değil, güzellikle tesviye

[34] Nâdir'in hayatı ve Eşref ile yaptığı muharebeler hakkında bak, J. Hanway, *adı geçen eser*, 255/282; Charles Perry, *A view of the Levant, Particularly of Constantinople, Syria, Egypte and Gréece* ... London 1743, 56; W. Jones, *Histoire de Nader Chah, connu sous le nom de Thahmas Kuli Khan empereur de Perse*... London 1770, I, 69/93; V. Minorsky, *Esquisse d'une histoire de Nader Chah*, Paris 1934, 6 vd.

etmeyi daha muvafık buldu ve bu sebebden II. Tahmsab ile anlaşmaya karar verdi. Şehzâdeye gönderdiği bir elçi vasıtasiyle, tahsil olunacak verginin, biri Osmanlı, diğeri İranlı olmak üzere, iki memur tarafından toplanmasını teklif etti. Tahmasb bu teklifi müsâid karşılamış, lâkin tâyin ettiği adamlara, vergi tahsilinden ziyade kendi lehinde propaganda yapmalarını söylemişti. Nitekim iranlı memurlar Tahmasb'ın verdiği bu vazifeyi hakkiyle icrâ ettiler. Bir müddet sonra, Tahmasb, Osmanlılar ile uğraşmak üzere serbest kalıp da memleketin garbına teveccüh ettiğinde, Hemedan ahalisinin hep birden onun tarafını tutarak, Devlet-i aliyye'nin memurlarını uzaklaştırdıkları görüldü.

Siyasî ahvalin bu merkezde olduğu esnada, Abdurrahman Paşa, maiyyetindeki memurlarla da anlaşmazlık hâlinde idi. Abdi Tarihin'den öğrendiğimize nazaran[35], Paşa, Hemedan muhafızlığını 700 keseye almıştı; fakat bu vilâyetin vergisini tam olarak toplayamadığı için masrafını çıkaramamış, bundan dolayı da kaçakcılığa başlamıştı. Hemedan'dan Isfahan'a kaçak hububat ve silâh gönderiyordu. Şehrin Türk sâkinleri işin farkına vardıklarından, Hemedan kadısı Mehmed Efendi'yi, Paşa'ya gönderip bu nizamsız işden vaz geçmesini istediler. Abdurrahman Paşa'nın ise, hâdiseyi inkâr ve Molla'yı tahkiri üzerine, cürm-i meşhud yaparak ikinci def'a yeniçeri ağası Mustafa Ağa'yı Paşa'nın yanına yolladılar. Paşa, bu def'a ağayı idam ile tehdid etmiş ve yanından kovmuştu. İşte Nâdir'in meydana çıkıp, Şehzâde Tahmasb'ı İran tahtına oturtmağa uğraşdığı; Eşref'i mağlûb ederek, harb tehlikesinin Devlet-i aliyye kapısını tekrar çaldığı ve İstanbul'da III. Ahmed ile vezîr-i âzamı İbrahim Paşa'nın, diğer vezirler ile zevk ve eğlence yerlerinde dolaştıkları bir sırada, şark hududlarımız da durum bundan ibaret bulunuyordu. Şübhe yok ki bu gibi hâllerin haberi türlü vasıtalar ile İstanbul'a kadar ulaşıyor ve kulaktan kulağa, hakikatlerden çok daha mubalağalı bir şekilde halk arasında yayılıyor ve efkârı umumîyede menfi tesirler yapıyordu. Nihayet diyebiliriz ki iktisadî ve ictimaî âmillere inzimam eden bu nevi' siyasî hâdiseler, aynı zamanda, halkın, hükûmete karşı olan nefret duyma hissini de biraz daha teşdid ediyordu.

[35] *1730 Patrona ihtilâli hakkında bir eser, Abdi Tarihi* (Faik Reşid Unat neşri), Ankara 1943, 11 vd.

İRAN HARBLERİNİN 1730 İSYANINA ÂMİL OLAN SAFHASI

Şah Tahmasb ile Nâdir Ali, İran'ın dahilî mes'elelerini kısmen hâlledip, mevki'lerini takviye ettikten sonra yukarıda dahi kayd ettiğimiz vechile, Osmanlı devleti elindeki eski İran şehirlerini almak üzere teşebbüse geçmişlerdi. Fakat bunların, birden fiili taarruz hareketinde bulunmadıkları görüldü. Tahmasb ve Nâdir Ali, bir taraftan yerli halkı kazanmak ve onların müzaharetini temin etmek üzere gizlice propagandalara devam ederken; diğer taraftan, Riza Kulu Han isimli bir elçiyi İstanbul'a göndermiş, İran esirlerinin ve zabt olunan şehirlerin, sulh yolu ile kendilerine geri iâdesini taleb ediyorlardı. Haziran 1739 tarihinde İstanbul'a vâsıl olan bu elçi, büyük bir debdebe ve ihtişam içinde karşılandı; az sonra da, tarafımızdan tâyin edilen murahhaslar ile müzakereler başladı[36]. Lâkin bu esnada, Nâdir Ali'nin askerî kuvvetlerle Hemedan üzerine yürüdüğü ve bu şehrin muhafızı Abdurrahman Paşa'yı, şehri terk etmesi hususunda tazyik ettiği İstanbul'da duyuldu. Durum derhâl Riza Kulu Han'a bildirildi ise de, elçi böyle bir havadisin aslı olamayacağını iddia etti ve «iranlıların Hemedan'ı tazyik ettiklerine inanamıyorum. Doğru olduğu tahakkuk ederse Şah bu hareketten mes'ul değildir. Son harbler esnasında iranlıların ma'ruz kaldığı zûlm ve vahşet onları, şahın haberi olmadan böyle bir hadiseye sevk etmiş olabilir. Şimdi birer ulak göndererek vaziyeti etrafiyle tedkik ettirelim ve bilâhire ona göre hareket edelim» meâlinde bir cevab verdi. Tabi'i bu hâl, oyalama siyasetinden başka bir şey değildi. İranlılar açıkca, hem diplomasi yoluyla, hem de askerî kuvvetlerle Osmanlı devletini tazyik ediyorlardı. Bu hususda Rusya'nın, iranlıları biraz tahrik ettiği dahi muhakkak idi. Çünki mezkûr devlet, vaktiyle İran'dan aldığı bir kısım toprakları iâde etmiş ve Nâdir Ali ile Osmanlı devletine karşı bir de dostluk anlaşması yapmıştı[37]. Maamafih bu mütereddid vaziyet karşısında

[36] İstanbul'da bulunan Fransız elçisi Marquis de Villeneuve, 8 Temmuz 1730 tarihli bir raporunda, İran elçisinin teklifleri mühim görüldüğü için, Kapudan Paşa, Reis Efendi ve Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'den müteşekkil bir meclis kurularak müzakerata devam olundu diyor. Bu rapor için bak, *Correspondance politique*, vol. 88, 305, Fransa Hariciye Arşivi; *Osmanlı-İran muharebatı (1730-1732)*, vrk. 6, Biblio. Nation. sup. nr. 878 (Türkçe yazmadır); Charles Perry, *aynı eser*, 58; Hammer, *aynı eser*, XIV, 213.

[37] Albert Vandal, *aynı eser*, 150.

Osmanlı devleti dahi boş durmadı. M. de Villeneuve'in kaydettiğine nazaran, şark hududlarına, yeniden bir haylı yeniçeri, piyade ve topçu kuvvetleri sevk olundu. Kara Mustafa Paşa'ya Hemedan'a yardım etmesi emredildi. Duyulan havadis doğru idi ve Tahmasb Hemedan'ı zorluyordu. Lâkin buradaki vaziyet bir keşmekeş hâlinde bulunuyordu. Hududun muhafazasına memur Abdurrahman Paşa telâş içinde idi. Civardaki vilâyetlerin kumandanlarına yardım hususunda haber göndermiş, bilhassa Timutaş Paşa'yı imdadına çağarıyordu. Nihayet bir haylı gecikmeden sonra, Haziran 1730 tarihinde, Timurtaş Paşa emrindeki askerle Hemedan'a gelerek, Abdurrahman Paşa'nın kuvvetleriyle iş birliği yaptı[38]. Sâir hudud kumandanları dahi bir taraftan askerlerini toplayıp bir araya gelmeğe uğraşırken, diğer taraftan vakit kazanmak için, Tahmasb veya Nâdir Kulu'ya adamlar gönderiliyor, muhabere temin etmeye çalışılıyodu; fakat giden adamların hiç biri geri gelmediğinden, bir türlü irtibat temin edilememişti. Aynı zamanda bütün kuvvetler bir araya gelip, müşterek bir hareket fırsatı dahi elde edilemeden, Nihavend'in, Şah Tahmasb'ın kuvvetleri tarafından işgal olunduğu; muhafızı Osman Paşa kumandasındaki iki bine yakın askerin de katledildiği haberi duyuldu (1 Temmuz 1730 = 15 Zilhicce 1142)[39]. Hâsıl olan bu yeni vaziyet karşısında, muhafız Abdurrahman Paşa ise, bu def'a toplayabildiği kuvvetleri, Timurtaş Paşa kumandsında olarak, derhâl Nâdir'in üzerine göndermekten başka çare bulamadı. Timurtaş Paşa, gurur ve güven içinde, Tahmasb'ı esir etmek için muharebe meydanına koşdu. Lâkin netice ümid edildiği şekilde zuhûr etmemiş, Osmanlı kuvvetleri, mikdarca az olmaları ve harb sahasına ihtiyatsız gitmeleri yüzünden, bu muharebeyi de kayıb etmişlerdi. Nihayet askerlerimiz geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Hezimet haberi Hemedan'da korku ve telâş uyandırmıştı. Muhafız Abdurrahman Paşa, en güzide kuvetlerinin mağlûbiyeti dolayısiyle, Hemedan kal'asını müdafaa etmenin imkânsız olduğunu söylüyor ve derhâl şehri tahliye ile geri çekilmeyi teklif ediyordu. Buna mukabil maiyyetinde bulunan bâzı memurlar ise, padişahın kendilerini buraya, şehri terke değil, müdafaaya gönderdiğini, bu sebeble

38 *Abdi Tarihi*, (F. Reşid Unat neşri), 14/20.

39 William Jones, *aynı eser*, 96/97 de, İstanbul'da bulunan İran elçisi Riza Kulu Han'ın müsbet hiç bir cevab almaya muvaffak olamadığını Tahmasb'a bildirmesi üzerine, Nâdir Ali'nin Nihavend'e girdiğini ve türkleri katlettiğini yazar.

mukavemetin yerinde bir iş olacağını ileri sürüyorlardı. Sonunda paşanın bu sözlere asla ehemmiyet vermeyerek «ben yarın koyup giderin. Bana itaat eden gelir. Gelmeyen kendi bilir» dediği ve 7 Temmuz 1730 sabahı kal'ayı terk ile çıkıp gittiği görüldü[40]. Devrin müverrihlerinden Abdi Efendi, bu esnada Hemedan'da 60 bin kişilik bir Osmanlı kuvveti olduğunu, fakat Abdurrahman Paşa'nın müdafaa için en ufak bir teşebbüsde dahi bulunmadığını, şehri terk ile firar ettiğini, onu tâkiben asker ile Türk sâkinlerin Hemedan'dan çıktıklarını, bütün malzeme ve silâhların, burada bırakıldığını kaydediyor. Tabi'i bu gibi kayıdlar, aynı zamanda efkâr-ı umumîyenin bu esnada ne yolda bulunduğunu bize göstermesi bakımından çok mühimdir. Mezkûr havadislerin İstanbul'da, halk arasında yayılması her hâlde iyi bir hava yaratmıyor, hükûmete karşı iğbirarı artıyordu.

Şah II. Tahmasb ve Nâdir Kulu'ya âid kuvvetlerin bir kısmı, Nihavend ve Hemedan'ı tazyik ederken, diğer bir kısmı da Kirmanşah üzerine gitmişti. Bu bölgenin muhafızı bulunan Peçuylu Hasan Paşa, acemlere karşı bir meddet mukavemet gösterdi ve şehri teslim etmedi. Ancak Nihavend ve Hemedan'ın düşdüğünü, Abdurrahman Paşa'nın kaçtığını duyunca, Hasan Paşa da mücadeleyi bırakmış ve geri çekilmişti. Hülâsa şark cebhesinin bu kısmında bizim için hezimet başlamış, Osmanlı kuvvetleri dağınık bir hâlde ricat ediyordu. Husule gelen yeni durum karşısında, Devlet-i aliyye, daha dağrusu vezîr-i âzam İbrahim Paşa ise, vaziyeti gayet gizli tutmakta ve İstanbul'da olan İran elçisi ile mes'eleyi, sulh yolu ile halletmeye şalışmakta idi. Diğer taraftan, her ihtimâle karşı, Bağdad, vâlisi Ahmed Paşa, tekrar İran seraskerliğine nasb olunmuş ve hemen Nâdir Ali'nin üzerine gitmesi emredilmişti. Lâkin, Ahmed Paşa'nın bir kısım kuvvetlerle Kasrışirin havalisine geldiği sırada, İstanbul'daki Riza Kulu Han ile yapılan görüşmeler sona ermiş ve Devlet-i aliyye'nin Gence, Tiflis ve Revan Osmanlılarda kalmak Hemedan, Kirmanşah ve Tebriz iranlılara verilmek suretiyle, bir anlaşmaya vardığı duyulmuştu[41]. İran elçisi bu anlaşmanın neticesini

40 *Abdi Tarihi*, 21; W. Jones, *aynı eser*, 98/104.

41 Sami - Şakir - Subhi, *Tarih*, vrk. 4/b; *Abdi Tarihi*, 26 vd. *Kütahya Ermeni Kilisesi kütüğü* (Paris Ermeni Ktb. deki nüsha), nr. 154, 30; J. Hanway, *adı geçen eser*, 233 vd.

Tahmasb'a bildirirken, Osmanlı devleti de Tebriz muhafızı Mustafa Paşa'ya, şehri iranlılara teslimi hakkında tâlimat veriyordu. Maamafih iki taraf murahhasları arasında, İstanbul'da varılan bu anlaşmanın, Tahmasb ile Nâdir Ali'yi tatmin etmeyip, daha ziyade şımarttığını görüyoruz. Tahmasb, yedi sekiz senedir devam eden mücadeleler sonunda, türklerin, aldıkları şehirleri, şimdi mukavemet göstermeden terk etmelerini, Devlet-i aliyye'nin âczine hamlediyor ve daha büyük menfaatler sağlayabilmek için askerî harekâta devam ile Tebriz önlerine gelmiş bulunuyordu[42].

Vezîr-i âzam Damad İbrahim Paşa, iranlıların bu son durumundan ve yaptıkları muamele tarzından fevkalâde müteessir oldu. Sulh hususundaki tekliflerine nedamet ettiği gibi, bu mes'elenin muharebesiz hâllolunamayacağını dahi anlamıştı. Bu sebeble yeniden sefer hazırlıklarına başlandı ve derhâl Anadolu'nun ve Rumeli'nin muhtelif vilâyet ve sancaklarına, buralarda bulunan kadılara, nâiblere, kethüda yerlerine, voyvodalara, yeniçeri serdarlarına, âyân-ı vilâyet ve iş-erlerine emirler gönderilerek, H. 1143 senesi Muharremi gurresi olan 17 Temmuz 1730 tarihinden itibaren, III. Ahmed'in şark seferine çıkacağı, bu hususda gereken asker ve malzemenin, zamanında ve istenilen mahallerde hazır bulundurulması bildirildi[43]. İstanbul içinde dahi büyük bir faaliyet göze

[42] Şem'dânî-zâde, *Müriyü't-tevârih*, vrk. 343/a; M. Mignot, *aynı eser*, IV, 319/20. Eşref Han'ı müteâkib, Tahmasb ve Nâdir Ali ile Devlet-i aliyye arasında vuku'bulan siyasî münasebetler hakkında, Başvekâlet Arşiv Umûm Müdürlüğü, *Mühimme Defterileri*'nde mevcûd mâlûmat için bak, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, IV, Ksm. 1, 197 vdd.

[43] Balıkesir, Sındırgı, Gördes ve Kayacık ile bunların civarında bulunan kazaların kadı ve nâiblerine, kethüda yerlerine gönderilen, bu husûsa dâir bir fermanda şöyle deniliyordu:

«... *Hâlâ hayme-i hassa mehter-başı olan Elhacc Abdullah* زید مجده *südde-i saadetime mektub gönderüp be-tevfîk-i taalâ iş-bu bin yüz kırk üç senesi mâh-ı muharremü'l-haramının evâilinde şark cânibine sefer-i hümâyun-ı nusret-makran mukarrer ve muhakkak olmağla taht-ı kazalarınızda kasabat ve kura'da sâkin ve mütemekkin hayme-i hassa mehterânının ve kul oğullarının ve'l-hâsıl mehterlik iddiasında olanlar mâh-ı mezburun evâilinde Asitâne-i saadetime hıdemat-ı hümâyunda mevcûd bulunmaları ehem ve elzem olmağla neferât-ı mezburân bir gün evvel ve bir saat mukaddem mahâllerinden ihrac ve irsâl olunup taallül ve tereddüd ve tevakkuf eder olur ise isim ve resimleri ile arz olunup esâmileri çalınmağla kanaat olunmayup sâire mûcib-i ibret için haklarından gelinüp ona göre tenbih ve te'kid ve irsâl olunmaları için emr-i şerîfim verilmek bâbında arz etmeğin vech-i meş-*

çarpıyordu. İlk iş olarak, İran elçisi Riza Kulu Han, dört bölük yeniçeri tarafından, karakol altına alınmış[44]; bilâhire, 27 Temmuz (11 Muharrem)'de çıkarılan yirmi tuğ-ı hümâyun, Üsküdar sahrasına nakledilmişti[45]. Üç gün sonrada Çirmen beyi kendi kuvvet-

rûh üzre amel olunmak bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuştur Buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda vech-i meşrûh üzere şeref-yafte-i sudûr olan fermân-ı vâcibü'l-ittibâ ve lâzimü'l-imtisâlimin mazmûn-ı itaat makrûnu ile âmil olup hilâfından ihtiraz eyleyesiz Şöyle bilesiz alâmet-i şerîfe îtimad kılasız. Fî. evâhir-i Zilhicce sene 1142 Be-makam-ı Kostantiniyye». Bak, *Şer'i sicillat ahkâm defterleri*, Balıkesir Ksm., nr. 722, vrk. 34/a, Topkapı Sarayı Müz. Arşv.

Bu hususta Balıkesir kadısı, voyvodası, âyan ve iş-erlerine hitaben yazılmış diğer bir fermân sureti ise, elkab kısmını müteâkib şu şekilde başlamaktadır :

«... *İşbu sene-i mübarekede şark cânibine saadet ve iclâl ile bi'z-zat cenâb-ı hilâfet-meâbım hareket ve azimet etmek üzere sefer-i hümâyunum muhakkak olmağla* انشاءالله تعالى *işbu Muharremü'l-haramın gurre-i garrasında tuğ-ı zafer fürûğ-ı mülûkânem ihrac ve evâil- Muharrem de kemâl-i izz ü iclâl ile Üsküdar tarafına ubûr ve sâir cunûd-ı zafer îtiyaddan leşker-i cerrar-ı bîşumar ile savb-ı maksûde hareket-i hümâyunum mukarrer olmakdan nâşi vüzeray-i izam ve mîrimîran ve ümeray-ı kiram ve ahaliy-i divan ve dergâh-ı muallam yeniçerileri ve cebeci ve topçu ve sipah ve silahdar ve bölükât-ı erbaa ve sâir ocaklara tevzi'i içün katî çok mükârî beygirleri ihracına muhtac olmakdan nâşi sabıkı mûcibince ordûy-ı hümâyunuma mülhak oldukları günden hizmetde oldukları müddetce lâzım gelen ücretleri mükârî-başı tarafından verdirilmek şartiyle Balıkesrî kazasından iki yüz elli re's mükârî beygirleri ihracı tertib ve fermân olunmağın imdi siz ki...*». Bak, *Şer'î sicillat ahkâm defterleri*, Balıkesir Ksm. nr, 722, vrk. 34/b. Aynı defterin 36/b varağında deve katarları tanzimi içün bir fermân sureti vardır. 37/b de ise, Karesi sancağı kadılarına, aynı hususta yazılmış fermânlar bulunmaktadır.

Bu hususta ayrıca bak, *Münşaat mecmuası*, vrk. 422/a vdd. Revan Ktb. nr. 1947.

44 *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople en 1730 et 1731*, 4; Charles Perry, *adı geçen eser*, 60; Hammer, A. de Claustre'ın *Histoire de Thamas Kouli-Kan, roi de Perse* (Paris 1743) adlı eserinin 102. sahifesindeki malûmata müsteniden, İran elçisinin, 24 Temmuz 1730 (8 Muharrem 1143) tarihinde Limni adasına habsedildiğini yazarsa da — İ. H. Uzunçarşılı dahi ayni şeyi kabûl etmiştir (bak, *Osmanlı tarihi*, IV, Ksm. 1, 199) — gerek yukarıda bahsettiğimiz iki eserden, gerek bu sırada İstanbul'da bulunan garb devletleri elçilerinin raporlarından, İran elçisinin bu esnada İstanbul'dan ayrılmadığını ve hatta Üsküdar'daki geçid resminde hazır bulunduğunu anlıyoruz.

Mohammed Ali Hekmat, bu tarihde, İstanbul'da Riza Kulu ve Vâlî Kulu isimli iki İran elçisinin bulunduğundan bahseder. Bak, *adı geçen eser*, 195.

45 Destârî Salih Efendi, *Tarih*, vrk. 3/a, A. Emirî, nr. 451; Marquis de Villeneuve, *Turquie, Correspondance politique*, vol. 82, 340/a, Fransa Hariciye Arşivi.

leriyle gelip Üsküdar tarafına geçti. İstanbul'daki birlikler ve Rumeli tarafından gelen muhtelif kuvvetler, kısım kısım, durmadan Anadolu yakasına naklolunuyordu. Nihayet 3 Ağustos (18 Muharrem) Perşenbe günü Enderûn-ı hümâyun ağaları'da Üsküdar'daki ordugâha vâsıl oldular. Her işin itmamını müteâkib sıra, padişahın otağ-ı hümâyuna gitmesine geldi. Lâkin bu maksadla vezîr-i âzam İbrahim Paşa, Saray-ı hümâyuna, III. Ahmed'in yanına vardığında, padişahın bizzat sefere iştirâk etmekten vaz geçmiş olduğunu gördü. Bir kaç saat devam eden görüşmeler neticesinde, III. Ahmed, kararının kat'iliğinden bahsedince, damadı şaşkına dönmüş, ne yapacağını bilemez bir hâle gelmişti. Derhâl yeniçeri ağasını, sadık bir adamı vasıtasiyle, keyfiyetten haberdar etti ve ikisi arasında gizlice cereyan eden muhaberat sonunda, Hasan Ağa, ordugâhtaki bütün askerin padişahı beklemekte olduğu, şâyet padişah Üsküdar'daki ordugâha gelmeyecek olursa, yeniçerilerin isyan etmeleri muhtemel bulunduğu meâlinde bir mektub yazarak sarya gönderdi. III. Ahmed bir kısım devlet ricâlinin ve daha ziyade, çok sevdiği damadı ve vezîr-i âzamı İbrahim Paşa'nın ısrarları üzerine, çaresiz Üsküdar tarafına geçmek mecburiyetinde kaldı[46].

Üsküdar'a geçiş ve bilhassa burada dört saat devam eden geçid resmi, çok mutantan ve ihtişamlı bir şekilde cereyan etmişti. İstanbul'da bulunup da bu merasime iştirâk eden elçiler, raporlarında, bahis mevzuu merasimi etraflı olarak anlatmaktadırlar. Meselâ Marquis de Villeneuve, Ağustos 1730 tarihini taşıyan bir raporunda, III. Ahmed'in, mezkûr ayın üçüncü günü sabah saat sekizde Saray-ı hümâyundan çıkarak, evvelâ Eyüb cami'ine gittiğini, burada cülûs merasimlerinde olduğu gibi kılıç kuşandığını, bilâhire saraya avdet ile oğulları ve damadı vezîr-i âzam İbrahim Paşa ve diğer vezîrleriyle konuşduğunu, öğleye doğru Üsküdar tarafına geçtiğini, burada büyük camilerden birinde namaz kıldığını; daha sonra, validesinin türbesini ziyaret ettiğini[47], nihayet merasime

[46] Sami-Şakir-Subhi, *Tarih*, vrk. 5/a; *Osmanlı-İran münâsebatı (1730-1732)*, vrk. 6/b 'de, III. Ahmed'in Üsküdar'a geçiş tarihi, bir gün sonra, yâni 19 Muharrem 1143 (4 Ağustos 1730) olarak gösterilmiştir. Bu husus ile alâkalı bir emir sureti için bak, İ. H. Uzunçarşılı, *aynı eser*, 202, not 1.

[47] Sultan III. Ahmed'in validesi Gülsüm (Gülnûş) Sultan, Üsküdar'da Cedid-valide cami'inde medfundur. Bu cami, Hicri 1120 de, oğlu tarafından annesi için yaptırılmıştır. Bak, Ayvansarayî, *Hadika*, II, 187/88.

ve bunu tâkiben ordugâha giderek oradaki saraylardan birinde kaldığını yazmaktadır. Bundan maada, geçid resminde hangi birliklerin mevcûd olduğu, bunların hangi sıra dahilinde geçtiği ve nasıl techiz edildiği hakkında da tafsilât vermektedir[48]. Yabancı devlet mümessilleri, bu merasimin çok tantanalı olmasının esbabını, Tahmasb Kulu Han'ın İstanbul'da bulunan elçilerinin gözlerini korkutmak gayesiyle yapılmış olduğu yolunda izah ediyorlar.

Maamafih hazırlığın çok sür'atli ve merasimin pek muhteşem olmasına rağmen, Üsküdar'dan hareket o kadar kolay olmamıştır. Günler ve haftalar geçiyor, Osmanlı ordusu bir türlü Üsküdar sahrasından ayrılamıyordu. III. Ahmed ile damadı vezîr-i âzam İbrahim Paşa ve diğer bâzı vezîrler, hareket hususunda henüz mütereddid idiler. Her gün yeni havadisler çıkıyor, fakat devletin neye karar vermiş olduğunu kimse bilemiyordu. İbrahim Paşa bütün hazırlıklara mukabil, sefere çıkma işinde pek samimi görünmüyordu. Bir taraftan, Şah Tahmasb'dan, anlaşma husundaki teklife el'an cevab bekleniyor; diğer tarftan, Nâdir Ali'nin, taleb etmiş olduğu şehirleri işgal ettikten sonra, daha ileriye gideceğinden endişe ediliyordu[49]. Bu sebeble, muhakkak surette sefere çıkmak icabettiğine herkes kāni' olup, lâkin sefere gitmek için, mes'uliyeti üzerine alan yoktu. Bilhassa III. Ahmed'in hâl ve harekâtı, başda İbrahim Paşa olmak üzere, devlet adamlarını kararsız bir hâle sokmuştu; devlet idaresinde esaslı bir bocalamanın hüküm sürdüğü aşikârdı. İşte tam bu esnada, Tahmasb'a âid kuvvetlerin Tebriz'i aldıkları ve şehirde büyük bir katl-i âm yaptıkları haberi İstanbul'da duyuldu (12 Ağustos 1730 = 27 Maharrem 1143)[50].

48 Bak, *Turquie, Correspondance politique*, vol. 82, 340/b — 352/a. Fransa Harc. Arşv. Bu merâsime iştirâk etmiş olan Avusturya elçisi Talman'ın raporu için bak, Hammer, *aynı eser*, XIV, 217. M. Lucille Shay, bu alayı Venedik elçisi Orazio Bartolini ile İngiltere elçisi Kinnoull'ın, Üsküdar'da bir evden beraberce seyrettiklerini yazmaktadır. *Adı geçen eser*, 134. Bizim kaynaklarımızdan ancak Destârî Salih Efendi'nin tarihinde bu hususa temas edilmekde ve III. Ahmed'in Üsküdar'a nasıl geçtiği anlatılmaktadır. Bak, vrk. 4/a vd. A. Emirî, nr. 451. Albert Vandal ise, bahis mevzuu askerî merasimi alaylı bir tarzda incelemektedir. Bak, *adı geçen eser*, 150 vd.

49 Marquis de Villeneuve, 17 Eylül 1730 tarihli rapor, *Correspondance politique*, vol. 82, 352/a ve 376/b vd. Fransa Harc. Arşv.

50 W. Jones, *adı geçen eser*, 103/7 de, aynı vuku'atın tarihi, 23 Muharrem 1142 olarak gösterilmiştir. Ayrıca bak, V. Minorsky, *adı geçen eser*, 8; ve

Husule gelen yeni durum sulh ümidlerini tamamen söndürmüştü. Tebriz muhafızı Mustafa Paşa, kumandası altında 32 bin asker olduğu hâlde, aldığı emre uyarak bu şehri müdafaa etmemiş ve bir gece, gizlice ortadan kaybolmuştu. Ertesi günü Mustafa Paşa'nın Tebriz'den ayrıldığını gören asker onu tâkib etmiş ve böylece bir panik başlamıştı. J. F. de la Croix'nın kayd ettiğine nazaran, Tahmasb Kulu Han ise, bunun aksine Tebrizi zabt ve buradaki katl-i âm esnasında, 300 müslüman türkün burun ve kulaklarını keserek, kendi muhafızlariyle İstanbul istikametine sevk ettirmişti [51]. Gayesi, bunlar, İbrahim Paşa siyasetinin canlı birer nümunesi gibi İstanbul'da dolaştıkça, halkın sadrıâzama ve hükûmete karşı olan kin ve nefretini arttırmak idi. Esasen mevcûd galeyan ve gizliden gizliye olan kaynaşma, artık son haddine varmış bulunuyordu. Tebriz'in tahliye ve iranlılar tarafından işgalini müteâkib, Tahmasb'ın kuvvetleri Nahcivan, Erivan taraflarına yürümüş [52], şark hududumuzun her tarafında bir çözülme başlamıştı. İbrahim Paşa, bu ahvali büyük bir titizlik ile gizli tutmak istemesine rağmen, türlü havadislerin İstanbul'da intişarına mâni' olamıyordu. Her tarafta, lehte ve aleyhte sözler söyleniyor, halk arasında, vezîr-i âzam Hemedan'ı, Kirmanşah'ı, Tebriz'i iranlılara satmış, bundan dolayı sefere çıkılamıyor diye şayialar dolaşıyordu [53]. Bu tarihte İstanbul'da bulunan Fransız elçisi Marquis de Villeneuve, hükûmetine göndermiş olduğu 17 Eylül 1730 tarihli raporunda, Osmanlı hükûmetinin kararsızlığından şu şekilde bahsetmektedir. Türkler sık sık karar değiştiriyorlar. Bâzen ordunun Üsküdar'dan hareket etmeyeceği, padişahın geri döneceği söyleniyor; bâzı def'a da vezîr-i âzamın orduya kumanda edeceği veya bunun yerine Damad Ali Paşa'nın sefere çıkacağı bildiriliyor. Ordunun geçeceği yol mes'elesine gelince, bu dahi meşkûktür. Bir rivayete göre, Haleb, diğer bir rivayete nazaran da Erzurum üzerinden İran'a girileceği şayiaları var. Hülâsa, muhakkak olan bir şey varsa, oda, Türk

Saint - Priest, *Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie et sur le commerce des Français dans le levant*, Paris 1877, 124.

51 A. de Claustre, *adı geçen eser*, 105 vd.; De la Croix, *Abbrégé chronologique de l'histoire Ottoman*, II, 716.

52 V. Minorsky, *Esquisse d'une histoire de Nader chah*, 8; Willian Jones, *aynı eser*, 108 vd.

53 *Abdi Tarihi* (F. Reşit Unat), 25/27.

ordusunun mühimmat ve erzak bakımından çok müşkil mevki'de bulunmasıdır[54].

Fransız sefirinin temas ettiği noktalar cidden çok mühimdir. Filvâki padişahın sefere çıkmak istememesi, vezîr-i âzamın kararsızlık içinde bulunması, bir buçuk aydır Üsküdar'da bulunan ordunun henüz hareket edememesi neden ileri geliyordu? Bunlara sebeb olarak, Osmanlı hükûmetinin sâdece Nâdir Ali'den veya Tahmasb'dan çekindiklerini ileri sürmek şübhesiz doğru olamazdı. Padişahı ve vezîrini düşündüren bir çok âmiller miyanında, bir de, Üsküdar'a geçtikten bir iki gün sonra İstanbul'a dönerek, yine ticaret işleriyle meşgul olmaya başlayan kapı kuluna itimadsızlık vardı. Bütün bunlara, Anadolu ve Rumeli tarafından, sefer için istenilen malzeme ve kuvvetlerin bir türlü zamanında yola çıkamadıklarını da ilâve lâzımdır. III. Ahmed, her tarafa fermanlar göndermiş, asker ve malzeme talebinde bulunmuş, bir çok def'alar bu emirler tekid edilmiş, hattâ bâzı kimseler tehdit olunmuş, lâkin neticede istenilen kuvvetler tam zamanında toplanamamıştı. Her ne kadar padişah, Üsküdar'a geçişinden az sonra karargâhı terk ile bir saraya yerleşmiş ve beraberindeki vezîrler, Boğaziçi'ndeki konaklarına çekilmek suretiyle askerî işleri ihmâl etmişlerse de, Osmanlı ordusunun Üsküdar'dan kalkarak düşman üzerine gitmesine mâni olan başlıca âmiller arasında, bu mühimmat ile erzak ve celbedilen kuvvetin tedarik edilememesi hususunu da ehemmiyetle tebarüz ettirmek icab eder. Mes'eleyi daha iyi anlayabilmek için bir misâl olmak üzere, Karesi sancağı kadılarına, mütesellim ve yeniçeri serdarlarına ve sâir iş-erlerine, Üsküdar sahrasından yazılan 9 Ağustos 1730 (24 Muharrem 1143) tarihli bir hükmün suretini görelim:

«... Şark cânibine sefer-i hümâyunum mukarrer ve muhakkak olmağla Karesi sancağında vâki' Balıkesir ve sâir kazalardan lâzım gelen ücretleri bervech-i mu'tad mükâri-başı tarafından verilmek şartı ile 250 re's mükâri beygirleri ihracı fermânım olmuş idi Lâkin sâdır olan emr-i şerîfim ile livây-i mezbûrda vâki' olan mecmû' kazalar ahalilerine tevzi' ve taksim olunmak üzere, tahrir olunmadığından ol-mıkdar mükâri beygiri ancak Balıkesri

[54] *Turquie, Correspondance politique*, vol. 82. 367/b — 378/a; Hammer, *aynı eser*, XIV, 218.

kazasından matlûbdur deyü sâir kazalar ahalileri özr ü illet edüp zikr olunan beygirden hisselerine isabet eden beygiri vermeyüp te'hire bâis oldukları ihbar olunmağla İmdi iş-bu emr-i şerîf-i âlî-şânım vusûlünde bu vechile olan illetleri men' ü def' ve zikr olunan 250 re's mükâri beygirleri livây-i mezbûrede vâki' Balıkesri ve Bigadic ve Edremid ve Kemer-Edremid ve ...... ve Ayazmend ve İvrindi ve ...... ve Sındırgı ve فرط *(?) kazalarına alâ-tariki't-ta'dil ve't-tesviye tevzi' ve taksim ve gayet yarar ve tuvânâ bâr-girde olmak üzere bir gün akdem cem' edüp ordûy-ı hümâyunuma irsâl ve mükâri-başıya temamen teslim eylemeğe cehd ü sa'y eyliyesiz Üsküdar'dan hareket-i hümâyunum bu beygirlerin gelüp yetişmesine mevkuf olmağla* معاذالله تعالى *tekâsül ve taksir eylemeniz sebebiyle te'hire kalmak ihtimâli olur ise siz ki kadılarsız isimleriniz cerîde-i hükûmetten hâkk olunup nefy-i belde olacağınızı ve siz ki mütesellim ve yeniçeri serdarları ve âyân-ı vilâyet ve iş-erlerisiz bilâ-emân katl olunacaklarınızı mukarrer ve muhakkak bilüp ana göre ol-mıkdar beygirleri livây-i mezbûrda vâki' olan on iki aded kazaya ta'dil ve tesviye vechi üzere tevzi' ve gayet yarar ve tuvânâ olmak üzere bir gün evvel cem' ve Saferü'l-hayrın yirminci günü Ordûy-ı hümâyunuma irsâl ve îsâl eyleyüp rahâvet ve taksîr misillû hareketten begayet hazer ve mücânebet eylemeniz bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuştur Buyurdum ki...»* [55].

Şark seferi ile alâkalı ve yine Karesi sancağı kadıları, voyvodaları, kethüda-yerleri, yeniçeri serdarları ve sâir âyân-ı vilâyet ile iş-erlerine hitaben yazılmış olan diğer bir buyruldu da ise, şöyle denilmektedir:

«...Hâlâ Anadolu eyaletine mutasarrıf devletlû inâyetlû Paşa efendimiz hazretlerinin fermân buyurulan imdâd-ı hazerîye ve seferîyeleri tahsili için bundan akdem suret-i emr-i âlî-şân [ve] defter ile mahsûs mübaşir tâyin ve irsâl olunmuş idi Bu vakte değin ber mûcib-i defter mâl-i mezbûr getirülüp teslim-i hazine olmadığından esbâb-ı seferîyemizin ta'tiline bâis olup kariben mükemmel kapuhalkı ve müstevfî adamlarımız ile şark seferine hareketimiz vâki' olmağla bu def'a isti'câl ile mahsûs adamımız irsâl olunmuşdur

[55] *Şer'i sicillat ahkâm defterleri*, Edremid Ksm., (1143 senesi), 177, Topkapı Sarayı Müz. Arşv.

Vardıkda bilâ - tevakkuf matlûb olunan imdâd-ı hazerîye ve seferîyeyi mübâşir-i merkum ma'rifeti ile bi'l - ittifak ta'cîl ale't - ta'cîl yerlü yerinden alâ - eyy-i hâl cem' ve tahsil ve ber - mu'tad kadîm mu'temedün - aleyh adamlarınız [ile] bu tarafa irsâl ve devletlû efendimiz hazretlerinin hazinesine pakçe akçe teslim olunmağla her birileriniz dikkat-i tam ve sa'y ü ihtimam edüp bir dürlü özr ü illet ile evkatın fevâtına bâis olmıyasız Zira husûs-ı mezbûrun encâmında cümleniz cevaba kaadir olamayup.... emr-i muhakkak bilüp hilâfı ile vaz' u hareket olunmakdan ihmâl ve müsâheleden tevakki eyleyüp ve mûcib buyuruldı ile âmil olasız deyü.

İsmail

Kethüdây-ı be - makam-ı vâliy-i Anadolu hâlâ» [56].

Bu iki vesika tedkik buyruldukta, gayet bâriz olarak görülüyor ki biribirine zincirleme şekilde bağlı olan hâdiseler dolayısiyle sefere çıkılamamaktadır. Anadolu vâlisi icab eden imdâd-ı seferîye ve hazerîyeyi alamadığı için, şark seferine gidemiyor; diğer taraftan lüzumlu hayvanlar gönderilmediğinden, orduy-ı hümâyun İstanbul'dan ayrılamıyordu. Bu gibi hâller pek tabiî, memleketin bir köşesine şâmil olmayup her tarafına râci idi. Ancak biz, Edremid ve Balıkesir defterlerini tedkik neticesinde bu vesikaları elde edebildik. Şübhesiz diğer mahallere âid defterler de tedkik buyurulursa, bu nevi'den daha bir çok vesikalara tesadüf etmek mümkündür. Yukarıda dahi gördüğmüz üzere, bâzı bölgeler, asker veya malzeme göndermeme hususunda bâzen işi mukavemete kadar vardırmışlardı. Bundan şu neticeyi çıkarmak mümkün oluyor. Senelerden beri devam eden şark seferleri milleti, reayayı bir hayli yormuş ve sarsmıştır. Halkda asker verecek, sefere iştirâk edecek kuvvet kalmadığı gibi, para ve malzeme ödeyecek kudret de yoktur. Daha doğrusu mütemadi seferler dolayısiyle yapılan mezalim, reayayı perişan etmiş ve bir çoklarının köylerini terk ile dağılmasına sebeb olmuştur. Bu keyfiyet şimdi, istenilen zamanda, istenilen asker ile malzeme ve paranın tedarikini güçleştirdiği gibi, ortaya bir de gayr-ı memnunlar zümresi çıkarmıştı.

III. Ahmed ile vezîr-i âzamı İbrahim Paşa'yı düşündüren ikinci bir mes'ele de yine bu husus ile alâkalı bulunuyordu; yâni padişah ile

56 *Şer'i sicillat ahkâm defterleri*, Balıkesir Ksm., nr. 722, vrk. 37/b. Topkapı Sarayı Müz. Arşv.

vezîr-i âzamı, aynı zamanda İstanbul'dan ayrılmayı tehlikeli gürüyorlardı. Halkın vaziyeti, yeniçeri ve ülemanın durumu, esnaf arasındaki hava, onları, kimin sefere çıkacağı, kimin İstanbul'da kalacağı hususunda kararsızlığa düşürmüştü. Bundan dolayı, Marquis de Villeneuve'in de kayd ettiği vechile, sefer mes'elesi hakkındaki havadisler, her gün değişmekte idi. De Crouzenac ise, İran seferine, ilmiye ricâli ile yeniçerilerin, başka bir sebebden muhalif olduklarını bildiriyor. Bu müellife nazaran, mezkûr iki zümreye mensub kimseler, «Allah bizi, yerinde bâzı şeyler taleb etmiş olan iranlılara karşı yaptığımız muharebelerdeki korkunç cinayetlerden dolayı pek haklı olarak tecziye etti. Peygamber gazaba gelmiştir; o dahi, bu hezimet ile bize, ordumuzu hristiyanlar üzerine sevk etmemizi ihtar ediyor» tarzında bir düşünceye sâhib idiler[57]. III. Ahmed ve damadı İbrahim Paşa'nın, hakikaten İran mes'elelerinde uğradığımız bu son siyasî hezimetler dolayısiyle, halkın sinirlerini teskin, dinî hislerini takviye etmek lüzumunu dahi duyduklarını ve bunun için de bir taraftan câmi'lerde, hatta kâbede duâlar edilmesini emretmek suretiyle halkı yatıştırmaya çalıştıklarını görüyoruz[58]. Maamafih bu gibi çalışmalardan hiç bir netice elde edilememiş ve yeniçeriler, Damad İbrahim Paşa'yı Pasarofça muahedesini akdedip, Rusya ve Avusturya'dan intikam almadığı için, mes'ul tutmuşlardı. Onların kanaatince, İran seferlerine, her ne şekilde olursa nihayet verilip, derhâl Avusturya üzerine harb açılmalı idi. İşte İbrahim Paşa, yeniçerilerin bu düşüncesine muvafık hareket etmediği için de, onların nefretini kazanmış oluyordu[59].

Hülâsa bütün bu bahis mevzuu âmiller, ordunun Üsküdar sahrasından hareket edemeyişinin muhtelif sebeblerini teşkil etmekte; harb veya sulh hususunda niçin bir karara varılamamış olduğunu açıklamaktadır. Padişah ile vezîr-i âzamı, bir taraftan, Üsküdar'da teşkil etmek istedikleri ordunun tesisine bir türlü muvaffak olamadıklarından fi'ilen ileri gidemiyorlar; diğer taraftan, ilmiye ricâli, yeniçeri zümresi ve esnafın vaziyetten memnun bulunmadığını pek iyi biliyorlardı. Nâdir'in taarruzları karşısında ise, seferden vaz

57 Crouzenac, *Histoire de la dernière revolution arrivée dans l'Empire Ottoman*, Paris 1740, 3.

58 Crouzenac, *aynı eser*, 4.

59 Marquis de Villeneuve, 7 Ekim 1730 Tarihli rapor (adı geçen tasnif), Fransa Harc. Arşv.

geçmek de imkân haricinde idi. İşte bu müşkil ahvâl içinde herkes, bir tarafa dağılıyor ve neticede hiç bir karara varılamıyordu. Üsküdar'daki ordu karargâhında, hakikatte pek az kimse kalmıştı. III. Ahmed, vüzera ve diğer devlet ricâli ile şimdiye kadar geçirdiği hoş günleri, eğlence âlemlerini birden unutmuş, bu işde, İran harbini açması bakımından, damadı vezir İbrahim Paşa'yı tamamen mes'ul görüyordu. Aynı zamanda, Üsküdar ordugâhına geçmeden önce ileri sürdüğü mütalealarr, şimdi yeniden tekrarlıyor ve sefere çıkmak istemediğini yine açıkca bildiriyordu. Bu esnada sarayda bizzat vazifedar olan Destârî Salih Efendi'nin, tarihçesinde kaydettiğine nazaran, 8 Eylül 1730 (24 Safer 1143) Perşenbe günü — yâni muhtelif vilâyetlere gönderilen emirlerde, orduy-ı hümâyuna malzemenin yollanması için bildirilen en son tarihten dört gün sonra — padişah, vüzera ve ülamasiyle sâir devlet adamlarını bir meclis hâlinde toplamış, bu divânda her birinin sefer hakkındaki mütalealarını dinlemiş ve nihayet «su uyur düşman uyumaz, muhtemeldir ki bir başka düşman diğer bir istikametten taarruz ede. Bu sebeble benim İstanbul'da kalmaklığım, vezîr İbrahim Paşa'nın sefere gitmesi daha muvafıktır» diye son kararını açıklamıştı[60]. Tabiî bu hâl, orduy-ı hümâyunun yine Üsküdar sahrasında kalmasına sebeb oldu. Fakat husule gelen son durum, efkâr-ı umumîye üzerinde büyük bir aksülâmel yapmıştı. Senelerden beri devam eden ve yukarıda tafsil ettiğimiz vechile, Devlet-i aliyye'ye her bakımdan çok pahalıya mal olan şark seferinin kat'î neticesini alabilmek gayesiyle, padişahın sefere çıkmasına karar verildiği ve günlerden beri bu iş için Üsküdar sahrasında beklenildiği hâlde, neticenin yine menfi olması, bunun neden böyle olduğunu, pek haklı olarak anlayamayan milleti çileden çıkarmıştı. Bilhassa son sefer dolayısiyle istanbulluların, İstanbul'daki esnafın zararı pek büyük olduğu için, bunların devlet erkânına karşı duyduğu husumet tabiatiyle daha fazla idi.

İşte bu suretledir ki, yukarıda dahi işaret etmiş olduğumuz daha bâzı sebeblere, bu nev'i siyasî mes'elelerin inzimamı da, 1730 Patrona isyanının zuhurunda mühim rol oynamış ve başlıca âmilleri miyanında yer almıştır.

İstanbul'da, muhtelif mes'eleler yüzünden hükûmete karşı infiâl

60 Destârî Salih Efendi, *Tarih*, vrk. 6/b, Ali Emirî, (Millet), nr. 451.

duyanlar, şu veya bu sebeble, vakit vakit İstanbul'a gelip, burada arzu ettiğini bulamamaktan, bir çok kimselere muğber olanlar; bilhassa kendi durumlarının tatmin edici olmayışı karşısında, muayyen bir zümrenin, her şeye rağmen hoş vakit geçirmesini hazım edemeyenler, zamanla umumî efkârı devlet aleyhinde tahrik etmiş, nihayet İran harbleri esnasında ve daha ziyade bunların son safhasında görülen kararsızlık, bardağı taşıran son damla su olmuştur. Şübhe yok ki zemin ve zaman bakımından da, bu son sefer hazırlıkları mes'elesi, en müsaid anı hazırlamış oluyordu.

IV

1730 İSYANI'NDA İKTİDAR MÜCADELELERİNİN EHEMMİYETİ

1730 isyanının muhtelif sebebleri arasında, o devrin iç siyaseti ile bilhassa hükûmet adamlarının, gerek hususi, gerek devlet işlerindeki vaziyetlerini gözden geçirmek zaruridir. Siyasî, iktisadî ve ictimaî hâdiselerin hazırladığı bir isyan üzerinde, devlet ricalinin basiretsiz hareketleri, yolsuz icraatı ve halkın gücüne gidecek şekilde yaşayış tarzlarının da büyük bir tesir icra edeceği tabiî görülmelidir. Osmanlı imparatorluğunun hemen her tarafında zuhur eden bu nev'i vak'alarda ve bilhassa payitaht isyanlarında, devlet adamları şahsî menfaatleri veya zevkleri için, halkın ihtiyaçlarını hiçe saymakla, bahis mevzuu olan hâdiselerin zuhurunu çabuklaştırmışlardır. Vazifesini kaybetmiş, nikbete uğramış şahısların, iktidar makamında bulunanlara karşı cebhe almaları veya iş başında bulunup da müsâvi vaziyette olanların biribirlerine tahakküm etmek üzere nüfuz mücadelesine girişmeleri, basit ve ehemmiyetsiz gibi görünen veya öyle başlayan bir vak'anın, ânide büyümesine ve gerek devlet için, gerek o şahıslar için tehlikeli bir vaziyet husule getirmesine sebep olduğu malûmdur. Hemen bütün isyan hâdiselerinde olduğu gibi, 1730 isyanında dahi bu kabil mes'elelerin tesiri görülmüş, yâni devlet adamlarının basiretsizliği ve menfaat hırsı, bu isyanda mühim rol oynamıştır.

Bu itibarla, 1730 Patrona isyanı adı verilen vak'anın zuhurunda, başda Nevşehirli İbrahim Paşa olduğu hâlde, devlet adamlarının fena siyasetlerinin tesirini, şahsî menfaat dâvalarının alâka derecesini, iktidardaki büyük şahsiyetlerin nüfuz mücadelelerini yakından tâkib ve bu zatların biribirleriyle olan münasebetlerini tâyin edebilmek için, onların hâl tercümelerini kısaca gözden geçirmek fâideli olacaktır. Ancak burada derhâl şu noktayı da kaydedelim ki,

XVIII. asrın ilk yarısında, şübhesiz Osmanlı tarihinde bir devir açan ve sukutu ile bu devrin kapanmasına sebeb olan İbrahim Paşa ve bunun etrafındakilerin mufassal hâl tercümelerini yazmaktan ziyade, asıl göz önünde tutmak istediğimiz husus, bu zatlar arasındaki münasebet ve akrabalık derecelerini belirtmek ve bu sebebten vuku'a gelen hâdiselerin, devlet idaresindeki neticelerini izaha çalışmaktır.

DAMAD İBRAHİM PAŞA VE DEVRİNDE BULUNAN BAŞLICA DEVLET ADAMLARI

İbrahim Paşa, İzdin (Zeytun)[1] Voyvodası denmekle meşhur Ali Ağa'nın oğludur. Kendisi Muşkara (bilâhire Nevşehir) denilen köyde doğmuş olup[2], hicrî 1100 (1688/89) senesinde İstanbul'a akrabasını ziyarete geldiği sırada saraya girmiş ve evvelâ helvacılar zümresine, sonra baltacılar ocağına intisab etmiştir. Bilâhire sarayda evkaf kâtibi, yazıcı halifesi ve III. Ahmed'in cülûsunu müteakib dârüssaade ağası yazıcısı olmuş, bu memuriyeti esnasında da yeni padişahın teveccühünü kazanmıştır[3]. İbrahim Ağa (paşa)'nın, padişah üzerindeki bu teveccüh ve nüfuzu, devrin vezirleri tarafından iyi karşılanmamış olacak ki bir müddet sonra, yâni Çorlulu Ali Paşa'nın sadareti esnasında (1706-1710), uhdesine haremeyn muhasebeciliği tevcihi ile Edirne'ye gönderilmiş ve emvâli müsadere edilmiştir. İbrahim Ağa'nın Edirne'deki menkûbiyeti, Şehid Ali Paşa'nın 1716 (1127) da Mora'yı fethini müteakib, kendisini buraya mevkufatcı tâyinine kadar devam etti. Nihayet yine 1716' da bu vazifesine ilâve olarak, Niş defterdarlığı dahi verildi ve daha sonra da Varadin seferine gönderildi. Bu seferin mağlûbiyet haberini III. Ahmed'e getirmek üzere Edirne'ye geldiğinde, padişah kendisini alıkoymuş ve evvelâ ruznamçeci, bilâhire mîrahur-ı evvel

1 İzdin, hâlen Yunanistan'da Ağriboz adasının kuzey batısında ve Golos (Volo) körfezinin batı güneyindedir.

2 Atâ, *Enderûn Tarihi*, İstanbul 1292, II, 153 ve Marquis de Bonnac, İbrahim Paşa'nın menşe'inin meçhûl olduğunu yazmaktadır. Bak, *Mêmoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople*, Paris 1894, 137. *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople en 1730...* adlı eserde ise, Paşa'nın Muşkara'da fakir bir ermeniden dünyaya geldiği kayıdlır. Bak, 74.

3 J. H. Mordtman, *İbrahim Pascha* (Encyclopédie de l'Islam), II, Paris 1927 ve Atâ, *aynı eser*, 153 vd.

ve arkasından vezaretle rikâb-ı hümâyun kaymakamı nasbedrek (2 Ekim 1716 = 16 Şevval 1128), az sonra da Şehid Ali Paşa'ya nikâhlı bulunan kızı Fatma sultanı kendisine tezvic ile damad-ı şehriyariler meyanına sokmuştu[4].

İbrahim Paşa'nın bu şekilde sür'atle terfi'i, padişahın ona karşı olan teveccühünün açık bir delili idi. Bâzı vezirlerin İbrahim Paşa'yı saraydan uzak tutmak istemelerine rağmen, Sultan III. Ahmed, fırsat zuhur ettikçe damadını yükseltme hususunda zaman gaybetmiyor, ve İbrahim Paşa'yı sadaret makamına doğru sevk ediyordu. Esasen İbrahim Paşa'nın kendisi de bu hususu gayet iyi biliyordu. Lâkin zemin ve zamanın müsaid olduğuna henüz kāni değildi. Bu bakımdan vezîr-i âzamlık hususunda yapılan teklifleri dâima reddetmiş ve asla tarafdar görünmemişti. Hâtta bir gün, Arnavut Halil Paşa'nın sadaretten azli üzerine, yerine diğer bir vezirin tâyini mes'elesi müzakere edildiği esnada, III. Ahmed, damadı İbrahim Paşa'yı açıkca bu mevki'e getirmek istemiş, fakat İbrahim Paşa'nın sadareti kabûl etmediği görülmüştü[5].

Müdebbir bir vezir olan İbrahim Paşa'nın, harb hâlinde bulunan bir imparatorluğun hükûmeti başına geçmek istemediği, fena şöhret yapmaktan çekindiği, vezîr-i âzam olmadan evvel kendince tecrübe edilmesi lâzım gelen bâzı işleri, bilhassa Avusturya harbine âid hususları denediği[6]; sadrıâzam olacak kimselerin sıra savmalarını beklediği[7] ve kendi işine yarar adamları önceden arzu ettiği yerlere getirmeye çalıştığı, bir kısım menkûb ve mahbus devlet ricâlini de serbest bırakdırmak suretiyle kendine muhit edinmek istediği anlaşılıyor. Çünki onun, bilhassa rikâb-ı hümâyun

[4] Nedim, *Divan*, 151/52; Râşid Mehmed, *Tarih*, IV, 330/31. Marquis de Bonnac, Şehid Ali Paşa, Avusturya seferinden avdet ettiği takdirde, 80 kişinin kafasını kesdirecekdi ki, bu listede, İbrahim Ağa'nın ismi de bulunuyordu diyor. Bak, *Mémoire historique...*, 137.

[5] Râşid Mehmed, *Tarih*, IV, 363.

[6] Râşid Mebmed, *aynı eser*, V, 21.

[7] Marquis de Bonnac, *Mémoire historique*, 138; Bu esnada, Ali Paşa'nın şahadetini müteakib, Halil Paşa'nın ne şekilde sadarete geldiği ve akibeti; Kapdan-ı derya olan Mustafa Paşa'nın dayısı tevkı'i Maktûl-zâde Ali Paşa ile defterdar Hacı Mehmed Paşa'nın, diğer defterdar Damad Mehmed Paşa'nın sadrıâzamlık için ne şekilde yoklandıkları ve bunların ne şekilde merkezden uzaklaştırıldıkları; Tevkı'i Mehmed Paşa'nın hangi şerâit altında vezîr-i âzam olduğu mes'eleleri gözden geçirilmelidir.

kaymakamlığını müteakib, mütemadiyen bu gibi zevatın afvı, yeni vazifelerle tavzif ve taltifi işleriyle uğraşdığını, daha doğrusu perde arkasından devlet idaresini ele almış bulunduğunu görüyoruz. Meselâ 1128 (1716) senesi sonlarına doğru, o esnada bilfi'il defterdar bulunan Mehmed Paşa'nın, sâbık defterdarlardan Mustafa Paşa'yı mütemadiyen merkezden uzak tutup, göz önünde bulundurmak istememesine rağmen, İbrahim Paşa, Mustafa Paşa'yı Edirne'ye getirtmiş ve bu sırada, vaziyet icabı, onu Belgrad muhafızlığına tâyin ile orduda faal rol oynamasına dahi muvaffak olmuştu. Diğer taraftan, vezîr-i âzam Şehid Ali Paşa'nın sadareti devresinde, Boğaz-hisar kal'asına habsedilmiş olan dârüssaade ağası Süleyman Ağa'nın kâtiblerinden, Galata voyvodası Bıyıklı Ali Ağa ile Baltacı Osman Ağa'yı afvettirmiş ve İstanbul'a dönmelerini temin etmişti. İbrahim Paşa, gerek ilmiyeden, gerek mülkiyeden daha bir çok kimselerin 'afvını, terfih ve terfi'ini dâima III. Ahmed'den iltimas ediyor ve her arzusunda muvaffak da oluyordu. Çorlulu Ali Paşa'nın nikbetine uğrayan ve İzmir kazasından sonra altı sene mâzûl kalan Hattat Durmuş-zâde Ahmed Efendi'nin, Edirne kazasından kısa bir müddet sonra Mekke-i mükerreme payesini kazanması; müftü Seyyid Feyzullah Efendi ile Başmakcı-zâde Ali Efendi'nin gadrından dolayı, uzun bir menkûbiyet devri giçiren Osman-zâde Ahmed Tâib Efendi'nin, 1717 senesinden sonra sık sık terfi' etmesi hep İbrahim Paşa'nın tavassutu sâyesinde olmuştu[8]. İbrahim Paşa bunlardan maada, Mora seraskeri iken paşalığı ref' olunan Muhsin zâde Abdullah Ağa'yı, evvelâ kapıcılar kethüdası ve Halil Paşa'nın sadareti esnasında, paşaya sadaret kethüdası nasb ettirmiş, daha sonra da sırasiyle nişancı, 1717 senesi sonlarında Vidin muhafızı, 1718 de yeniçeri ağası tâyin edilmesinde âmil olmuştu. Şehid Ali Paşa'nın gayet sâdık adamlarından olup, onun ölümünü müteakib riyasetten azl ile Enez'e ve daha sonra Limni kal'asına habs edilen, Hacı Mustafa Efendi'nin, 1718 senesi başlarında, defterdar Osman Efendi yerine getirilmesi de, yine İbrahim Paşa'nın delâletiyledir. Devrin müverrihlerinden Râşid Mehmed Efendinin, vekayi'nâmesinde, bu hususda daha bir hayli malûmat verdiği görülür[9].

[8] Râşid Mehmed, *aynı eser*, IV, 296/97 ve 299, 340; K. Çelebi-zâde İsmail Asım, *aynı eser*, 17.

[9] Râşid Mehmed, *Tarih*, IV, 331, 345, 372, 379/81.

Görülüyor ki İbrahim Paşa, sadarete geçmeden önce, kendine bir muhit yapmak istemiş ve güvendiği, îtimat ettiği insanları iş başına getirmiştir. Gelen kimseler ise, daha ziyade menkûb, mâzûl ve mahbus olan insanlar olduğu için de, şübhesiz İbrahim Paşa'ya daha çok medyun ve müteşekkir kalmışlardır. Maamafih İbrahim Paşa, sâdece bu nev'i himaye ettiği ve istediği adamları devlet idaresi başına getirmekle iktifa etmemiş, bir taraftan da, muhaliflerini, şübhe ettiği şahısları ve kendine rakib olabilecek insanları vazifelerinden uzaklaştırma hususunda asla tereddüt göstermemiştir. Onun sadarete geçtiği 1718 tarihinden itibaren, Patrona isyanının vuku' bulduğu 1730 yılına kadar geçen devreye dikkat edilirse, 12 sene zarfında, imparatorluğun başlıca âilelerine mensub tanınmış vezirlerin, dâima Rumeli veya Anadolu vilâyetlerinde vâlilik yaptıkları; hudut boylarında mücadele ettikleri, uzun müddet merkeze yaklaşdırılmadıkları görülür. Bundan maada, İbrahim Paşa'nın sadaretine takaddüm eden seneler zarfında, devletin hemen bütün büyük memuriyetlerinde sık sık tebeddüller olmasına rağmen, 1718 tarihinden sonra sadaret, meşiyhat, kapdan-ı deryalık ve yeniçeri ağalığı, nişancılık, sadaret kethüdalığı, defterdarlık gibi başlıca memuriyetlerde, hattâ darbhane eminliği, tersane eminliği, matbah eminliği nev'inden daha tâli vazifelerde dahi 1730 senesine kadar pek cüz'i değişmelerin vuku'a geldiğini müşahede ediyoruz[10]. Ancak nasb ve tâyinler daha ziyade vâliler arasında olmakta ve bunlar mütemadiyen yer değişdirmekte idiler. Meselâ Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın oğlu Abdullah Paşa, 1702 tarihindeki İstanbul kaymakamlığını müteakib Hanya vâliliği ile merkezden uzaklaştırılmış ve III. Ahmed'in hâl'ine, İbrahim Paşa'nın katline kadar geçen zaman içinde, Osmanlı imparatorluğunun bir başından diğer başına koşmuş, Anadolu ve Rumeli'de hemen vâlilik yapmadığı yer kalmamıştır. Yine bu âileye mensub ve Abdullah Paşa'nın küçük biraderi Esad Bey, İstanbul'da icrâ ettiği bir çok vazifelerden sonra, rikâb-ı hümâyun kaymakamı İbrahim Paşa tarafından, Mart 1719 da Edirne'ye çağrılmış ve kendisine burada vezaret tevcih edilmişti; fakat « *Edirne şehrine vâsıl ve rütbe-i vezaret ihsanı ile kendüye suret-i taayyün ve ikbâl hâsıl oldukda cenb-i devletde*

[10] Râşid Mehmed, *Tarih*, IV, 329, 331, 347, 385/87; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1308, IV. Bu cild sonunda bulunan mahtelif memuriyet listeleri tedkik edilirse, mes'ele daha kolay anlaşılır.

ârâmından beyne'n-nâs bâzı sözler hâdis ve iktizay-ı vakta mugayir nice güftar ve reftarı bâis-i havadis olmagla evâil-i mah-ı Rebi'ü'l-âhirde Agriboz muhafazası ihsan ve ber-vech-i isti'câl menzil ile mansıbına âzim olması fermân olundu» [11]. Abdullah Paşa ile Esad Paşa'nın ağabeyleri, sâbık sadrıâzamlardan Nûman Paşa da bu tarihlerde Belgrad, Kıbrıs, İçel ile Menteşe, Bosna ve Kandiye vâliliklerinde bulunmuş nihayet merkeze dönmek nasib olmadan, 28 Ocak 1719 (Rebi'ül-evvel 1131)'da Kandiye'de vefat etmişti. Aynı âileye mensub diğer bir şahıs, yâni Merzifonlu Kara Mustafa Paşa-zâde Ali Paşa (Maktûl-zâde) ise, Kapdan-ı derya Kaymak Mustafa Paşa'nın dayısı olduğundan, zaman zaman merkeze gelebilmiş, fakat her gelişinden az sonra, yeni bir vazife ile Saray muhitinden uzaklaştırılmıştır.

Köprülü âilesine mensub vezîrlerden maada, daha bir çok vezirler, aynı şekilde merkezden uzak bulunduruluyor, bir kısmına ise, sadaret teklif edilip, fakat her hangi bir bahane ile tâyinleri olmadan sıraları geçiştiriliyordu. Meselâ bu miyanda defterdar Hacı Mehmed Paşa zikre şayandır. Aslen İstanbul'lu olup, Bakkal zâde (Sarı) diye şöhret bulan bu zat, 1702 senesinden 1717 ye kadar muhtelif vazifelerde ve on yedi defa defterdarlıkta bulunmuş, nihayet Avusturya harblerinde mütemadi şekilde mağlûb olan Arnavut Halil Paşa yerine sadarete getirilmek üzere merkeze davet edilmişti. Lâkin bâzı mülâhazalara binaen, İbrahim Paşa'nın rikâb-ı hümâyûn kaymakamlığı esnasında, onun cezaen Selânik'e nefy-edildiğini, bilâhire alenen sadaret talebinde bulunması üzerine Kavala'ya sevk olunarak, burada katledildiğini görüyoruz ki, böylece İbrahim Paşa rakiblerinden birini daha bertaraf etmiş oluyordu. İbrahim Paşa'nın rikâb kaymakamlığı devresinde, sadaret tevcihi için celb edilenlerden diğer bir şahıs da, yine defterdar olan vezir Damad Mehmed Paşa idi. Mevkufat baş-halifelerinden Ahmed Efendi'nin kölesi ve oğulluğu olan bu paşa, hacekân zümresinden yetişmiş, sırasiyle defter eminliği, defter vekilliği, ruznamçeci ve bir çok def'alar defterdarlık ve nişancılık yapmış; Bender, Hotin muhafızlıklarında bulunmuş, 1717 senesi Ocak ayı ortalarında da yine Halil Paşa yerine vezîr-i âzamlık için merkeze çağrılmıştı. Fakat ihtiyarlığı, sadaretine mâni' görüldüğünden dolayı kendisi bir

[11] Râşid Mehmed, *aynı eser*, IV, 387.

müddet tekrar defterdarlık vazifesinde istihdam edilmiş, az sonra da kubbe vezirleri arasına alınmak suretiyle, sadrıâzamlık işindeki sırasını savmış oldu[12].

İbrahim Paşa'nın sadaret makamını işgalinden önce, İstanbul'da muhtelif devlet hizmetlerinde çalışan ve muntazaman terfi' eden, kendisile hem emsâl daha bâzı kimseler vardır ki, bunlar dahi 1130 (1718) senesi başında, bir vezaret veya sancak beyliği ile merkezden uzak mahâllere gönderilmişti. Ezcümle bu miyanda Moralı Ali Paşa'yı söyleyebiliriz. Ali Paşa eski saray baltacılarından idi. 1704 senesinden sonra sırasiyle, mîrahur-ı sâni, kapıcılar kethüdası, çavuş-başı, mîrahur-ı evvel ve 1715 senesinde tekrar mîrahur-ı sâni oldu. İki sene bu vazifede kaldı. Şubat 1717 (Rebi'ül-evvel 1129) tarihinde ikinci def'a mîrahur-ı evvelliğe getirilmiş ve aynı senenin haziranında da vezaretle rikâb-ı hümâyun kaymakamı nasb edilmişti. Kasım 1717'de ise kubbe-nişîn oldu ve Mayıs 1718'de Anadolu vilâyeti ile orduy-ı hümâyuna gönderildi. Bu tarihten itibaren ölünceye kadar (vefatı hicrî 1147) Anadolu'daki vilâyetlerde vâlilik yaptı; İstanbul'a dönmek kısmet olmadı. Bu şekilde İstanbul'dan, daha doğrusu Saray muhitinden uzaklaştırılan diğer bir kimse de Kayseriyeli Osman Paşa'dır. Osman Paşa, kapıcı-başılıktan gelmiş ve 1713'de defterdar vekili olmuş, daha sonra da matbah eminliği, ordu defterdarlığı, kapıcılar kethüdalığı yapmıştır. Ocak 1714 (Muharrem 1126)'de ise, şıkk-ı evvel defterdarlığına nâil oldu ve bir çok def'alar bu vazife kendisinden alınıp tekrar verildi. Fakat Aralık 1717'de, rikâb kaymakamı İbrahim Paşa'nın, hiylekârana bir tarzda yerine Mustafa Efendi'yi defterdar nasb ettirmesi, kendisini müteessir ve İbrahim Paşa'ya muğber etmişti. Bu sebeble bir müddet münzevi yaşadı. Lâkin iki aydan fazla evinde kalamadı. Mart 1718 (Rebi'ül-âhir 1130)'de vezaret ile Vidin şehri muhafazası uhdesine verilmiş bulunuyordu. Daha sonra, Bosna, Avlonya, Konya ve Şehrizor gibi bâzı vilâyetlerin vâliliklerinde hizmet gören Osman Paşa, nihayet 25 Şubat 1726 (21 Cemâziyel-evvel 1138)'da Luristan kal'asında öldü[13].

İbrahim Paşa'nın, İstanbul'da kalmasını arzu etmediği devlet adamlarından biri de Canım-hoca Mehmed Paşa'dır. Canım-hoca, tersaneden yetişme kalyon hocalarından idi. Zamanla terfi' ederek

12 Bunlar için bak, Râşid Mehmed, *aynı eser*, IV, 319, 332 vd., 361.

13 Râşid Mehmed, *Tarih*, IV, 331, 347, 381, 387.

nihayet, Aralık 1714 (Zilhicce 1126)'de kapdan-ı derya oldu ve müteakiben vezaretle taltif edildi. Şubat 1717 (Rebi'ül-evvel 1129) de, yâni İbrahim Paşa'nın kaymakamlığından bir kaç ay sonra ise, derhâl bu vazifesinden alınmış ve Yedikule zindanlarına gönderilmişti. Ancak 1718 senesinde afvolunarak Koron muhafızlığı ile merkezden uzaklaştırıldı. Bilâhire dâima İstanbul haricindeki işlerde istihdam olundu. 1725'de Hanya muhafızı tâyin edildi ve Patrona ihtilâlini tâkib eden günlerde İstanbul'a gelebildi. (Haziran 1731) 'de ikinci def'a kapdan-ı derya oldu. Canım-hoca Mehmed Paşa, hakikaten değerli bir kumandan ve kapdan idi. 1730 tarihlerinde, 70 yaşlarında bulunan bu ihtiyar denizciyi, Akdeniz'de hemen hemen tanımayan hiç yoktu. Devletin Kapdan-ı deryalığı, esasında Mehmed Paşa'ya münasib olduğu hâlde, Nevşehirli İbrahim Paşa, bu mevki'i uzun müddet damadı Mustafa Paşa'nın uhdesinde tutmuş ve Canım-hoca'yı da muhafızlık veya Sinob gibi limanlarda gemi inşaatı işleriyle meşgul etmişti. III. Ahmed'in zaman zaman bu ihtiyar kumandanını İstanbul'a dâvet edip, onu taltif etmesi, vezîr-i âzamı fevkalâde endişeye düşürüyor ve derhâl bir fırsat bularak, Mehmed Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaşdırmakta geç kalmıyordu. Bu husus yabancı devlet adamlarının dahi nazar-ı dikkatini celb etmiş vaziyette idi. Venedik elçisi Dolfin, 12 Temmuz 1729 tarihli bir raporunda «bütün vezirler Mehmed Paşa'yı çekemiyorlar, şimdiki hükûmet değişmedikce onun muvaffak olmasına imkân yoktur» diyordu[14].

Görülüyor ki Damad İbrahim Paşa'nın gerek rikâb-ı hümâyun kaymakamlığı, gerek sadareti devresinde bir çok kimseler, tebdil-i makam ve mekân etmiştir; bir kısmı merkeze, Saray muhitine gelirken, bir kısmı da uzaklaştırılmıştır. İbrahim Paşa daha ziyade rikâb kaymakamlığı esnasında arzu ettiği şahısları etrafına toplamış, istemediği insanları da dâima padişahtan uzak bulundurmuştur. Bunların içinden ısrarlı bir şekilde merkeze gelmek, yüksek memuriyetlere sâhib olmak isteyenler ise, bâzen başlarını vermek mecburiyetinde kalmışlardır. Burada derhâl şunu da kayd edelim ki İbrahim Paşa'nın, yeni yeni vazife ile bertaraf ettiği rakibleri, şüphe ettiği insanlar, sadece yukarıda bahsettiğimiz devlet ricâlinden

14 M. L. Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to, 1734...*, 27. Ayrıca bak, Alber Vandal, *Une ambassade française en orient sous Louis XV*, 160 vd., Şem'-dânî-zâde, *Müriyü't-tavarih*, vrk. 349/b. Bayezid Umumî Ktb nr. 5144.

ibaret değildir. Bunların haricinde, kapdan-ı deryalıktan 5 Nisan 1718'de Azak muhafazasına gönderilen Aşcı İbrahim Paşa, Reisü'l-küttab Kadri Efendi, baş mîrahur Haydar Ağa ve Hısım Mehmed Ağa gibi, daha bir çok zevat bulunmakta idi[15]. İbrahim Paşa bütün bu arzularına, III. Ahmed nezdindeki nüfuzu sâyesinde nâil oluyor; fakat bir çok mes'eleleri de kendi tesiriyle sadaret makamına getirilen vezîr-i âzamlar vasıtasiyle hâllediyordu[16]. Bilhassa Arnavud Halil Paşa ve Kayseriyeli Mehmed Paşa'nın sadaretleri devresinde, padişaha ve saraya hâkim olan İbrahim Paşa, neticeden yüzde yüz emin olup, günün birinde sadaret mevki'ini işgal edeceğini bildiğinden, kendi zamanında bu nev'i tebeddülâtın vuku'unu istememiş; ancak kendinden önce bu mevki'i işgal eden vezîrler zamanında istediğini yaptırıp, Avusturya harplerinin neticesini beklemiştir diyebiliriz. Onun, bütün pürüzlü işlerin bir nizama sokulduktan sonra, meşgalesiz bir hükûmetin başına geçmek istediği daha şimdiden anlaşılıyordu.

Damad İbrahim Paşa devrinde, meşhur Şeyhülislâm Feyzullah Efendi âilesinin durumu da dikkati çekmektedir. Feyzullah Efendi'nin hayatta kalan çocukları ve damadlarının hemen hepsi, bu esnada menfî olarak Bursa'da bulunuyorlardı. İbrahim Paşa, kendinden evvel gelmiş vezîr-i âzamlar zamanında cezalandırılan ve menfaya gönderilen ricâlden bir çok kimseleri afvettirip, onlara yeni vazifeler verdirmesine rağmen, bu âilenin mensublarına dokunamamıştı. III. Ahmed'in cülûsunu müteakıb Bursa'ya sürülen âile efradının, ancak 1730 senesinde Patrona ihtilâlinden sonra serbest kaldıklarını ve yeni vazifeler aldıklarını görüyoruz. İçlerinden en müsaid durumda bulunan ve 1718 ile 1721 senelerinde iki def'a bilfiil Rumeli kazaskerliği mevkiini işgal eden Mirzâ-zâde Şeyh Mehmed Efendi (Feyzullah Efendi damadı) dahi, 9 sene mâzulen beklemiş, ancak Patrona isyanında ilk olarak meşihat makamına getirilmişti. Feyzullah Efendi'nin oğullarından Mustafa Efendi ise, Nisan 1736 da şeyhülislâm olmuş ve bu mevki'i dokuz seneden ziyâde, fasılasız bir surette muhafaza etmişti. Diğer bir oğlu Murtaza Efendi de daha sonra şeyhülislâm olmuştur. Damadlarından, Rumeli kazaskeri bulunduğu sırada menfaya gönderilen ve Dede Efendi nâmiyle

15 Râşid Mehmed, *aynı eser*, IV, 364 ve 387 vd.

16 M. de Bonnac, *aynı eser*, 138; Râşid Mehmed, *Tarih*, IV, 372 vd. V, 21.

meşhur olan Mehmed Efendi'ye gelince, bunun afvını müteakib İstanbul'a gelmeyerek, Bursa'daki müderrisliği ile iktifa ettiği görülüyor. Diğer taraftan, Edirne - vak'ası esnasında zorbaların şeyhülislâm tâyin ettiklerleri İmam Mehmed Efendi dahi, III. Ahmed ve İbrahim Paşa devrinde menfadan kurtulamamış ve Bursa'da ölmüştü. Bütün bunlardan şu neticeyi çıkarmak mümkündür. İbrahim Paşa bir çok kimseleri afvedip, taltif ederken padişah ile alâkalı mes'eleleri dâima göz önünde bulundurmuştu. III. Ahmed'in cülûsiyle münasebeti olan ve II. Mustafa taraftarı tahmin edilen kimseler ise, uzun müddet göz hapsi altında tutulmuştur diyebiliriz. Nitekim, I. Mahmud'un cülûsiyle, bunların tekrar iş başına gelmeleri de, iki büyük âilenin biribirlerine karşı olan rekabet derecesini gösterir; yâni bir tarafta II. Mustafa ve onun nüfuzundan istifade ederek vaktiyle kendi âilesini devlet hizmetlerinin en yüksek makamlarına yerleştiren Feyzullah Efendi, diğer tarafta III. Ahmed ve yine bu padişah nezdindeki nüfuzundan faydalanarak istediğini yaptıran İbrahim Paşa ile bunun âilesi efradı bulunmaktadır[17].

İbrahim Paşa, nihayet sadarete tâyininden dört gün evvel, bir türlü anlaşamadığı ve uzun zamandır mücâdele hâlinde bulunduğu şeyhülislâm Ebû İshak İsmail Efendi'yi de azl ile Sinob'a sürdürmeğe muvaffak olmuş ve yerine dahi, kendi himayesi altında, kısa fasılalarla sık sık terfi' eden, Yenişehirli Abdullah Efendi'yi meşiyhata getirtmiştir. Abdullah Efendi, Çatalcalı Ali Efendi'ye mensub idi. Mora seferine ordu kadısı olarak iştirâk etti. Fakat 26 Mayıs 1716'da sadr-ı Anadolu ve bir sene sonra da Rumeli kazaskeri oldu. 5 Mayıs 1718'de ise, ilmiye mesleğinin en yüksek makamına, şeyhülislâmlığa tâyin edildi ve bu mevki'i 1730 senesine kadar muhafaza suretiyle, Damad İbrahim Paşa'nın bütün işlerinde beraber bulundu[18]; ancak Patrona isyanı onları biribirinden ayırmıştır.

İBRAHİM PAŞA'YA KARŞI MUHALEFET VE PAŞA'NIN AKRABALARINI YÜKESK MEVKİ'LERE GETİRMESİ

Damad İbrahim Paşa, 9 Mayıs 1718 (8 Cemâziyel-âhir 1130) tarihinde, sadrıâzam olduğu vakit, devletin en yüksek makamları,

17 Müstakim-zâde, *Devha-i meşayih* Ünv. Ktb. nr. 1208 ve Rif'at Efendi, *Devhatü'l-meşayih*, Taşbasması, 88, 92, 97 vd.; K. Çelebi-zâde, *aynı eser*, 598.

18 Râşid Mehmed, *Tarih*, IV, 392/94; Rif'at Efendi, *aynı eser*, 85 vd.

onun himaye ettiği adamların elinde bulunuyordu. Meşiyhat, Yenişehirli Abdullah Efendi'de; yeniçeri ağalığı, mâzul ve menkûb bir vaziyette iken sür'atle terfi ettirildiğini gördüğümüz, Muhsin-zâde Abdullah Paşa'da; defterdarlık ise, geniş ölçüde İbrahim Paşa'nın yardımlarına mazhar olmuş bulunan Hacı Mustafa Efendi'de ve nihayet tevkı'îlik, sadaretinin akabinde, vezaretle bu makamı işgal eden damadı Mustafa Paşa'nın uhdesinde idi. Riyaset makamına da 2 Ağustos 1718 (5 Ramazan 1130)' de, Beyhan Sultan'ın baltacılar kethüdası Hacı Halil Ağa'nın oğlu olup, dârü's-saade ağası yazıcılığında (1712), haremeyn muhasebeciliğinde (1713) vazife gören ve sonradan azl edilererek, ancak İbrahim Paşa ile aralarındaki dostluğa binaen, rikâb kaymakamlığı esnasında nişancı vekili olan, Üçanbarlı nâmı ile mâruf Mehmed Efendi getirilmiş ve bu tarihten 1730 Eylûlüne kadar aynı vazifede kalmıştır. İbrahim Paşa, kendinden açılan rikâb-ı hümâyun kaymakamlığını da, vaktiyle sadaret hususunda tecrübe edilmiş ve bu mevki'de gözü olmadığı anlaşılmış, aynı zamanda damadı Mustafa Paşa'nın dayısı ve Rakka vâlisi olan Maktûl-zâde Ali Paşa'ya vermişti. Bostancı-başılık ise, bir iki ay içinde, yine İbrahim Paşa'nın dâire-i terbiyesinden yetişmiş Sivas'lı Mehmed Ağa'ya ihsan olunmuştu [19].

Bu suretle İmparatorluğun başlıca memuriyetlerine, İbrahim Paşa, kendi istemiş olduğu adamları nasb ettirmişti. Diğer taraftan devletin siyasî durumunun da, onun lehinde tecelli ettiğini görüyoruz. Bir hayli zamandır, garb devletleriyle bir an önce sulh yapılmasını isteyen ve bu yüzden bir çok devlet adamlariyle münakaşa hâlinde bulunan İbrahim Paşa, Belgrad hezimetini müteakib haklı olduğunu isbat etmiş ve sadarete nasbı sıralarında sulh hususu da kat'iyet kesb etmiş bulunuyordu. Hülâsa Damad İbrahim Paşa, sadaret makamını işgal ettiği esnada, evvelce tasarladığı bütün hususları tatbik mevki'ine koymuş, devlet işlerini istediği gibi yapmaya muvaffak olmuş ve nihayet tam salâhiyet ile sadarete gelmişti. Fakat aradan bir kaç sene geçince, îtimad edip bizzat iş başına getirdiği adamlar arasından kendine muhalefet eden, daha doğrusu İbrahim

[19] Râşid Mehmed, *Tarih*, IV, 379 ve 382, V, 10/12; Marquis de Bonnac, *Mémoire historique*, 161; M. Süreyya, *Sicill-i osmanî*, IV, 225, vd. İbrahim Paşa'nın sadaretini tebrik için, Nedim ve Sâmi'nin yazdığı kasîdeler (*Nedim divanı*, 37/46) ve (*Sâmi divanı*, 11/14) de bulunmaktadır.

Paşa'nın nüfuzunu çekemeyen bâzı kimseler ortaya çıktı. Bunların başında da Bostancı-başı Sivaslı Mehmed Ağa geliyordu.

Seyyid Mehmed Ağa, Pasarofça musalâhasının akdi esnasında haseki ağa idi. Orduy-ı hümâyunun avdetini müteakib, yâni Eylül 1718 (Zilka'de 1130) senesinde onun, sarayda Bostancı-başı olduğunu görüyoruz. Yalnız bu Mehmed Ağa'nın durumu diğer ağalar gibi olmayup, İbrahim Paşa'nın adamı diye de tanındığından, dâima III. Ahmed'in teveccühüne mazhar oluyordu ve gün geçtikçe, damad-ı şehriyâri yanında bunun dahi nüfuz ve îtibarı artıyordu. Bir taraftan İbrahim Paşa, bu ana kadar yüksek mevkilere getiremediği kendi akrabalarını himâye ve onlara yeni vazifeler verirken - meselâ damadlarından Mehmed Paşa'yı kethüda nasb ederken - diğer taraftan Bostancı-başı Mehmed Ağa da kardeşlerinden birini nalbantlıktan Rumeli beylerbeyliği payesiyle Sivas vâliliğine, diğerini mehterlikden cizye muhasebeciliğine terfi' ettirmiş, on dört yaşındaki oğlunu da, iki tuğlu Rumeli payesile Amasya vâlisi yaptırmıştı[20]. Yakınlarından daha bir çok kimselere iş verdirmek suretiyle, bu Ağa dahi muhitini genişletmek istiyordu. Esas gayesi ise, sadrıâzamın kızlarından birini kendi oğluna almak ve bizzat kendisi, III. Ahmed'in bir kızıyle evlenerek, ona damad olmaktı. Mehmed Ağa, gerek padişah, gerek İbrahim Paşa ile çok samîmi olduğundan, bir çok kimseler, devlet kapısındaki işlerini bunun vasıtasiyle hâl ediyorlardı. Böylece onun, halk, memurîn ve hattâ vüzera arasındaki itibarı da günden güne artıyordu. İbrahim Paşa'nın adamlarından olan defterdar Hacı Mustafa Efendi dahi onunla iş birliği yapmaya başlamıştı. Husule gelen bu hâl ise ağayı boş bir gurura ve yersiz bir cesarete sevk etti. Nihayet bir müddet sonra kendini sadarete lâyik görecek kadar ileri gitti[21]. Bu keyfiyet ise, biribirine dost görünen, fakat hakikatde rekabet hâlinde bulunan iki devlet ada-

[20] Râşid Mehmed, *Tarih*, V, 286.

[21] Venedik elçisi G. Emo, 1 Mart 1721 tarihli olan raporunda, bostancı-başının sadarete göz dikdiğini ve mütemadi şekilde vezîr-i âzamı zemme başlayıp, Defterdar Hacı Mustafa Efendi ile bu hususda gizli müzakerelerde bulunduğunu; keyfiyetten şübhe eden İbrahim Paşa'nın ise, Bostancı-başı'yı husûsi bir iş konuşmak üzere sarayına dâvet ile, ona, ihtiyarlığından, çok yorulduğundan bahsederek, yakında padişahın kendini üç tuğlu vezâretle, sadaret makamına getireceğini söylediğini, bu havâdis karşısında saf ağanın derhâl arzularını açıkladığını ve İbrahim Paşa'ya minnettar kalacağını bildirdiğini yazmaktadır. Bak, M. Lucille Shay, *aynı eser*, 18.

mının arasını açmaya kâfi gelmişti. İbrahim Paşa, nihayet Bostancıbaşı'yı saraydan uzaklaştırmak için fırsat aramaya başladı ve çok geçmeden bunu da buldu, daha doğrusu ihdas etti.

G. Emo'nun kaydına nazaran, İbrahim Paşa kendi adamları vasıtasiyle bir hâdise çıkartmış, Bostancı-başı da, kardeşine, hâdise çıkaran bu adamları döğdürmüştü. Lâkin bir tertip eseri olan bu vak'anın fâilleri, bilâhire divana gelerek bostancı-başıdan şikâyet etmişler, vezîr-i âzam da durumu, bilhassa âilesi Fatma Sultan yoluyle, padişaha duyurmuştu. Neticede İbrahim Paşa muvaffak olmuş ve III. Ahmed, Mehmed Ağa aleyhine dönmüştü[22]. Nihayet 10 Nisan 1721 (12 Cemâziyel-âhir 1133)'de, Tersane-i âmire'de bir geminin denize indirilmesi dolayısiyle yapılan merasimde, İbrahim Paşa «Bostancı-başı kullarının taşraya ihracı iktiza ettiğini» padişaha bildirdi. III. Ahmed de derhâl buna muvafakat göstermek suretiyle, «*Mezburun hakkında bu âna değin vuku'bulan iltifât-ı hümâyunumuz mahza senin sevk ü tergıybin ile olup ve çıkup çıkmaması dahi re'yine müfevvez ve mevkuf idi İhracı ne vechile münâsib ise sen bilirsün hemen arz eyle...*»[23] diye cevap verdi. Maamafih İbrahim Paşa'nın, buna rağmen yine çekindiği, Mehmed Ağa'yı derhâl azl edemediği, ancak bir kaç gün bekledikten sonra, onu vezâretle saraydan uzaklaştırmak istediği anlaşılıyor. Lâkin III. Ahmed, bu hususda, çok sevdiği vezîr-i âzamı Damad İbrahim Paşa'ya şu meâlde bir hatt-ı hümâyun göndermişti:

«*Bostancı-başı'ya vezâret ricasında olduğun rizây-ı hümâyunumu tetebbu' kasdile ise mezbûra vezaret verilmesi bir vechile murâd-ı hümâyunum olmadığından kat'-ı nazar vezâret verildik de kıyl u kal-i nas yine sükûn bulmayup bilâhire yine vezâreti ref' olunmak lâzım geleceği zâhir ve âşikârdır...*»[23]. İbrahim Paşa, bu suretle kendine tam salâhiyet verildiğine kāni' olunca, hiç beklemeden ağayı azletti ve iki gün kadar, İstavroz (Beylerbeyi)'da olan yalısında nezaret altında bulundurup, buradan da, kardeşi ve oğlu ile birlikte Sivas'a sürdürdü[24].

[22] M. Lucille Shay, *aynı eser*, 18.

[23] Râşid Mehmed, *Tarih*, V, 290.

[24] G. Emo'nun raporlarında, Bostancı-başı'nın, evvelâ katledildiği; bilâhire, katlolunacağı esnada kaçdığı ve Beyoğlu'na ilticâ ettiği; buradan, Saray ile muhaberata giriştiği; bir-ara sadarete getirileceği yolunda rivayetler dolaştığı; nihayet kardeşlerinin Anadolu'ya, kendisiyle âilesinin de Kıbrıs'a nefyolunduğu yazılıdır. Bak. M. Lucille Shay, *aynı eser*, 19 vd.

Bostancı-başı ile iş-birliği yapan Defterdar Elhacc Mustafa Efendi ise, Sivaslı Mehmed Ağa'dan çok evvel İstanbul'dan uzaklaştırılmıştı. Vezîr-i âzamın, Mustafa Efendi'yi iltizamına ve bir çok hiylelere müracaat ederek onu defterdar yaptırmasına rağmen, bu zâtın Mehmed Ağa ile birleşmesine sebeb, G. Emo'ya nazaran, sûlh mes'elesi idi. Defterdar Mustafa Efendi daha ziyade harbe taraftar bulunuyordu[25]. İbrahim Paşa'nın sûlhü tercih edip Pasarofca muâhedesini imzalamasından dolayı, ona muhalefete başlamış ve bu muhalefet gün geçtikçe artmıştı. Fakat vezîr-i âzam bunun da bir çaresini buldu ve Niş ile Vidin Kal'alarındaki yeniçerilerin, ulûfe mes'elesinden ayaklanmaları hâdisesinde, Mustafa Efendi'yi kabahatli görerek, yeniçeri ağası ile birlikte onu azlettirdi (Mayıs 1719); yerine de, 1729 senesine kadar mezkûr vazifeyi uhdesinde bulunduran, baş muhasebe kisedarı İbrahim Efendi tâyin olundu[26].

Yeniçeri ağalığı işine gelince, İbrahim Paşa, sadaretinden önce bu makama Muhsin-zâde Abdullah Paşa'yı nasbettirmişti. Fakat bilâhire, gördüğü lüzum üzerine, Abdullah Paşa'yı Rumeli vâlisi yaptırmış (13 Ocak 1719), yeniçeri ağalığına da Fındık-zâde Ahmed Ağa'yı getirmişti. Niş ve Vidin ayaklanmasında ise, defterdar ile birlikte bu Ahmed Ağa'da vazifesinden alınmış ve Tekirdağı'na sürülmüştü. İbrahim Paşa bu def'a yeniçeri ağalığını, Tekirdağı'nda menfî bulunan sâbık ağalardan Mehmed Ağa'yı İstanbul'a dâvet ile ona verdirdi. Görülüyor ki İbrahim Paşa, sadarete geçmeden evvel, kendi îtimat ettiği ve istediği insanları iş başına getirdiği hâlde, sonradan bunların bir kısmının muhalefeti ile karşılaşmış ve bu gibi insanlarla uğraşmak mecburiyetinde kalmıştır. Tabiatile sâlim ve sâkin bir şekilde çalışabilmek için de, evvelâ muhaliflerini bertaraf etmesi lâzım geliyordu. Nitekim bunda muvaffak da oldu; istemediği kimseleri sonradan da olsa uzaklaştırdı. Bununla beraber ona, sadaretinin sonuna kadar muhalefet edenler de vardı ve bunlar kendisini dâima haricî siyaseti bakımından, garb seferlerini bırakıp şarkta mücadele kapısı açması cihetinden tenkid ediyorlardı[27]. Buna

25 M. Lucille Shay, *aynı eser*, 19, not, 4.

26 Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 159. Mustafa Efendi'nin bir iki sene sonra İstanbul'a döndüğünü, devletin en faal hizmetlerinde istihdam edildiğini, fakat ancak defter-eminliği mevki'inde kaldığını görüyoruz. Bak, K. Çelebi-zâde, *Tarih*, 169, 266, 424, 583, Marquis de Bonnac, *Mémoire historique...*, 201/12, 254/63.

27 M. de Salaberry, *Histoire de l'Empire Ottoman depuis sa fondation jusqu'à*

mukabil İbrahim Paşa ise, fırsat buldukça muarrızlarını devlet idaresinden attı; yerlerine de kendi adamlarını ve kendi emri altında, arzusu vechile çalışacak kimseleri hükûmetine aldı. Bu sebebden, vefat eden kapdan-ı derya Hoca Süleyman Paşa yerine, Canım Hoca Mehmed Paşa'nın getirilmesi icab ederken, deniz işlerine asla vukufu bulunmayan, damadı Tevkı'i Mustafa Paşa, « sâir kapdanlara kıyas olunmayup bilcümle tevcihat-ı kalem-i derya taraflarına tefviz kılınmak» şartiyle, kapdan-ı deryalığa nasb olundu (12 Eylül 1721)[28]. Tersane-i âmire eminliğine de, yine aynı günlerde Kıbleli-zâde Mehmed Bey tâyin edilmişti ki, o bu vazifede ihtilâlin arefesine kadar kaldı. Mehmed Bey, Ümmetullah Sultan'ın zevci olan Sirke Osman Paşa'nın kapı-kethüdası idi. Osman Paşa ise, Kapdan-ı derya Mustafa Paşa ile gayet samimî dost bulunuyordu. Hatta Osman Paşa'nın düğününde, Mustafa Paşa'nın sağdıç olduğunu görüyoruz. İşte bu sâyededir ki Mehmed Bey de Mustafa Paşa'ya yaklaşmış ve dolayısiyle Damad İbrahim Paşa ile yakınlık peyda etmişti. Böylece, evvelâ Tophane nazırı olan Mehmed Bey, bilâhire Tersane eminliği vazifesini almış ve III. Ahmed devri ricâli arasına girmişti.

İbrahim Paşa, diğer taraftan, biraderi Halil Ağa'nın (vefatı Hicrî 1123) oğlu Ali Paşa'yı vezâretle taltif ve damadı Mustafa Paşa'nın yerine tevkı'i tâyin ettirmekle beraber, 20 Şubat 1724'de Ümmügülsüm Sultan ile Ali Paşa'nın izdivacını sağlamış ve böylece, Ali Paşa'yı III. Ahmed'e damad yapmıştı. Bu arada, kendi oğlu Mehmed Bey'e dahi vezâret ihsan olunmuş ve Atike Sultan ile evlenmeleri neticesinde, hanedan ile aralarındaki rabıta derecesi bir az daha kuvvetlenmişti. Maamafih, İbrahim Paşa'nın kendi sülâlesinden olanlara vezâret verdirmesi işi, sadaretinin sonlarına kadar devam etmiştir. Meselâ yeğenlerinden Ali Paşa'nın küçük kardeşi Mustafa Bey (küçük, sinek), önceleri kapıcı-başılık ve mirahurluk gibi muhtelif işlerde çalışırken, 1728 senesinde dünyaya gelen, III. Ahmed'in kızı Zeyneb Sultan'a namzet gösterilmiş ve bu vesileden istifâde ile, aynı sene içinde rumeli payesiyle vezir olmuştu[29]. İbrahim

la paix d'Yassı en 1792, Paris 1813, III. 131; Marquis de Villeneuve, *Turquie, Correspondance politiqae*, vol. 82, 403, Fransa Harc. Arşivi.

[28] Râşid Mehmed, *aynı eser*, V, 220 ve 320; Mehmed İzzet, *Harita-i kapudanân-ı derya*, İstanbul 1258, 91/92.

[29] K. Çelebi-zâde, *Tarih*, 90, 97, 445, 580 ve 598; Nedim, *Divan*, (A. Göl-

Paşa, torunlarından, Kethüda Mehmed Paşa'nın kızını, Aşçı-zâde Mehmed Paşa'nın oğlu Mehmed Emin (Paşa)'e vermiş ve bu genç damadını da divan kâtibliği, İstanbul mukataacılığı gibi muhtelif hizmetlerde istihdam etmişti. Bunlardan maada, eniştesi Ali Ağa'nın oğlu Mehmed Efendi'ye, haraç muhasebeciliğini vermiş ve yine yeğenlerinden bir diğeri olan Mustafa Paşa'yı, padişaha damad yapacağı esnada, Patrona isyanı başlamıştı. Ayrıca, akrabalarından Solak Mehmed Ağa'nın, 1727'de Bursa, bilâhire Kastamoni mutasarrıfı olduğunu; İsmail Ağa isminde diğer bir akrabasının, selâm ağalığı, kapıcılar kethüdalığı, 1727'den sonra da çavuşluk yaptığını görüyoruz [29]. Bunlara mümasil, devlet hizmetinde çalışan daha bir çok kimselerin İbrahim Paşa ile akrabalık derecelerini tesbit etmek her hâlde mümkündür. Bu arada İstanbul'daki vezirlerden Kunduracı zâde Silâhdar Mehmed Paşa, Kapdan Hafız Ahmed Paşa, Sarı Mustafa Paşa, Abdi Paşa gibi bir kısmının da, İbrahim Paşa'nın bacanağı olduklarını göz önünde tutmak lâzımdır.

Damad İbrahim Paşa, yukarıdan beri isimlerini zikrettiğimiz bu devlet erkâniyle, İstanbul'daki belli başlı memuriyetleri bizzat kendi murakabesi altına almış onları istediği şekilde sevk ve idareye başlamış, senelerce merkezde kalan, başka yerlere tâyin edilmeyen devlet ricâliyle, yâni kendi adamlarile zevk ve eğlence âlemleri içinde hükûmeti idare etmek istemiştir. Fakat bahis mevzuu keyf yet, dâima İstanbul'dan uzak ve durmadan bir vilâyetten diğerine tâyin edilen vezirler ile, terfi' edemeyen, senelerce aynı makamı muhafaza eden diğer hükûmet erkânının hiç de hoşuna gitmiyordu diyebiliriz; o kadar ki, bu hâl, ileride temas edeceğimiz vechile, onun en yakın akrabaları arasında dahi tazahürlerini göstermiş bulunuyordu.

İBRAHİM PAŞA DEVRİNDE İLMİYE RİCÂLİ

Damad İbrahim Paşa'nın sadareti devresinde, ilmiye mesleğine mensub olanlar arasında da bir huzursuzluk hüküm sürmekte idi. Malûm olduğu üzere, Yenişehirli Abdullah Efendi, 5 Mayıs 1718'de meşiyhat makamını işgal etmiş ve takriben 13 sene fasılasız olarak bu mevki'de kalmıştı. Bundan dolayı, gerek Rumeli kazaskerli-

pınarlı neşri), 204/5; Marquis de Bonnac, *aynı eser*, 159; A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman dynasty*, Oxford 1956, 41 nr. lu tablo.

ğinden mâzulen sıra bekleyenler, gerek bilfi'il Rumeli ve Anadolu kazaskerliklerinde bulunanlar, meşiyhatın uzun müddet bir şahsın uhdesinde kalmasından telâş ettikleri gibi; sadreyn efendiler, müteaddid def'alar bu kazaskerliklere geldiklerinden kendilerinden daha dûn mertebede olan ilmiye mensubları arasında da terfi' edememekten mütevellid bir huzursuzluk vardı. Meselâ, birinci def'a 1715 tarihinde Rumeli kazaskerliğinden ayrılan Ebûlhayr Ahmed Efendi, Şubat 1718 ve Mart 1724 tarihlerinde, iki def'a Rumeli kazaskeri olduğu hâlde, 8 sene gibi bir bekleme devresinden sonra ancak 1732 başında şeyhülislâm tâyin edilmişti[30]. Mirza-zâde Şeyh Mehmed Efendi dahi, birinci def'a 1718 ve ikinci def'a 1721 tarihlerinde Rumeli kazaskerliğinden ayrıldığı hâlde, meşiyhat makamına, 1730 Patrona isyanının en buhranlı bir anında getirilmişti. Diğer taraftan 1718 senesinde Anadolu kazaskerliğinden infisâl ettiğini gördüğümüz Çivi-zâde Atâullah Efendi'ye «Hanedan-zâdeliği sebebiyle niyaz ve iltimasına binaen hatt-ı hümâyun-ı inâyet makrun ile alâ tariku't-tekrar», Haziran 1724 de yeniden Anadolu sadrı verilmişti. Mekke kazasından mazûl, İstanbul payeli Kevakibî-zâde Mustafa Efendi ise, bilfi'il İstanbul kadılığını istemesinden dolayı, şeyhülislâm ile açıkca mücadele etmiş, fakat sonunda Kuşadası'na sürülmüştü (Aralık 1722)[31]. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi ile alâkası bulunan bir çok kimseler de henüz menfa hayatı yaşıyorlardı. Bütün bunlar, muntazam bir şekilde, müddet-i örfiyesini tamamlamak suretiyle terfi' etmeye alışmış olan ilmiye ricâlini hiç de memnun etmiyordu. İçlerinden bir kısmının daha yüksek mansıblara geçmek üzere sıra beklerken vefat ettiklerini de görüyoruz. Bilhassa bu miyanda, Çivi-zâde Ataullah Efendi'nin, bilfi'il Rumeli kazaskerliğini, Uşşakî-zâde Seyyid Abdullah Efendi'nin meşiyhat makamını işgal edemeden öldüklerini zikredebiliriz. Maamafih bir kısmının sıra beklemeğe ömürleri yetmezken, diğer ir kısım ilmiye mensubîni kolayca terfi' ediyordu. Daha ziyade, İbrahim Paşa'ya veya onun adamlarına istinad edenler pek çabuk yükselmekte idiler. İşte memnuniyetsizliğin en büyük sebebi de sıra beklemenin, bütün ilmiye ricâli arasında, müsavi şekilde tatbik edilmemesinden ileri geliyordu. Bu miyanda Başmakcı-zâde Abdullah Efendi'yi, Reisü'l-etibba Ömer

[30] Rif'at Efendi, *Devha*, 79 vd.
[31] Küçük Çelebi-zâde, *Tarih*, 18, 130, 198.

Efendi'yi, Hekimbaşı-zâde Arab Yahya Efendi'nin oğlu Feyzullah Efendi'yi misâl olarak zikretmek mümkündür. Uşşakî-zâde Abdullah Efendi'nin, Başmakcı-zâde'ye nazaran kıdemi dört sene fazla olduğu hâlde, Başmakcı-zâde, Uşşakî-zâde'den önce Rumeli kazaskeri olmuştu. Reisü'l-etibba Ömer Efendi ise, Bursa kazasından, Temmuz 1717'de Anadolu payesini almış ve Mart 1719'da bilfi'il Anadolu kazaskeri olmuştu. 1723 senesi başlarında da bilfi'il Rumeli kazaskerliğine getirilmişti. Keza Feyzullah Efendi dahi, 1718'de ordu kadısı bulunuyorken, derhâl Mekke ve İstanbul payelerini alıp, 1721 de Anadolu kazaskerliği ve 1726'da bilfi'il Rumeli kazaskerliği mevkı'lerini kazanmıştı. Aynı zamanda bir çoklarından farklı olarak bu makamları bir sene değil, fakat iki seneye yakın bir müddetle de işgal etmişti[32].

İlmiye zümresinin yüksek mansıbları arasında vuku' bulan bu nev'i intizamsızlıklar, küçük dereceli memuriyetlerinde daha ziyâde nazar-ı dikkati celb ediyordu ve bu sebebden de, kadılar ile kazaskerler ve nihayet şeyhülislâm efendi arasında bir huzursuzluk yaratıyordu. Hülâsa, umumiyet itibariyle bu meslek mensubları arasında da bir memnuniyetsizlik olduğu bâriz şekilde görülüyordu. İbrahim Paşa ise, bütün bu hâdiseleri, her zaman için büyük bir tehlike yaratmaları düşünülebilen ilmiye ricâline, bol mikdarda para vermek ve ihsanlarda bulunmak suretiyle teskine, bertaraf etmeğe çalışmıştır[33]. Maamafih vezîr-i âzamın bu siyasetinde az

[32] Küçük Çelebi-zâde, *aynı eser*, 26, 110, 233, 327, 408, 441, 487.

[33] İlmiye zümresine mensub olup, bu devrin devlet ricâli ile birlikde bir çok meclislere iştirâk eden, şâir ve vak'a-nüvis Küçük Çelebi-zâde İsmail Asım Efendi, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın ulemaya karşı olan sehaveti hakkında şunları yazmaktadır :

«... *Sadr-ı âzam-ı Bermekî-kerem hazretlerinin mesned-i celîlü'ş-şân-ı sadâret-i uzmayı teşrîf buyurdukları zamân-ı sa'd-iktirandan berû kulûb-ı âlemin teshiri bâbında tılsım a'zâm olan dinar ve dirhemi berk-i gonce-i ter şükûfe-i draht bâ-rûz gibi bezl ü nisâr ile sagir ü kebîr ve celîl ü hakırî hisse-mend-i hân* (خوان) *ihsan etmeyi irâde hususa... ulemây-i îzam gürûhuna ta'zim ve ikrâmı yevmen fi-yevma ziyâde eyleyüb her bâr gayr-i mükerrer bir vaz'-ı nâdide ve naşinîde ile devâm-ı devlet-i şehriyarî duasına müdavemet ve iştigallerini müteekkid ve efzûnter ettikleri emr-i mukârrer olup ol tâife-i aliyye hakkında levâzım-ı ikram ve ihtiramları resîde-i mertebe-i nihayet ve encam mülâhaza olunurken bu sene-i amîmü'l-meymene Ramazân-ı şerîfinde muktezay-ı resm-i kadîm üzere dâvet ile ikram olunan sudûr-ı kiram ve mevâliy-i izamı bir vechile dahi mazhar-ı inâyet ve in'am kılup dâvet*

çok muvaffak olduğunu da söyliyebiliriz. Zamanında terfi edemeyen ve istediği mevkı'e ulaşamayan Çivi-zâde Efendi'nin dahi, evinde toplanan hususi meclislerde, tertib olunan eğlence âlemlerinde «Tekellüfat-ı resmiye merfu' ve mutlaka zemm ü gaybet husûsa ricâl-i devletin ahvalinden bahse dâir kelâm ve sohbet» men' olunmuştu. Fakat, sadaret makamına iyice yerleşen, hısım ve akrabalariyle birlikte hükûmeti tam mânasiyle eline geçiren İbrahim Paşa'nın vezîr-i âzamlığı zamanında, memnuniyetsizlik, sâdece bir zümre veya bir kısım halk üzerinde, şu veya bu şehirde olmayup, hemen her tarafta ve herkes arasında hüküm sürüyordu. Ancak İbrahim Paşa'nın yakınları ve bunlara iltihak eden muayyen bir zümre, padişah da aralarında bulunduğu hâlde, her türlü nimetlerden istifade edip, her gün bir yerde hoş vakit geçirmekte idiler. Devlet idaresi ve İstanbul şehrinin mes'eleleri ile yakından alâkalanılmadığı gibi, taşradan gelenlerin şikâyetlerine dahi hiç ehemmiyet verilmiyordu. Meselâ Şem'dânî-zâde Süleyman Efendi, meşhur tarihinde bu hususa dâir şunları yazmaktadır:

«*...Fukaranın hakkı taşrada icra olunmamağla, taşra âyânından gelip fukara şikâyet ve ihzarını taleb ettiklerinde âyânın elbette dâire-i vezîrden birine taalluku vardır. Müdde'iyi kayd ü bend ile ahz ve mahallinde dâvası görüle deyu hasmı olan zalime irsâl etmekle mazlûmun dâvası lâğv olduğundan başka hasmı diler ise azat eder, diler ise telef eder...*» [34].

İbrahim Paşa, baş-kapı kethüdası, aynı zamanda hemşehrisi olan Kara Mustafa ve Uzun Abdullah gibi en mûtemet adamları ve daha bir çok casusları vasıtasiyle İstanbul şehiri içinde kimseye göz açtırmıyordu. Kara Mustafa'nın katlettiği adamların hisabını kimse soramıyor, onun nefyedilmesini istediği insanlar derhâl kendilerini menfada buluyorlardı. Ricâl-i devletten bâzılarının lâübâli olan ve hattâ gayr-ı ahlâkî hareketleri ise halkın tamamen nefretini mucib oluyordu [35]. Crouzenac, İbrahim Paşa'nın kâhyasiyle onun adamla-

nâmeleri ile sudûr-ı kiram hazaratına birer kakum kürk ve birer mükemmel boğça irsâl ve sâir mevâliy-i izamı birer boğça in'amile tevkır ve iclâl buyurdular». Bak, *Tarih,* 368/9.

34 Şem'dânî-zâde Süleyman, *aynı eser,* vrk. 344/b, K. Çelebi-zâde, *Tarih,*327.

35 Şem'dânî-zâde, *aynı eser,* vrk. 344/345; *İstanbul Kadılığı Defterleri,* nr. 6/150, vrk. 36/a, İstanbul Müfti. Arşv.

rının, millete gayet sert muamele ettiklerini, gurur ve azemetle dolaşıp, bütün işleri kendi inhisarları altına aldıklarını yazıyor[36].

Hükûmet Erkânı Arasında Husule Gelen Anlaşmazlıklar

1730 tarihlerine doğru, memleket dahilindeki memnuniyetsizliğin, sadece İstanbul halkına veya taşrada zulm ve haksızlığa uğrayup işi bozulanlara, esnaf ile küçük memurlara, menkûb ve menfada bulunan vüzera ve ulemaya, yeniçeri zümresine münhasır kalmadığını; uzun zamandır devlet idaresinde yüksek mevkı'leri işgal etmiş vezirler, hattâ İbrahim Paşa'nın yakınları arasında dahi, şahsî ihtiraslar ve tatmin edilememek yüzünden, bir takım yeni hâdiseler çıktığını görüyoruz. Bilhassa İbrahim Paşa'nın damadlarının, bir çok yıllar aynı mevkı'de kalmaları, sadarette tebeddül olmadığından, vezîr-i âzam olma ihtimallerinin azalmış bulunması, onları endişye düşürmüş ve Kethüda Mehmed Paşa'nın, 1730 tarihine doğru diğer damadlara nazaran daha imtiyazlı bir durum iktisab etmesi keyfiyeti, Kapdan-ı derya Mustafa Paşa'nın, Mehmed Paşa aleyhine harekete geçmesine sebep olmuştu[37]. İbrahim Paşa'nın kendi damadları arasında bu şekil şahsî bir rekabet mevcûd olmakla beraber, III. Ahmed'in diğer damadları dahi, vezîr-i âzam İbrahim Paşa'nın, padişah nezdindeki nüfuzuna artık tahammül edemez bir hâle gelmişlerdi. Böylece bizzat sarayın içinde ve en yüksek devlet makamlarında oturanlar arasında, şahsî mes'eleler yüzünden memnuniyetsizlik alâmetleri baş göstermiş bulunuyordu.

Burada, Köprülü âilesinin ikbâlde olmadığı bir devirde, sadece vezîr-i âzam İbrahim Paşa'nın damadı olmak hasebiyle gözde bulunan, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın torunu Kapdan-ı derya Mustafa Paşa'nın, muayyen bir devlet ricâli gurubu içinden evvelâ kayınpederine ve bacanağı Kethüda Mehmed Paşa'ya karşı muhalefet etmesi, hattâ mücadeleye girişmesi üzerinde durulacak bir keyfiyettir. IV. Mehmed'in hâl'i esnasında, Köprülü-zâde Fâzıl Mustaf Paşa'nın İstanbul'da oynamış olduğu rolü dahi bu miyanda hatırlatmak faydalı olur zannederim[38].

36 Crouzenac, *Histoire de la dernière revolation arrivée dans l'Empire Ottoman*, Paris 1740, 4.

37 *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople en 1730 et 1731*, 48.

38 Râşid Mehmed, *Tarih*, II, 2 vd.

1738 tarihlerinde, İstanbul'a gelen ve Patrona ihtilâli hakkında geniş malûmat veren İngiliz seyyahlarından Sandwich bu hususda şunları kayd etmektedir. Osmanlı ricâli arasındaki ihtilâf, Patrona isyanının arefesinde, Kapdan-ı derya Mustafa Paşa ile Kethüda Mehmed Paşa arasındaki münaferet dolayısiyle şiddet kesb etmişti. Her ne kadar Nevşehirli İbrahim Paşa, daha önceden bu iki vezirin yâni damadlarının arasını bulmak için çok çalışmış, Mustafa Paşa' nın kızını, Mehmed Paşa'nın oğluna almış ise de, bunları bir türlü uzlaştırmaya muvaffak olamamıştı. Mustafa Paşa zeki ve anlayışlı bir adam olup, aynı zamanda çok muhterisdi. Sadaret makamına geçebilmesi için, karşısında yalnız kayınpederi vezir İbrahim Paşa'nın mâni' teşkil ettiğine kāni' bulunuyordu. Son zamanlarda, İbrahim Paşa'nın, Mehmed Paşa'ya fazla teveccüh göstermesi ise, Mustafa Paşa'yı şüphelendirmişti. Gerçi Mustafa Paşa, kayınpederi İbrahim Paşa'ya karşı sonsuz derecede minnettâr idi; fakat kendi menfaatleri, onun yüzünden haleldar oluyordu. İbrahim Paşa sadarette kaldıkça, kendinin vezîr-i âzam olmasına imkân ve ihtimal göremiyordu. Bu sebeble günler geçtikçe Mustafa Paşa'nın endişeleri artmış ve kayınpederine karşı duyduğu infiâli de artık alenen izhara başlamıştı. Nihayet kapdan-ı deryanın ihtirasları öyle bir hâl aldı ki, sonunda İbrahim Paşa'yı ilk fırsatta devirmeye karar verdi. İşte bu maksadla, imparatorluğun ileri gelen bir çok adamlariyle dostluklar tesis etti; kıymetli hediyeler ile onları kendi tarafına kazandı. İran muharebelerinin son safhası ise, beklenilen neticenin temini için müsâid bir zemin hazırladı. Kethüda Mehmed Paşa'nın şiddetle muhalefetine rağmen, bilhassa Mustafa Paşa, padişahın sefere çıkmasına ve kolayca darbe-i hükûmet yapabilmek için, kendinin bir kısım kuvvetlerle, kaymakam olarak İstanbul'da kalmasına muvaffak oldu. Yeniçeri ağasiyle bu hususta iş birliği yaptı. Bilâhire orduya mensub, İstanbul'da kalmış bâzı birliklerle anlaştı ve nihayet bu işe bilfi'il başlayabilmek gayesiyle de, en uygun bir müfsidi aradı. Eskiden tanıdığı Patrona Halil'i çağırarak onu bu işin başına geçirmek suretiyle düşüncelerini tatbik mevkı'ine koydu [39].

Mustafa Paşa'nın Patrona isyanını bu şekilde tertib ve tahrik ettiği hakkında başka kaynaklarda açık tafsilâta tesadüf edemedik;

[39] Sandwich, *A voyage performed by the late Earl of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739*, London 1799, 226/30 ve 235 vd.

ancak, *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople en 1730...* adlı eserde, kapdan ve kaymakam Mustafa Paşa'nın, padişah ile vezîr-i âzamı İstanbul'da bulunmadıkları bir sırada, normal zamana nisbetle, şehrin sükûn ve asâyişini temin için daha ziyade bir ihtimam ve gayretle çalışması lâzım gelirken, Boğaziçi'ndeki köyünde lâle ekmekle meşguldü deniliyor [40]. Hakikaten Mustafa Paşa'nın, Patrona vak'ası sabahı gayet erken saatlerde İstanbul'u terk ederek Çengel-köyü'ne gitmesi nazar-ı dikkati câlibdir [41]. Yine bahis mevzuu esere nazaran, kaymakam kendisini haklı göstermek için, vak'ayı sabah saat 10-11 sıralarında haber aldığını ve derhâl şehre indiğini, dükkânların açılmasını emrettiğini, lâkin yanında asker bulunmadığından muvaffak olamadığını vezire nakletmiş ise de, bâzı kimseler onun, ihtilâlciler arasından geçerken âsileri görmemezliğe geldiğini ve vezîr-i âzam ile kethüdası Mehmed Paşa'nın, ortadan kalkmadıkça ihtilâlin teskini mümkün olamayacağını anlatır yollu bir takım hâller gösterdiğini söylemekte idiler. Nihayet İstanbul içinde isyanın inkişaf gösterip, âsilerin saraydan bâzı taleblerde bulundukları esnada, Sultan III. Ahmed'in, damadı İbrahim Paşa'ya hücum ile «bu vak'anın müsebbibi sensin» diye bağırması, buna mukabil vezîr-i âzamın huzurda, kabahatların tamamen Kaymakam Paşa'ya râci olduğunu açıklaması ve sonunda «Şevketlü padişahım böyle rezil bir adamın yaşamasına nasıl tahammül ediyorsunuz» demesi de, bu tertibin Mustafa Paşa'nın başı altından çıkmış olduğu hususundaki şübheleri takviye etmektedir [42]. Kaymakam Mustafa Paşa'nın, sadrıâzama karşı cebhe aldığını ve isyanın zuhurunda büyük bir hissesi bulunduğunu gösterir daha bir çok deliller vardır. Hülâsa öyle anlaşılıyor ki, 13 seneye yakın bir müddet sadaret mevki'ini işgal eden Nevşehirli İbrahim Paşa'nın, debdebe ve ihtişamı, padişahdan gördüğü iltifat ve bu sayede elde ettiği nüfuzun büyüklüğü, damadlarının dahi tahammülünü aşmış, onlar arasında gizliden gizliye mücadelelere ve vezîr-i âzamın sukutunu hazırlayacak faaliyetlerde bulunmalarına yol açmıştı. İbrahim Paşa, herne kadar devir devir ve derece derece, yukarıda

40 *aynı eser*, 12.

41 Sâmi-Şâkir-Subhi, *Tarih*, vrk. 6/b; Sandwich, *adı geçen eser*, 237; Salaberry, *aynı eser*, III, 134.

42 *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople en 1730 et 1731...*, 15/19.

gördüğümüz vechile, bir çok muhaliflerini iş başından uzaklaştırmış, düşmanlarını kuvvetli bir baskı altında tutmuş ise de, bu def'a en yakın adamları, kendini çekemeyenlerin başında yer almış bulunuyorlardı. İbrahim Paşa'nın maîyetinde bulunan ve her zaman beraberce yaşayan, birlikte iş gören, eğlenen vüzâra, şimdi ikiye ayrılmıştı. Bunlardan bir kısmı hakikaten vezîr-i âzama bağlı, diğer kısmı, sadık göründüğü hâlde, hakikatde sadaret mevki'ini elde edebilmek için gizliden gizli aleyhte çalışmakta idi. Bu gibilerin ise, İbrahim Paşa'ya açıktan açığa muhalif olanlarla irtibat tesis edecekleri de pek tabiî bulunuyordu.

1730 isyanının arefesinde, vezîr-i azam İbrahim Paşa'nın kendi mensublarından bulunduğu hâlde, aleyhinde açıkca sesini yükseltenlerden biri de şeyhülislâm Abdullah Efendi oldu. Abdullah Efendi 13 seneye yakın bir müddet devam eden meşiyhat hayatını İbrahim Paşa'ya borçlu idi; buna rağmen, 1730 tarihlerine doğru, sık sık velîni'metinin aleyhinde bulunmaya başladı. Sultan III. Ahmed ile yaptığı bâzı gizli görüşmeler esnasında, vezîr-i âzamı çekiştiriyor ve *«ben gerçi vezirin çırağıyım lâkin vezir tadını azıttı ve zevk ararken eski zevkleri kaçırdı eğer vezir ref' olunmaz ise cenâb-ı sâhib-i saltanaya dahi sirayet eder»* diyordu[43]. Aynı zamanda, bu çeşid hâdiselerin vukuu sırasında, şeyhülislâmın bâzı gayr-ı memnunlar ile irtibat hâlinde olduğu da görülüyordu[44]. Fakat padişah kendini tamamen vezîr-i âzamı ve damadı İbrahim Paşa'ya bağlamış, onun sözlerinden çıkamıyordu. Bu hususda, şeyhülislâm Abdullah Efendi'nin sözlerini aynen damadına nakledecek ve ondan ne yapmak lâzım geldiğini soracak kadar aralarında bir yakınlık vardı. Daha doğrusu, bu esnada, devlet işlerinin intizamını kaybettiği, III. Ahmed'in her işi tamamen İbrahim Paşa'ya bırakmış olduğu anlaşılıyor. Bu durum karşısında, vezîr-i âzam ise: *« Cümle işler yolundadır bu fikirler fâsid ve hayâl ü muhâldir Esbâb-ı zâhir ile takayyüdümüzden havf ü hirâsa müteallik bir şey olmadığından ma'da... erbâb-ı meârifden dahi delâil-i nücûmiye muktazasınca hitâm-ı zamanımız uzaktır...»* şeklinde bir cevab vermek suretiyle, teskin etmek istemiştir. Maamafih devlet idaresindeki bozukluğu, sadece şeyhülislâm değil, III. Ahmed'in büyük şehzadesi olan Sultan

43 Şem'dânî-zâde, *ayni eser*, vrk, 346/b.
44 Sâmi-Şâkir-Subhi, *Tarih*, vrk. 6/a.

Süleyman dahi babasına söylemiş ve *«bu vezirin cümle umûr-ı devleti kendi dâiresine mahsur etmiş hem kendisine, hem şevketlû padişahıma, hem bize, hem Devlet-i aliyye'ye yazık eder»* demişti[45]. Aynı şehzâdenin, isyanın cereyanı esnasında ve zorbaların, vezîr-i âzam taraftarlarını istedikleri sırada, sadrıâzam İbrahim Paşa'nın dışarıya bunları tedib için çıkmaya müsaade istemesi üzerine: «padişahım, sadrıâzamın bu suretle kaçıp kurtulmak ister, buna müsaade etmek, kendin için iyi olmayacaktır»[46], tarzında ikazda bulunması da dikkati câlibdir. Netice itibariyle kendi sözlerinin dinlenmediğini, padişahın daha ziyade İbrahim Paşa tarafını tuttuğunu ve hakikatleri açıklaması yüzünden fena vaziyete düştüğünü gören Şeyhülislâm Efendi de, en kuvvetli muhaliflerden biri hâline geldi. Her ne kadar bu muhalefetini zamanında pek açık bir şekilde izhar edememiş ise de, Patrona isyanının vukuu üzerine, padişahım, ben sizi ikaz ettim, lâkin beni dinlemedikden maada İbrahim Paşa'ya söyleyip bana adâvet ettirdiniz ve beni kâzib, İbrahim Paşa'yı sadık eylediniz diyecek kadar kendinde cesaret bulmuştu[47]. Şeyhülislâm Abdullah Efendi belki bir darbe-i hükûmet tarafdarı değildi; fakat kendi sözlerine hiç kıymet verilmeyerek, III. Ahmed'in, her işde dâima damadı İbrahim Paşa'yı iltizam etmesi, kendisini, muhaliflerle iş birliği yapmaya mecbur bırakmıştı. Şahsî ihtiraslar ve benlik dâvası, muazzam imparatorluğun hükûmet erkânını böylece perişan bir duruma sokmuştu.

Bu isyanda, ilmiye zümresinden olup, esaslı surette rol oynayan diğer bir şahıs dahi, bir müddet hükûmet erkânile birlikte İbrahim Paşa devrini yaşayan, İstanbul kadılarından Zülâli Hasan Efendi'dir. Hasan Efendi, aslen Arnavud ve Hüseyin Paşa'nın silahtarı Delviyeli Ali Ağa'nın oğlu idi. İlmiye mesleğine intisab ile 1694 (1106) senesinde müderris oldu. 1713 (1125)'de Yenişehir mollalığına ve 1718 (1130)'de Bursa kadılığına tâyin edilen bu zât, Haziran 1724'de Mekke kadılığını elde etti. Aralık 1728 (gurre-i Cemâziyel-evvel 1141) tarihinde İstanbul kadılığına getirildi. Memuriyet hayatının ilk yıllarında, devrinin diğer ilmiye ricâline nisbetle daha muntazam bir şekilde terfi' ettirilen Hasan Efendi, İstanbul kadılığında bir sene kalması icab ederken, müddet-i örfiyesini tamamlamadan azl

45 Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, vrk. 345/a.

46 *Kütahya Ermeni Kilisesi kütüğü*, 31, Paris Ermeni Ktp. nr. 154.

47 Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, vrk. 346/b; Subhi, *Tarih*, vrk. 7/a,

edilince, büyük bir sukut-ı hayale uğradı. Bu hususda, devrin ilmiye ricâlinden olmakla beraber, hem şâir ve hem de vak'a-nüvisi bulunması hasebiyle, bütün meclislere iştirâk eden Küçük Çelebi-zâde İsmail Asım Efendi, bir kaç senedir memleket de ve bilhassa İstanbul'da gıda maddeleri sıkıntısı çekilmezken, Hasan Efendi'nin İstanbul kadılığı esnasında kıtlık alâmetleri baş göstermiş ve bu hâl Zülâli'nin uğursuzluğuna hamlolunduğu için 6 Temmuz 1729 (9 Zilhicce 1141) 'da azl ile yerine, İran'dan sefaretle dönen Râşid Mehmed (vak'a-nüvis) Efendi tâyin edilmiştir diyor [48]. Zülâli Hasan Efendi'ye, bu mâzuliyetini müteakib, 24 Eylül 1729 tarihinden itibaren zabtetmek şartiyle Balıkesir arpalığı tevcih olunduğunu, onun da nâibler vasıtasiyle Balıkesir ahalisi arasında icray-ı ahkâm-ı şer'îye ettiğini, Balıkesir Şer'î sicillat ahkâm defterleri kayıdlarından öğrenmekteyiz [49] .

Zülâli Hasan Efendi'nin azline kıtlık mes'elesi kadar ve belki ondan ziyade, o zaman pek gözde bir zât olan Râşid Mehmed Efendi'nin İstanbul kadılığına getirilmesini temin işi sebeb olmuştur denilebilir. Çünki malî ve iktisadî vaziyetin izahı sırasında, İran harbleri dolayısiyle, memlekette ve daha ziyade İstanbul'da umumî şekilde bir gıda buhranının hüküm sürdüğüne evvelce temas etmiştik. Böylece, Hasan Efendi'nin İstanbul kadılığından azlinin, aşikâr olarak diğer bir sebebe mebni bulunduğu görülüyor. Filhakika Zülâli Hasan Efendi'nin bir müddet Filorya'daki çiftliğinde ikamete memur edildiği de düşünülecek olursa, onun gözden düşmüş olduğu daha iyi bir şekilde anlaşılır [50].

Sandwich, seyahatnâmesinde, Zülâli Hasan Efendi'nin Filorya'ya gönderilmsi, Kapdan-ı derya Mustafa Paşa'nın sadık bir adamı olmasından mütevelliddir diyor [51]. Mignot'da, Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinden birine tâlib bulunan Zülâli'nin uhdesine bu vazifelerden her hangi biri tevcih edilmediği için, onun efendisine ve müftüye karşı düşman olduğu kayıdlıdır [52]. Bütün bunlardan istihraç olunmaktadır ki, Zülâli Hasan Efendi dahi, tatmin edile-

48 K. Çelebi-zâde, *Tarih*, 615 ; Destârî Salih Efendi, *Tarih*, vrk. 8/a.

49 Bk. Şer'î sicillat ahkâm defterleri, Balıkesir Ksm. nr. 722, vrk. 21/a, 28/b ve 38/b, Topkapı Sarayı Arşivi.

50 *Subhi Tarihi*, vrk. 6/b ve 8/b.

51 Sandwich, *aynı eser*, 235.

52 Mignot, *Histoire de l'Empire Ottoman...*, IV, 338.

memekten mütevellid, şahsî ihtirasları yüzünden gayr-ı memnunlar zümresine girmiş ve onlarla iş birliği yapmıştır. *Netâyicü'l-vuku'at* sahibi Mustafa Paşa gibi müahhar bâzı müelliflerin de bu mes'eleyi daha başka cebheden ele aldıklarını ve şahsî, ahlâkî bakımdan mütalâa ettiklerini, İbrahim Paşa ile Hasan Efendi arasındaki ihtilâfa âilevî bir mahiyet dahi verdiklerini söylemeliyiz. Mezkûr müellife nazaran: «*ba-husûs helva sohbetlerinin ve lâle çerağlarının tahtında bir takım fuhşiyat mervî ve İbrahim Paşa'nın Kâğıdhâne'de kadınlara altın atıp yaşmaklarının içine düşürmekte olan mehareti mer'î idi hatta İstanbul kadısı Zülâli Hasan Efendi'nin sâhibe-i hüsn-i cemâl olan zevcesine hiyel-i musannaa ile taarruz eylemesi isti'dade-i tâm ile müsta'id olan fitil-i fitnenin işti'aline sebeb oldu deyü elsîne-i nâsda bir fıkra-i tavîlü'z-zeyl cereyan ediyordu*» [53].

Sebebi ne olursa olsun, Zülâli'nin sürülmesi, iki taraf arasındaki anlaşmazlığı teskin etmekten ziyade şiddetlendirmiştir. Zîrâ bu zât, menfasına gönderildikte, «bu mukaddemedir, beni bunda komazlar, başımın tedarikin görmek lâzım» deyüp, Patrona Halil ve Deli İbrahim emsâli zorbalar ile derhâl temasa geçmiş ve isyanın bir an önce tertibi hususunda lâzım gelen plânları da hazırlamıştır. Nitekim onun Filorya'daki çiftliğinde menfi' bulunmasına rağmen, zorbalar ile temasından şübhe eden ve hatta çekinen vezîr-i âzam İbrahim Paşa'nın, kendini bilâhire saraya aldırttığını biliyoruz. Fakat bu esnada iş işden geçmişti. Hasan Efendi saraya getirildiğinde, sarayın kapıları üzerine, mukaddes sancağın çıkarılmış olduğu keyfiyetine dikkat edilirse, Zülâli'nin, isyanın başladığı sırada Filorya'da bulunduğu ve ancak isyandan bir iki sonra saraya aldırıldığı anlaşılır ki, bu ana kadar esasen o da yapacağını yapmış demektir [54].

Zülâli Hasan Efendi'nin bu sahada iş birliği yaptığı diğer bir kimse de, yine ilmiye zümresinden olan İspirî-zâde Ahmed Efendi'dir. Şeyh Ahmed Efendi, Ayasofya camii vâizi idi; fakat İbrahim Paşa'nın ikbâl devrinde, zamanının vüzera ve ilmiye ricâlile birlikte bütün merasim ve toplantılara iştirâk etmiş, gerek III. Ahmed'in, gerek vezîr-i âzamın dâima lütuflarına nâil olmuş, gözde bir mevkı'e

[53] Mustafa Paşa, *Netâyicü'l-vuku'at*, İstanbul 1327, III, 30.

[54] Bu hususta bak, Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, vrk. 345/a vd.; *Subhi tarihi*, vrk. 7/a; Destârî Salih Efendi, *Tarih*, vrk. 8/a vd.

sahib bulunuyordu. Buna rağmen, Patrona isyanı sırasında onun zorbalar tarafını iltizam ettiğini görüyoruz. Maamafih Ahmed Efendi'nin zorbalarla niçin birleştiği ve padişah ile vezîr-i âzamına neden muarız olduğu hakkında, tedkik ettiğimiz mehazlarda hiç bir izahata tesadüf edemedik. Ancak Ayasofya vâizliğini yapan ve padişahın bir çok def'alar ihsanlarına nâil olan bu zâtın, her hâlde kaba sofu bir şahıs olduğunu ve İbrahim Paşa devrinin bir az lâübâli hareketlerini keyfî telâkki ederek, bu harekette bulunanların katli lâzım geldiğini ileri sürecek bir zihniyette bulunduğunu tahmin etmek yanlış olmaz kanaatindeyiz. Onu, XVII. asırda İstanbul'da büyük karışıklıklara sebebiyet veren ve iyi veya fena türlü bid'atı ortadan kaldurup, halkı ibtidaî bir hayata sevketmek üzere harekete geçen Kadı-zâdeliler nev'inden bir adam olarak kabûl edersek, bu isyana ön-ayak olanlar arasına neden karışdığını belki kısmen izah etmiş oluruz. Şurasını da söylemek lâzımdır ki, bu kabil insanlar, yalnız taassub saikasiyle hareket etmezler; onların da bu taassub perdesi arkasında gizledikleri bir takım şahsî menfaatleri vardır ve bu şekil hareketlerinin esas sâiki de odur. Bunun için, bilfiil isyana karışan ve Sultan III. Ahmed'i hal', damadı İbrahim Paşa'yı katl hususunda, sarayda cereyan eden faaliyetlere, Zülâli Hasan Efendi ile müştereken katılan İspirîzâde'nin de bâzı menfaatler mukabili, ihtiraslar yüzünden bu vak'aya katıldığını göz önünde bulundurmak faydalı olur[55].

Yukarıda zikrettiğimiz şahıslardan maada, yeniçeri ağası, Rumeli kazaskerlerinden Başmakcı-zâde ve sâire gibi daha bir çok kimselerin, zorbalarla birlikte çalıştıkları hususunda şübhe yoktur. Bilhassa âsilerin muvaffak olması ve sarayın zâaf göstermesi üzerine, açıktan açığa ortaya çıkamayan kimseler dahi birden zuhûr etmişlerdir. Meselâ dergâh-ı âli kapıcı-başılarından Derviş Mehmed Ağa'yı bu arada zikretmek yerinde olur. Vak'anın ilk günlerinde asla ismi geçmeyen Mehmed Ağa, vezîr-i âzam İbrahim Paşa ile damadlarının katlini müteakib, III. Ahmed'in dahi hal' edileceğini kat'i olarak öğrendikten sonra, beni taşrada sipahiler ağalığa dâvet etmişler diyerek, Saray-ı hümâyun'u terk eylemiş ve doğruca gidip âsilere iltihak etmişti[56].

[55] *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople en 1730...*, 36 vd; *Abdi tarihi*, 38 ve 40; *Subhi tarihi*, 6/a ve 9/b; Salaberry, *aynı eser*, IV, 154.

[56] *Subhi tarihi*, vrk. 9/b.

Bütün bu hâdiseler bize gösteriyor ki, vezîr-i âzam İbrahim Paşa sadarete geçmeden evvel kendine, adamlarından mürekkeb bir muhit hazırlamış, başlıca memuriyetlere onları geçirmiş, daha sonra vezîr-i âzam olunca, etrafına akraba ve taalukatını, kendisine sâdık olan şahısları toplayarak, imparatorluğun en yüksek mevkilerini bunlara vermiştir. Bu vaziyet, tabiatiyle bir çok kimseleri müteessir etmiş, bir çok kimselerin gölgede kalmasına, terfi' edememesine sebeb olmuş, İbrahim Paşa ile adamlarının etrafında geniş bir husumet çemberi vücude getirmiştir. Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadaret müddetinin 13 seneye yaklaştığını düşünür ve bu müddet zarfında yalnız kendi adamlarının iş başında kaldığını göz önünde bulundurursak, ikbale erişmekten mahrum kalan insanların ne kadar büyük bir yekûna bâliğ olduğunu tahmin edebiliriz. Diğer taraftan, görüldüğü vechile bu keyfiyet, yalnız hükûmet erkânı haricinde kalanları değil, 12 seneyi tecavüz eden bir zaman zarfında, sadaretten ayrılmayan İbrahim Paşa'nın en yakılarını dahi endişeye düşürmüştür. Sadaret ihtirası onlar arasında dahi ayrılıklar vücude getirmiştir. Bundan maada, İbrahim Paşa ve adamlarının her türlü refah ve saadete sahib bulunmaları, herkesin gözüne batacak şekilde yaşamaları ve kimsenin kendilerini devirmeğe muktedir olamayacağı kanaatine vâsıl olmaları keyfiyeti onları bu âkibete düşürmüştü. Bununla beraber, sefahat içinde kolay ve zevkli bir hayat geçiren küçük bir zümreye mukabil, halkın sefalet ve yoksulluğu arttıkça, tabiî olarak, başda bulunanların en ufak bir taşkınlığı da mubalağalı akisler yapacak, küçük bir adaletsizlik veya israf, halkın nazarında afvı imkânsız bir cürüm telâkki edilecekti. Şübhe yok ki, bir taraftan da vaziyeti yakından takib eden fırsat düşkünleri bu durumdan derhâl istifade etmesini bilmişler ve diğer âmillerle de artık tamamiyle kıvama gelmiş bulunan isyanı sür'atle tahrik etmişlerdir.

V

1730 İSYANI

TERTİB VE CEREYAN TARZI

Bundan evvelki kısımlarda, 1730 isyanının malî ve iktisadî, ictimaî ve siyasî sebebleri ile şahıslar arasındaki ihtilâf ve münaferetin, mevki' mücadelelerinin bu vak'anın zuhurunda, ne derece âmil oldukları mes'elelerini incelemiş ve bütün bahisleri isyanın zuhuru tarihine, yâni 1730 Eylülüne kadar getirmiştik. Bu mevzuu tamamlamak için, bir fasıl hâlinde de isyanın nasıl tertip edildiğini, ne şekilde başlayıp, ne tarzda cereyan ettiğini gözden geçirmek lâzım geliyor. Diğer taraftan, her ne kadar bu vekayi'in oldukça malûm ve herkes tarafından bilinen bir ciheti var ise de, gördüğümüz bâzı yeni kaynakların, hâdisenin vechesini tamamen değiştirmiş olması bakımından dahi, bu kısmın ele alınmasında bir zaruret vardır. Yalnız şunu da derhâl kaydedelim ki, ihtilâlin her safhasını bütün tafsilâtı ile yazmaktan ziyâde, ehemmiyetli olan noktalar üzerinde durmayı tercih etmiş bulunuyoruz.

PATRONA HALİL VE HÂMİLERİ

XVIII. asır Osmanlı tarihinin belli başlı hâdiselerinden biri olan 1730 isyanına, onun ele başılarından Patrona Halil'in adı ile «Patrona isyanı» denilmiştir. Patrona Halil aslan Arnavudluğun Horpeşte kasabasından idi[1]. Ailesi ve Arnavudluk'dan ne şekilde ayrılmış olduğu hususunda, tedkik ettiğimiz eserlerde, hiç bir kayda tesadüf edemedik. Onun hakkındaki ilk bilgilerimiz, ancak Patrona isimli bir gemide veya Patrona gemisinde levend olarak

[1] 1730 Patrona ihtilâli hakkında bir eser, *Abdi Tarihi* (nşr. F. Reşit. Unat), Ankara 1943, 35.

vazife görmesinden, hattâ bu gemide bir ayaklanma dahi tertip etmesinden itibaren başlamaktadır[2].

Ruhen kötü bir adam olduğu anlaşılan Halil, bahis mevzuu gemide, levendliği esnasında, arkadaşlarını ifsad ederek isyana teşvik etmiş; lâkin plânlarında o zaman muvaffak olamamıştı. Daha sonra da levendlikten ayrılarak Rumeli'ye gitmek mecburiyetinde kalmıştır. Onu bu suçundan dolayı mahkûm olduğu ölüm cezasından kurtaran şahıs ise, o zamanlar kapdan olan ve bilâhire yâni 1730 isyanı sırasında damad-ı şehriyari bulunan Abdi Paşa idi[3]. Sandwich'in kayd ettiğine nazaran, Halil, ancak Rumeli'de hemşehrileri arasına iltica ettikten sonra Patrona lâkabını almış bulunuyordu[4]

Patrona Halil Arnavudluk'dan Niş şehrine geçmiş, burada yeniçeri olarak 17 inci ortaya intisab etmiş[5] ve 1718 Pasarofça muahedesine kadar[6], sessizce bu vazifede çalışmış ise de, müteakiben Vidin'e gönderilen muhafız askerleriyle birlikte, bu şehre gelmiş ve nihayet Niş'den Vidin'e sirayet eden bir ayaklanmanın ele başıları miyanında tekrar ortaya çıkmıştır[7]. Bahis mevzuu isyanın, ilk günlerde korkunç neticeler tevlid ettiği, hattâ âsilerin padişahı hâl' etmek üzere İstanbul'a yürümeği dahi kararlaştırdıkları, fakat hâdiseyi basdırmaya memur Mısır vâlisi Kara Mehmed Paşa'nın zorba reisleri arasına nifak sokmak suretiyle evvelâ bunları ikiye ayırdığı ve sonunda, Mehmed Paşa'nın hepsini kırmaya muvaffak olduğu ma'lûmdur. Yalnız burada ehemmiyetle üzerinde durulacak bir nokta vardır ki, bu da padişahın hâl'ini düşünen bir âsi gurubu

2 *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, 8, not 1 ve Sandwich, *Voyage*, 230.

3 *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople*, 22 vd.

4 Bk. *Voyage*, 230

5 *Abdi Tarihi*, 29

6 Sandwich, Patrona Halil hakkındaki bu ilk vekayi'i, Karlofça muahedesinden önce göstermiş ise de, bunun Pasarofça'dan evvel olması gerekiyor; aksi takdirde 1730 tarihlerinde Halil'in bir hayli yaşlı olması lâzım geleceği gibi, Karlofça'dan Vidin isyanına kadar geçen, takriben 20 sene zarfında da Halil'in Niş'de yeniçeri olarak kalması iktiza ediyor. Bk. *Voyage*, 231. 1730 isyanı sırasında, Halil'in 35 - 40 yaşlarında olduğunu, Hollanda'lı ressam K. V. Moor'un (1656 - 1738) tablosundan anlıyoruz. Bk. *Abdi Tarihi* sonundaki resme.

7 Ulûfe mes'elesinden dolayı Vidin vâlisi Sarı Mustafa Paşa'ya karşı çıkan isyan ve bu sebeble yeniçeri ağası ile defterdar Mustafa Efendi'nin azilleri hakkında bk. Râşid Mehmed, *Tarih*, V, 147/159.

içinde Patrona Halil'in dahi bulunması ve bilâhire kaçmaya muvaffak olmasıdır. Patrona bu def'a da evvelâ memleketine gitmiş ve oradan İstanbul'a geçmişti[8]. Sermayesi ve bir san'ati olmadığından, bu şehirde önceleri seyyar satıcılık, eskicilik ve dellallık gibi, ayak üzeri işler yapıyordu. Sandwich'e nazaran, Patron'a, yüksük, düğme, iğne, iplik nev'inden eşyayı hâvi sepetini boynuna geçirir ve akşama kadar İstanbul sokaklarını dolaşırdı. Akşamları ise Galata tarafına geçer ve günlük kazancını meyhanelerde sarfederdi. Tamamen başı-boş bir ömür sürüyordu. Nihayet günün birinde, arkadaşlarından birini öldürdüğü için Galata voyvodası tarafından yakalandı ve habsolundu; bilâhire, sabıkalı bir şahıs olduğu tahkikat neticesi anlaşılınca, îdamına hükmedildi. Fakat bu emrin tatbiki sırasında, Kapdan-ı derya Mustafa Paşa'nın müdahalesiyle ölümden kurtuldu. Sandwich, Patrona'nın İstanbul'a geldikten bir müddet sonra, Kapdan-ı derya'nın adamlariyle tanışmış ve Mustafa Paşa'nın himâyesi altına girmiş olduğunu kayd eder[9]. Mustafa Paşa'nın, Patrona Halil gibi adamları himâyesi cidden dikkate şayandır. Bu keyfiyet, onun bir takım karanlık tertipler peşinde koşduğunu da isbat ediyor. Maamafih, Patrona'nın ilk isyanında afvına sebeb olan Kapdan Abdi Paşa da bu esnada vezir ve aynı zamanda damad-ı şehriyari olarak İstanbul'da bulunmakta idi. İleride göreceğimiz vechile, Abdi Paşa'nın bir aralık Patrona ile uyuşması, bu sergerdenin İstanbul'da esaslı hâmileri bulunduğunu bize göstermektedir. Patrona Halil, halk arasında gaibden haber veren bir adam olarak da meşhurdu. Müahhar müelliflerimizden Ferâizî-zâde Mehmed Said Efendi, onun dellaklık dahi ettiğini yazıyor[10]. Hasılı Patrona hayatı karışık ve karanlık bir insandı diyebiliriz.

28 Eylül 1730 Perşembe

Patrona Halil, şübhe yok ki, kendisine lâzım gelen talimat verildikten sonra, 25 Eylül 1730 (12 Rebi'ül-evvel 1143) tarihinde, yâni meşhur mevlid günü, padişah ile bir kısım devlet erkânının Üsküdar'da Vâlide cami'inde bulundukları sırada, arkadaşlariyle

8 Sandwich, *Voyage*, 233.
9 Sandwich, *Voyage*, 233/34.
10 *Gülşen-i maarif*, İstanbul 1252, II. 1248.

birlikte son ictimaı yapmış ve bu toplantı da kat'î şekilde isyan günü kararlaşdırılmıştı[11]. Sözde şeriatın emrettiği hususları tatbik gayesiyle bir araya gelen âsiler, nihayet kararları vechile, 28 Eylül 1730 Perşembe sabahı, Bayezid cami'i hareminin Kaşıkcılar kapısı önünde toplanmağa başladılar[12]. Patrona'ya bu dâvada yardım eden en yakın arkadaşları Muslu Beşe ile Emîr Ali idi[13]. Bunlardan sonra, Ali Usta, Kara Yılan, Çınar Ahmed[14], Oduncu Ahmed, Derviş Mehmed, Erzurumlu Mehmed, Küçük Muslu, Kutucu Hacı Hüseyin, Manav İsmail, Canbaz Emîr Musa, Hâfız Ahmed Paşa kethüdası Salih Ağa[15], Turşucu İsmail, Serdengeçti ağası Karagöz İbrahim, Gazi Beşe, Bayram, Çelo, Veli, Mustafa, Dereköylü Ali[16], sabık Cebeciler kethüdası Receb[17] gibi daha bir çok kimseler ihtilâl erbâbı arasında yer alıyordu. Mezkûr zevatın lâkab ve mesleklerine dikkat edilirse, bu isyanın kahramanlarının daha ziyada hangi zümreden olduğu çok iyi anlaşılır.

Muhtelif tahminlere nazaran, başlangıçta miktarları 25 — 30 arasında tahavvül eden bu zorbalar, evvelâ üç bayrak altında, üç guruba ayrıldılar; bilâhire bunlardan birincisi Patrona Halil'in ve diğer ikisi de arkadaşlarının idaresinde olmak üzere, üç ayrı kol-

11 *Abdi Tarihi*, 26; Crouzenac, *Histoire de la dernière revolution arrivée dans l'Empire Ottoman*, Paris 1740, 5 vd; *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople..*, 9.

12 Sâmi - Şâkir - Subhi, *Tarih*, İstanbul 1198, vrk, 6/a; Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, 345/b.

13 Muslu Beşe, aslen Niğbolu sancağının Ruscuk kazasına bağlı Karalar köyünden olup, vak'a esnasında İstanbul'da meyve ve sebzecilik ile meşgul idi. Daha önceleri ise, onun yeniçeri olduğunu ve zağarcılara mensub bulunduğunu görüyoruz. Bk. *Abdi Tarihi*, 29 ve 35; *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, 7 vd. 68 vd. 102. Okuma ve yazması olup gayet tatlı ve mülâyim görüşmesi, etrafına ziyade adam toplamaya hizmet etmiştir.

Emir Ali, İzmir isyanında sergerdelik etmiş, bilâhire bir yolunu bulup İstanbul'a kaçmış ve bu hâdise sırasında kahvecilik yapmakta idi. Bu üç şahsın ahbablığı, biri-birini tanıması ise, ayni muhitte çalışmalarından ileri geliyordu. Maamafih menşe'lerine dikkat edilirse, her birinin mâcera-perest birer adam oldukları daha iyi anlaşılır. *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, 8, not 1; Mignot, *Histoire de l'Empire Ottoman*, IV, 323 vd.

14 Topkapı Sarayı Arşivi, *Hazine vesikaları*, nr. E. 5559, 6557; *Mühimme defteri*, nr. 136, s. 347, Başv. Arşv.

15 *Mühimme defteri*, nr. 136, s. 347.

16 *Mühimme defteri*, nr. 138, 21, 29 ve 45; *Abdi Tarihi*, 29 ve 35.

17 *Mühimme defteri*, nr. 136, s. 312.

dan Çarşı'ya girdiler. Her biri yalın kılıç etrafa saldırıyor ve haksızlığı, zulmü bertaraf, şerîat-ı Muhammedî'yi tatbik için, Çarşı halkını bayrakları altına dâvet ediyorlardı. Daha doğrusu zorbalar bir taraftan iyice silâhlanmakta, diğer taraftan, Çarşı kâhyası vasıtasiyle dükkânları zorla kapattırıp, esnafı kendilerile iş birliğine çağırmakta idiler. Âsilerden birinci gurub eski Bedestan, ikinci gurub Çadırcılar ve Yağlıkcılar, üçüncü gurub da Bayezıd-ı Velî'den gelmekte olan yolları takiben çarşıyı dolaşmış ve nihayet her üçü, Çarşı'nın dışında, kendilerine iltihak eden adamlarla birlikte, buluşduktan sonra, kalabalık bir kitle hâlinde Bahçe-kapısı'ndan Divan-yolu ile Et-meydanı'na doğru yürümüşlerdi [18]. Gayeleri. buradaki Yeniçeri kışlalarında kalan bir kısım neferatı da kendi aralarına almaktı. Bu sebeble kapıların önünde dolaşmağa, aynı zamanda yeniçerileri ikna' için görüşmelere başladılar ve sonunda kapıları açtırıp içeri girmeye muvaffak oldular.

Abdi tarihî'nin kaydına nazaran, bu esnada diğer bir kısım zorbalar «ateş kayıkları ile ve siper tarikile Üsküdar tarafına geçmiş», Kavak iskelesinden dışarı çıkarak, ordugâhta bulunan bâzı kimselerin canına dahi kıymışlardı. Bu arada Eski odalar önünden Saraçhane'ye gidilmiş ve bu çarşı da derhâl kapatılmıştı [19].

İSYANIN TENKİLİ İÇİN FAİDESİZ TEŞEBBÜSSLER

Zorbaların ayaklanma günü olarak seçtikleri 28 Eylül 1730 tarihi, perşembeye, yâni dâirelerin tatil gününe tesadüf ettiğinden, memurlar iş başında değildi; aynı zamanda bir çok kimseler yazlıkta, İstanbul civarında bulundukları gibi, ma'lûm olduğu üzere, vüzeranın ekserisi, Padişah da dahil, hep Üsküdar tarafında idiler. Bu bakımdan vak'a sabahı, âsilere karşı derhâl faaliyete geçilemedi; daha doğrusu şehrin asayişi ile alâkalı ve bu iş ile ilgilenmesi lâzım gelen bâzı kimseler, hemen harekete geçilememiş olması hususunda kendilerini mâzur göstermek maksadiyle, bilhassa böyle bir günü intihap ettirmişlerdi diyebiriz.

18 Crouzenac, *ayni eser*, 5; *Abdi Tarihi*, 29; Çarşının tarihçesi için bk. Osman Ergin, *Çarşı* (İsl. Ansk.), sayı 25. İstanbul 1945.

19 Destârî Salih Efendi, *Tarih*, vrk. 6/b; *Abdi Tarihi*, 30; *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, 10; Charles Perry, *A view of the Levant...*, London 1743, 64; Sâmi-Şâkir-Subhi, *Tarih*, vrk. 6/a.

Garbli müşahidlerin yerinde olarak tebarüz ettirdikleri vechile, isyan başladığı anda, hakikaten sıkı tedbir alınmış olsa idi, bu ateşi hemen basdırmak kolay olacaktı. Fakat şehirde asayişi temin edeceklerden kimse yoktu. Bulunanlar da, mes'eleye lâzım gelen ehemmiyeti vermemiş veya alâka göstermek istememişlerdi. Her ne kadar bir tesadüf eseri olarak, Kethüda Mehmed Paşa, kızının düğünü münasebetiyle, dünürü Aşcı Mehmed Paşa'nın ziyafeti için İstanbul'a inmiş ve bu suretle vak'ayı aynı günün sabahı haber almış, hattâ eskiden beri düşündüklerinin hakikat hâline geldiğini görerek derhâl âsileri tenkil gayesiyle yola çıkmış ise de, bir şey yapmaya muvaffak olamamıştı. Çünki kendi idaresinde her hangi bir kuvvet mevcut değildi. Üstelik yolda gördüğü bâzı kimseler, âsilerin bilhassa kendisiyle efendisi İbrahim Paşa'nın katli için ayaklandıklarını söylemişlerdi. Bu sebeble, ancak Eyüb taraflarına firar ile canını kurtarabildi. Yaptığı yegâne iş ise, yeniçeri ağasile, kaymakam paşaya durumu ihbar için adam göndermekten ibaret olmuştur [20].

Bu vaziyet karşısında yeniçeri ağası ise, mes'eleye lâkayd kalamadı ve atına binerek 300 kişiyle birlikte şehrin başlıca sokaklarını dolaşdıktan sonra, vak'a mahalline geldi. Fakat onun ne şiddet ve ne de mülâyimet tarikiyle âsileri teskine muvaffak olamadığı; bilâkis bu dolaşmanın daha büyük karışıklıklara sebebiyet verdiği görüldü. Sandwich'e nazaran, Hasan ağanın muhafızları, bilhassa dükkânları daha sıkı bir surette kapamalarını Çarşı halkına tenbih ediyorlardı [21]; hattâ onlar, efendilerinin âsiler ile beraber olmasını ve açıkca zorbalara yardım etmesini de istiyorlardı [22]. Bundan dolayı Ağa, zorbalar ile adamları arasında çok müşkül bir durumda kalmış ve ancak kıyafet değişdirmek suretiyle kaçabilmişti. Mignot bu firara sebeb olarak, Patrona Halil'in, yeniçeri ağasını bir hayli sıkışdırmış ve ölümle tehdid etmiş olduğunu yazar [23]. Sandwich ise bu fikirde değildir; o, Hasan Ağa'nın, âsilerin kendi konağını muhasara edeceklerini haber alarak Üsküdar'a geçmesi keyfiyetini, bir tertib eseri olarak kabûl etmektedir. Hülâsa, Hasan Ağa'nın

[20] *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, 12; Charles Perry *aynı eser*, 65; Sandwich, *aynı eser*, 236; Mignot, *adı geçen eser*, IV. 325.

[21] Sandwich, *Voyage*, 237.

[22] *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, 13.

[23] Mignot, *aynı eser*, IV, 326.

bu mes'elede, her iki taraf için de istenilen faal rolü icra edemeden sahneden çekilmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Kethüda Mehmed Paşa'nın, İstanbul'un asayişini temine dâvet ettiği şahıslardan bir diğeri de, şehrin kaymakamı Mustafa Paşa idi. Padişah ve sadrıâzamın İstanbul'da bulunmadığı esnada, merkezin emniyeti ile mükellef olan bu zât ise, bahis mevzuu hâdiseyi, Boğaziçi'ndeki yalısında ve resmen öğle üzeri haber almıştı. Tabiî vazifesi icabı İstanbul'a inmeye mecbur kalmış ve bir sandal ile doğru Tersane'ye gelmişti. Mustafa Paşa buraya muvasalatında, evvelâ emrinde olan askerlere lâzım gelen talimatı verdi; yâni padişahın kat'i surette emri olmadıkça, hiç bir harekette bulunmamalarını tenbih etti. Daha sonra Tersane'den ayrılarak, İbrahim Paşay-ı atik civarında oturmakta olan annesinin yanına gitti[24]. Sandwich'in kaydına nazaran, annesi Mustafa Paşa'ya, sadrıâzamın şimdiye kadar yapmış olduğu bir çok iyilikleri hatırlatmış, minnetdarlığın namuslu bir adam için başlıca vazife olduğunu bildirmiş ve daha bâzı hususlarda nasihatlerde bulunduktan sonra, isyanı teskin için diğer hükûmet erkânına yardım etmesini söylemişti[25].

Mustafa Paşa'nın efâl ve harekâtını sarih bir şekilde açıklayan bu ifade, onun düşüncelerinin dahi ne merkezde olduğunu gösterir. Mustafa Paşa, vâlidesinin evinden sonra, vaziyeti ıslâh için Kapı'ya giderken bedestana uğramış ve sözde çarşıyı açtırmak için gayret sarf etmişti; fakat bâzı kimseler onun bu esnada dahi zorbaları görmemezlikten geldiğini ve vezîr-i âzam ile kethüdası ortadan kalkmadıkca bu isyan bertaraf edilemez gibi sözler sarf ettiğini rivâyet etmişlerdir[26]. *Abdi tarihi*, Mustafa Paşa'nın, Kapı'da âsileri tenkil için Mısır beylerinden Ali Bey ile görüşdüğünü kayd etmekle beraber[27]; Sandwich, Mustafa Paşa'nın kendi konağında, zorbaların mümessillerini kabûl ettiğini ve onların kaymakam paşayı iş başına getirmek istemelerine mukabil, Mustafa Paşa'nın, bunlara, henüz daha beklenilen vaktin gelmediğine işaret ile, âsileri teskine çalışmış olduğunu yazıyor[28]. Maamafih sonunda Mustafa Paşa'nın dahi iki taraflı bir siyaset tâkib etmekten âciz kaldığını ve nihayet

24 *Abdi Tarihi*, 30.
25 Sandwich, *Voyage*, 238/39
26 *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, 15 vd.
27 *Abdi Tarihi*, 30 vd.
28 Sandwich, *Voyage* 239.

Üsküdar'a geçmek suretiyle durumdan padişahı mecburen, vazife îcabı haberdar ettiğini görüyoruz.

Bu suretle, belki bir tertib eseri olarak, şehirde âsiler tamamen serbest bırakılmış, İstanbul'un emniyetine memur yeniçeri ağası ile kaymakam paşa gibi zevat da ciddî hiç bir teşebbüsde bulunmadan, Üsküdar tarafına geçmişlerdi.

Üsküdar ve İstanbul Tarafında Yapılan Toplantılar

Mustafa Paşa'dan önce Üsküdar'a geçen yeniçeri ağası Hasan Ağa, derhâl meydana çıkıp durumu vezîr-i âzama arzedememişti. Ancak kaymakam paşanın da ordugâha varması üzerine, birlikte, İstanbul'daki vaziyet önce İbrahim Paşa'ya ve bilâhire padişaha söylenebilmiştir. Maamafih öyle anlaşılıyor ki, Mustafa Paşa ile Hasan Ağa dahi, ilk anda hâdiseyi bütün şumûlü ile izah etmekten çekinmişlerdir. Onlar sadrıâzama vak'ayı, alelâde bir hadise olup, bir kaç serserinin çarşıda dolaştıkları ve biribirleriyle kavga ettikleri, esnafın ise korkudan derhâl dükkânları kapadıkları şeklinde nakletmiş bulunuyorlardı. Böyle olmakla beraber, mes'elenin ehemmiyetini idrâk eden III. Ahmed, kendi riyasetinde, hemen ikinci bir meclis toplanmasını emretti ve bu mecliste mes'ele açık bir şekilde ortaya çıktı. Keyfiyetten fena hâlde teessüre kapılan İbrahim Paşa'nın, şiddetle Kapdan Mustafa Paşa'ya hücum ettiği görüldü ve hattâ padişaha hitaben: «Sultanım, bu korkak adamları nasıl oluyor da elan yanınızda ve hayatta bulunduruyorsunuz» diyerek, isyanın sür'atle basdırılmasına taraftar olduğu fikrini izhar etti [29].

İsyanın ilk anlarında, bizzat İstanbul'da bulunan Saray ağası Mustafa Ağa, Silâhdar ağası Bekir Ağa ve Dârüssaade ağası Beşir Ağa gibi ağalar da vak'ayı duyar duymaz, Saray-ı hümâyunun bir baskına uğramaması için tertibat almakla beraber; Üsküdar'a adam gönderip padişahı ve vezîr-i âzamı haberdar etmekten korkmuşlardı [30]. Hülâsa yukarıdaki şekilde durumdan haberdar olan III. Ahmed, önce hâdisenin ihbarında kusuru olanları aramaktan ziyade, âsilerin tenkili üzerinde durmak mecburiyetinde kalmış ve Saray-ı hümâyun'a gönderilen adamlar vasıtasiyle, Silâhdar

[29] Mignot, *adı geçen eser*, IV, 328/29.
[30] Destârî Salih Efendi, *aynı eser*, vrk. 7/a vd.

Ağa'nın has ağalar ile birlikte mukaddes sancağı ve Hırka-i saadet'i alıp Üsküdar'a geçmelerini emretmişti; aynı zamanda İstanbul tarafında bulunan vüzera ile ulema da buraya çağrıldı[31]. 28 Eylül 1730 Perşembe günü akşamı, önce vezîr-i âzamın riyasetinde ve bilâhire padişahın huzurunda, Hatice Sultan'ın sarayında toplanan meclisler bir hayli münakaşalı geçti[32]. Hemen bütün devlet erkânının iştirâk ettiği bu toplantılarda, vezîr-i âzam İbrahim Paşa, âsilere karşı, silâhlı kuvvetlerin başında olmak üzere bizzat kendisinin gitmesini istiyordu. Hazır bulunanların ekserisi de ayni fikirde idi. Fakat rivayete nazaran, Rumeli kazaskerlerinden Başmakcı-zâde Abdullah Efendi, bu tarz bir hareketin şeriata mugayir bulunduğunu söyleyerek, müslüman kanı dökmenin doğru olmadığını iddia etmiş ve sonunda büyük bir ihtilâl zuhur eder demek suretiyle, vezîr-i âzamın silâhlı olarak tenkil hareketinde bulunmasına şiddetle muhalefet göstermiştir[33].

Başmakcı-zâde'nin bu mütalâası karşısında, padişahın, damadı vezîr-i âzam İbrahim Paşa'nın fikrini dahi kabûl etmemekle beraber, hiç bir şeye karar vermeden meclisi terk ettiği ve İstanbul'da toplanılmasını emir buyurduğu görüldü. III. Ahmed de dahil olduğu hâlde, vüzera, ulema ve saray erkânı, aynı gece büyük bir telâş ve korku içinde Sarayburnu'nun Yalı-köşkü cihetinden karaya çıkarak saraya dahil oldular. Bu anda bir başsızlık hüküm sürüyor, kimse ne yapacağını bilemiyordu[34]. Padişah, Başmakcı-zâde'nin fikirlerinden maada, her zaman için büyük bir hürmet gösterdiği ablası Hatice Sultan'ın dahi ayni mealdeki nasihatleri üzerine, kararsızlıktan bir türlü kurtulamamıştı. III. Ahmed, maiyetiyle birlikte Üsküdar'dan ayrılırken, Hatice Sultan kendini bir odaya almış ve padişaha böyle anlarda vüzerasından hiç birini yanından uzaklaştırmamasını, hatta icabederse onları feda dahi etmesini tavsiye etmişti[35]. Bu sebeble vezîr-i âzamını hiç bir şekilde yanından ayırmak istemiyordu. Nihayet Hırka-i saadet odası haricinde,

[31] Destârî Salih Efendi, *aynı eser*, vrk. 7/a vd.

[32] Sâmi - Şâkir - Subhi, *Tarih*, vrk. 6/b ; Crouzenac, *adı geçen eser*, 10 vd.

[33] Sandwich, *Voyage*, 240 vd.

[34] Marquis de Villeneuve'in, 7 Ekim 1730 tarihli raporu. Bk. *Turquie, Correspondance politique*, vol. 82. Fransa Harc. Arşv. Sandwich, *Voyage*, 241.

[35] *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, 16/17 ; Hammer, *adı geçen eser*, XIV, 221.

mabeyn kapısı yanında, alaturka saat sekiz buçuğa kadar vüzera ve ulema ile bir çok toplantılar daha yapıldı. Lâkin hiç bir karara varılamadı. Herkes âsilerin pek fazla olmadığını, onların bir hamlede dağıtılabileceğini söylediği hâlde, üzerlerine bir mikdar kuvvet ile gönderilecek adam bulunamadı[36]. Fransa sefiri Marquis de Villeuneve, 7 Ekim 1730 tarihli raporunda, bu mes'eleye dâir şunları yazmaktadır:

«... Vezirlerde sultanı ahaliye gösterecek kadar metanet olsa idi, belki ahalinin padişâhlarına karşı olan korku ve hürmetleri dolayısiyle âsileri dağıtmak mümkün olabilirdi. Bu sırada âsilerin miktarı üç dört bin kişiden fazla değildi. Fakat padişâhın kararsızlığı ve âsilerden ne istediklerini soracak kadar zaaf göstermesi, hükûmetin perişanlığını ortaya koydu ve âsiler bundan cesaret buldular...»[37].

İSYANIN İNKİŞAFI VE MAHKÛMLARIN SERBEST BIRAKILMASI

Kethüda Mehmed Paşa ve yeniçeri ağası ile Kaymakam Mustafa Paşa'nın şehir içindeki faaliyetleri, yukarıda görüldüğü vechile, müsbet bir netice vermemiş, bilâkis âsilerin kuvve-i maneviyesini tamamen takviye etmişti. Zorbalar İstanbul'un başlıca caddelerini dolaşdıktan sonra Et-meydanı'nda, yeniçeri kışlalarının önüne gelmiş ve meydan kapısını zorla açtırıp içeri girdikleri gibi, kul kethüdasının ortası olan birinci bölüğün veya ikinci oda ile beşinci odanın önüne bayraklarını dahi dikmiş bulunuyorlardı. Bunlar, bir taraftan vaktiyle bu ocağa mensub Patrona Halil ve Muslu gibi reisleri vasıtasiyle, yeniçerileri kendi bayrakları altında ictimaa dâvet ederken; diğer taraftan toplanacak haşarat sayesinde kuvvetlerini de çoğaltmak azminde idiler. Burada derhâl şunu kayd edelim ki, Eski-odalar'da kalmış olan yeniçerilerin yüksek rütbeli subayları çoktan ortadan kaybolmuştu. Garb müelliflerinden Crouzenac, onlar isyanın fâili olarak itham edilmemek ve aynı zamanda âsileri tenkile mecbur kalmamak için gizlenmişlerdi diyor[38]. Hâdisenin başlangıcında bir çok kimseler, ayaklanmanın nasıl bir netice

[36] Sâmi - Şâkir - Subhi, *Tarih*, vrk. 6/b.

[37] Bk. *Turquie, Correspondance politique*, vol. 82. Fransa Harc. Arşv. Âsilerin ilk günü 3-4 bin kişi tahmin edilmesi pek mübalagalı görünüyor.

[38] Crouzenac, *aynı eser*, 7; *Abdi Tarihi*, 30; Hammer, *aynı eser*, XIV, 219.

vereceğini kesdiremedikleri için mütereddid bir vaziyet takınmışlardı. İlk anda, merak sâikasiyle zorbaların etrafına bir hayli insan toplandığı hâlde, bu mikdar birinci günü akşama doğru çok azalmıştı; hatta burada kalanların içine bir korku dahi düşmüş ve hemen hepsi bir tarafa kaçmayı düşünmüştür. Fakat Patrona Halil'in metanet ile hareketi, bu dağılmanın önüne geçmiştir diyebiliriz. Patrona mukavemet göstermeyüp dağıldığımız veya mukavemette muvaffak olamadığımız takdirde ölüm bizim içindir; ancak kurtuluş yolu azim ve sebattadır. Sebat ve mukavemet edecek olursak muvaffakıyetimiz de muhakkaktır, sözleriyle arkadaşlarını ikna etmiş ve sonunda dediği çıkmıştır. Hükûmet erkânı, yukarıda dahi izah ettiğimiz üzere bir türlü münakaşalardan kurtulup da bunları tenkile gidememişti. Âsiler, vak'anın ikinci günü sabahı, üzerlerine kimsenin gelmediğini görünce daha büyük bir cesaretle işe sarıldılar ve bunu gören bir çok kimseler de zorbaları takviye etmeye başladılar. Patrona Halil, Çınar Ahmed, Muslu ve Emir Ali gibi şefle, yer yer, halkı bâzan tehdid, bâzan bir takım vaadlerde bulunmak suretiyle kendilerine ilhak ediyorlardı. Yine bunlar, Cuma namazından bilistifade, Orta-cami'in önüne gelmiş ve bir gün evvel gizlenmiş olan yeniçeri zabitanından, ocak ihtiyarları, başeskiler, bayraktarlar ile oda-başıları, namazdan çıkarken yakalayıp, kendi bayrakları altına götürmeye çalışıyorlardı. Hülâsa acemi oğlanların da bunlara iltihakı üzerine, yeniçeri kazanları meydana çıkmış ve böylece vak'anın vechesi birden değişmiş oldu. Bir taraftan Topkapısı'na insan celbi için adam gönderiliyor, diğer taraftan sekban-başı Ali Ağa'yı meydana getirmek ve Hırka-i şerif'den mukaddes eşyaları aldırmak için hey'etler yollanıyordu[39].

29 Eylül 1730 Cuma akşamına doğru zorbaların mikdarı çok artmış ve esaslı surette harekete geçme zamanı gelmişti. Yalnız görülecek işleri şeriate uydurabilmek için ilmiye ricâlinden bâzı kimselerin de burada, kendileriyle iş-birliği yapması lâzım geliyordu. Bu sebeble Kudüs kadılığından mâzûl Samancı-zâde Efendi'yi cemiyetlerine getirdiler. Bilâhire hariç müderrislerinden İbrahim Efendi bunlarla birleşti. İbrahim Efendi, âsilerin her dediğini tasdik eden bir kimse olduğundan, derhâl zorbalar tarafından İstanbul kadısı nasbedildi ve bu suretle âsiler, İbrahim Efendi'den arzu

39 *Abdi Tarihi*, 34.

ettikleri şekilde fetva almaya başladılar. Patrona Halil ve arkadaşları bu fetvalara müsteniden, istedikleri adamları meydana celb ediyor, gelmeyenlerin evlerini basdırıp, kendilerini aratıyor, bir taraftan da mahkûmları afvettiriyordu. Baba-Cafer'e, Ağakapısı'na, Hisarlar'a ve Galata zindanı ile Tersane'ye adamlar gönderilmiş, umum mahkûmlar, taş gemilerindeki esirler, kendilerine yardım etmek şartiyle serbest bırakılmıştı[40]. Hülâsa İstanbul'da ne kadar haşarat varsa, hepsi meydana çıkmış ve çeşidli hâdiselerin zuhûriyle ortalık iyice karışmış idi.

Zorba reisleri kendilerini kâfi derecede kuvvetli hissettikten sonra, Et-meydanı'ndan göndermiş oldukları adamlar ve bayraklar vasıtasiyle, cebeci, topcu, toparabacı, tersaneli, sipahi ve silâhdar gibi muhtelif birliklere mensub askeri kuvvetleri de kendileriyle iş-birliği yapmaya dâvet ettiler. Bunlardan bir kısmının doğrudan doğruya, bir kısmının da bâzı müzakereler neticesi, âsilere iltihak ettiği görüldü. Saydığımız zümreler haricinde, zorbaların, haklarına büyük bir ihtimam göstermiş oldukları Rum, Ermeni ve Çingene cemaatlerine mensub daha bir çok kimseler de âsilerle birleşmiş veya bitaraf kalmışlardı[41]. Zorbalar bir taraftan kuvvetlerini artırmaya, diğer taraftan teşkilâtlanmaya çalışıyorlardı. Aralarına aldıkları bir iki ilmiye ricâlinden sonra, yeniçeri ağası Hasan Ağa'nın, vaktiyle Vidin vak'asından dolayı katledilmesi lâzım gelirken, 40 akçe ile takaüde sevk ettirdiği sabık cemaat çorbacılarından Nişli Kel Mehmed Ağa'yı[42], Sarachane başında elde ederek, getirip kendilerine yeniçeri ağası yaptılar. Bilâhire, Kılburun ağalarından ensesi urlu Murtaza Ağa'yı sekban-başı ve beytülmâlcilikten mâzûl Mustafa Ağa'yı kul kethüdası tâyin ettiler. Bunlardan maada Ali Efendi'ye, kethüda yeri Şişman Salih Ağa'ya muhtelif vazifeler verdiler. Başlangıçta eskici, sebzeci ve kahveci gibi türlü esnaf zümresine mensub insanların tertiblediği bir vak'a

[40] Crouzenac, *ayni eser*, 13; *Abdi Tarihi*, 35; De la Croix, *Abbrégé chronologique de l'histoire Ottomane (1289-1730)*, II, 718.

[41] *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople*,.., 25/27.

[42] Destârî Salih Efendi, *Tarih*, vrk. 6/b. Burada, Kel Mehmed Ağa'nın Vidin isyanında bulunmuş olması; hâlen yeniçeri ağası olan Hasan Ağa tarafından, o zaman afvedilmesi; Vidin vak'asına dahil Patrona Halil'in, Mehmed Ağa'yı yeniçeri ağalığına getirmesi hususları göz önüne getirilirse, Patrona'nın, Hasan Ağa ile olan münasebeti daha iyi anlaşılır.

şeklinde görünen bu isyana, şimdi daha yüksek kademeden, devlet hizmetinde vazife gören kimselerin açıkca katıldıkları müşahede ediliyordu. Her ne kadar cebecilerin başına bozahanelerde çöğür çalan İbâdî[43] isimli biri ağa olmuş ise de, Kasab-başı Abdullah Ağa'nın damadı vezir ağası İbrahim Ağa, Sipahi ağası nasbedilmiş; Mehmed isimli diğer bir vezir ağası da silâhdarların başına geçmişti[44]. İstanbul'da bulunan yabancı müşahidlerin tahminine nazaran, bu esnada, zorbaların mikdarı ise asgari iki bin kişi idi[45].

SARAYIN ZORBALARLA TEMASI VE ÂSİLERİ YENİDEN TENKİL TEŞEBBÜSLERİ

İki tarafın durumu yukarıda arzettiğimiz vaziyette bulunurken, devlet adamlarının kararsızlığı, daha doğrusu âsilerin üzerine sevk edilecek kuvvete îtimat edilememesi, isyanı silâhla basdırmak imkânını selbetmiş ve herkesi uyuşma fikrinde birleştirmişti. Bu sebeble 29 Eylül 1730 Cuma günü, Saray-ı hümâyûn'dan, haseki ağası, 25 kişilik bostancı refakatinde, Et-meydanı'na gönderildi. Ağa, zorbaların arzusunu öğrenecek ve onları bir takım vaadlerle teskin ve tatminden sonra, dağılmalarını emredecekti[46]. Aksi takdirde, hepsini ölümle tehdid suretiyle, bu neticeyi sağlayacaktı.

Haricle münasebetin bu safhada bulunduğu esnada, Filorya'da ikamete memur Zülâli Hasan Efendi'nin birden Saray-ı hümâyûn'da ortaya çıktığını görüyoruz. Devlet erkânı, bilhassa vezîr-i âzam İbrahim Paşa, Zülâli Hasan Efendi'ye îtimat edememiş olacaklar ki, kendisini Filorya'daki menfasından alıp saraya getirtmişlerdir[47]. Fakat bu devreye kadar geçen zaman zarfında her iş olup bitmişti. Zülâli Hasan Efendi, şimdi kendini kurtarmak gayesiyle, şiddetle âsilere hü-

[43] Desâtrî Salih Efendi, cebecilere, Kılıççı Hasan Ağa'nın, ağa tâyin edildiğini yazar. Bk, *Tarih*, vrk, 6/b.

[44] *Abdi Tarihi*, 36/37 ve Mehmed Said, *Gülşen-i maarif*, 1250.

[45] Marquis de Villeneuve, 3 Ekim 1730 tarihli raporunda (*Turquie, Correspondance politique*, vol. 82, Fransa Harc. Arşv), âsilerin mikdarını 2000 olarak kayd etmekte, 7 Ekim 1730 tarihli diğer bir raporunda ise, 3-4 bin olarak göstermektedir. Bu hususta ayrıca bak, *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople*, 14; *Abdi Tarihi*, 32; K. Mikes, *Türkiye mektubları*, Ankara 1945, II, 43; Sandwich, *Voyage*, 242.

[46] Destârî Salih Efendi, *ayni eser*, vrk. 7/b.

[47] Sâmi-Şâkir-Subhi, *Tarih*, vrk. 7/a, Hammer, *ayni eser*, XIV, 221.

cum ediyor ve derhâl onların tenkiline taraftar görünüyordu. Vüzeradan bâzı kimseler de Hasan Efendi'yi destekliyor ve III. Ahmed'i dahi bu cihete teşvik ediyorlardı. Lâkin bu def'a kazasker Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi mes'eleye müdahale ederek, henüz gönderilen elçi cevab getirmemiştir, onun getireceği cevabı beklemek lâzımdır demek suretiyle ortaya çıkmış ve müftiye «behey efendi henüz irsâl olunan haseki avdet etmeyüb kaziyye-i dâvaları ma'lûm değil ve bu cemiyetin cümlesi ehl-i fısk u fücur olduğu mefhum değil ne suretle netice-i işkâl-i kıtale fetva dâde oldunuz» şeklinde sert bir cevab vermiştir [48]. İşte böylece, isyanın ikinci günü sarayın mukavemet azmini önleyenlerden bir diğer şahıs yine ilmiye ricâlinden olmuş oluyordu.

Nihayet haseki ağa bir müddet sonra saraya döndü. Fakat kararsızlık içinde bocalayan saray erkânının ve vezirlerin ahvalini, haseki ağanın teklifinden gayet iyi anlamış olan zorbalar, belki de bir kısım efendilerinden aldıkları gizli talimat sonunda, padişâhın dağılmaları hususundaki emirlerine red cevabı vermişlerdi. Tehdide hiç aldırmadan, bizim de padişâha arzolunacak haklı şikâyetlerimiz vardır diyorlardı ve istedikleri, sadrıâzam, şeyhülislâm ile Kethüda Mehmed Paşa gibi — burada Kapdan-ı derya Mustafa Paşa'nın ismi olmaması dikkate şayandır — devlet ricâlinden 37 kişinin kendilerine teslimini taleb etmişlerdi. Onların şikâyetleri dinlenüp bu arzuları yerine getirilmedikçe, silâhları da terk etmeyeceklerini bildiriyorlardı [49]. Haseki ağa, saraya gelir gelmez, evvelâ vezîr-i âzamı gördü. İbrahim Paşa, padişâhın huzurunda, asla kendi isminden bahsetmemesini ağaya sıkı bir şekilde tenbih etti. Bilâhire beraberce huzura girerek mes'eleyi III. Ahmed'e anlattılar. Bilcümle vüzera önünde, âsilerin taleb ettikleri isimler okunduğunda, padişâhın fikri alt-üst olmuştu. III. Ahmed âsilere kızmakla beraber, sedrıâzamı da bu işden mes'ul tutmaya başlamıştı [50]. İbrahim Paşa ise, mütemadiyen efendisinden, kendini bir kısım kuvvetle birlikte, gidip zorbaları tenkil etmesi için serbest bırakmasını rica ediyor; lâkin padişâh, bu fırsattan istifade damadının elinden kaçacağı

48 Destârî Salih Efendi, *aynı eser*, vrk. 9/a vd. Sandwich, bu def'ada Başmakcı-zâde'nin mümanaat ettiğini yazar. Bk. *aynı eser*, 244.

49 Mignot, *aynı eser*, IV, 331.

50 Patrona ihtilâli hakkında bir eser, *Abdi Tarihi*, 37/38; Sâmi-Şâkir-Subhi, *Tarih*, vrk. 7/a; Sandwich, *Voyage*, 244.

korkusiyle, onu bir türlü yanından ayırmıyordu. Bizzat kendinin gitmesi hususundaki teklifleri de red ediyordu. Maamafih III. Ahmed sonunda bu işin mücadelesiz, kan dökülmeden halledilemiyeceğine kanaat getirdi ve mukaddes sancağın Orta-kapı üzerine dikilerek, hakiki müslümanların altına çağrılmasını emretti[51]. Yeniçeri ağasının bu hususa muhalefetine rağmen, münadiler, mukaddes sancağın altında toplanıp, âsilere karşı mücadele edecek hakiki müslümanlara bir miktar para verileceğini, tahsisat bağlanacağını ilân ettiler. Fakat hiç bir netice çıkmadı. Ahalinin mühim bir kısmı bu dâvete icabet etmemişti. Gelmek isteyenlerin ise, bir kısmı Patrona ile onun adamları tarafından dağıtılıyor, bir kısmı da kimsenin gelmediğini görünce dönüp gidiyorlardı[52]. Hülâsa Sultan Ahmed ile bâzı vezirleri düşüncelerinde aldanmış, daha doğrusu bu yoldaki faaliyetlerinde geç kalmışlardı.

Muvaffakiyetsizlik ile neticelenen bu teşebbüsten sonra, saraydaki bostancıların silâhlandırılmasına karar verildi; lâkin bundan dahi bir fâide temin olunamadığını görüyoruz. Silâh altına çağrılan bostancıların her biri bir tarafa kaçmış, en tecrübesizleri meydanda kalmıştı. Bunlar da müslümanlara karşı harb edemeyiz diyerek, âsilerle mücadeleden kaçınıyorlardı. Padişâh ile sadrıâzamın âczi, onları ümitsizliğe düşürmüştü. Nihayet diğer bir hâl çaresi olarak Tersane'deki kuvvetlere müracaat şekli uygun görüldü. III. Ahmed, evvelâ Kapdan-ı derya Mustafa Paşa'nın yerine daha ziyade îtimat ettiği kendi damadlarından Abdi Paşa'yı tâyin ile Tersane'nin idaresini tamamen ona bıraktı. Burada Mustafa Paşa'nın azli mes'elesi dikkati çekmektedir; demek oluyor ki, padişahın Mustafa Paşa'ya güveni kalmamıştır. Esasen onun, âsiler tarafından haseki ağa vasıtasiyle istenilen devlet ve saray erkânı arasında isminin olmaması, mevcud şübheyi aşikâr bir hâle getirmişti. Patrona ihtilâli esnasında Türkiye'de bulunan Macar mültecilerinden Mikes, 5 Ekim 1730 tarihli bir mektubunda, zorbaların sadrıâzamı, kethüdayı ve şeyhülislâmı taleb ettikleri hâlde, Mustafa Paşa'yı istememiş olmalarından, vezîr-i âzamın endişe ettiğini ve Mustafa Paşa'yı evvelâ habs ile az

51 *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople*, 18 vd; *Kütahya Ermeni Kilisesi kütüğü*, 31.

52 Marquis de Villeneuve, 7 Ekim 1730 tarihli rapor (*Turquie, Correspondance politique*), aynı yer; Hammer, *ayni eser*, XIV. 221.

sonra da boğdurttuğunu yazmaktadır ki, bu da onun, isyanda yakınen alâkası olduğunu tasdik eden diğer bir kayıddır[53].

Mustafa Paşa'nın yerine getirilen Abdi Paşa, hem tersaneyi zabt u rabt altına alacak, hem de saraya yardım ile âsileri tedib edecekdi. Fakat maateessüf hakikat bunun aksine tecelli etmiştir. Evvelâ sarayı iltizam eder görünen Abdi Paşa, kapdan-ı deryalığın kendine tevcihini müteakib, vaktiyle kendisini idamdan kurtardığını gördüğümüz Patrona Halil ile yaptığı bir konuşma sonunda, âsiler tarafını tutmuş veya onlarla beraber olmak mecburiyetinde kalmıştır. Bir rivayete nazaran, Patrona Halil, yeni durumu haber alınca derhâl Tersane'ye koşmuş ve Abdi Paşa'yı mücadele neticesi kendisiyle iş-birliğine icbar etmiştir. Diğer bir rivayete nazaran da Abdi Paşa, zorbaların duruma hâkim olduklarını anlayınca, kendi memuriyetini tasdik etmeleri şartiyle, âsiler tarafına geçmiştir. Hülâsa, III. Ahmed'in bu damadı, yâni yeni kapdan-ı derya da âsiler safında yer almış bulunuyordu[54] ve bu suretle Tersane'deki kuvvetlerden dahi beklenilen fâide temin olunamamıştı.

Çaresizlik içinde Saray-ı hümâyun'da kıvranıp duran İbrahim Paşa ise, bir ara ne yapacağını şaşırmış ve iç ağalarını silâhlandırıp âsiler üzerine göndermek istemişti. Maamafih buna da padişâhın muvafakat etmediğini görüyoruz. Diğer taraftan tam bu esnada yağlıkcılar kethüdası Acem Bekir isminde bir adam saraya gelip, İbrahim Paşa'ya «efendim bana atlmış kise akçe verirseniz serdengeçdi yazdırır ve bu eşkıya güruhunu dağıtırım» diye müracaatta bulunmuş; lâkin onun hareketlerinde samimi olmadığı, zorbaların casusu olarak saraya girdiği anlaşılınca, derhâl habsedilmişti. Bununla beraber teklif olunan usûl İbrahim Paşa'ya câzib geldiğinden, bahis mevzuu mes'elede, Şehid Ali Paşa'nın çuhadarlarından Deli Ömer Ağa tecrübe olundu. Ömer Ağa serdengeçti kaydetmek

53 K. Mikes, *Türkiye Mektubları* (terc. Sadrettin Karatay), II, 44; *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople*, adlı eserde ise, Mustafa Paşa'nın, âsilerin taleblerini henüz bildirmeden önce habsedilmiş olduğu yazılıdır. Bk, 59. Sandwich, haseki ağanın, elçiliği esnasında, zorbalara, Mustafa Paşa'yı da istermisiniz diye sorduğunda, onların Mustafa Paşa vezir olacak adamdır diye cevab verdiklerini yazar. Bak, *Voyage*, 242/46.

54. Bu hususta tafsilât için bak. Crouzenac, *ayni eser*, 17 vd.; *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, 22; *Abdi Tarihi*, 34; Mignot, *adı geçen eser*, IV, 333 vd.; De la Croix, *aynı eser*, II, 719 vd.

üzere saraydan çıkarıldı. Fakat cereyan eden bu vekayiden, zamanında haberdar olan Patrona Halil, Ömer Ağa'yı hiç bir iş görmeden yakalatmış ve karargâhlarına habsettirmişti. Mütaakiben saraya gönderdiği haberde ise, Acem Bekir'i serbest bıraktığınız takdirde, Deli Ağa'yı da geri yollarız; aksi hâlde bu deliyi de uslandırmak kolaydır diyordu. Tabiî Acem Bekir eski yerine iâde edilmiş, az sonra Deli Ağa da gereken hizmeti yapamadan saraya dönmüştü.

İbrahim Paşa, bu şeklin dahi bir netice vermediğini görünce, diğer bir usule müracaat etti ve kuvvetle dağıtamayacağına kāni' bulunduğu zorbalar arasına nifak sokmak istedi. Bunun için de birinci ve beşinci ortanın zabitlerini gizlice çağırıp, onlara «şevketlû efendimiz, sizin ortalarınıza beşer akçe terakki ve ellişer kuruş bahşiş fermân eylemiştir. Neferlerinizi kışlalarınıza alınız» diye emir verdi. Lâkin zabitler, fermân efendimizindir; fakat iş işten geçmiştir, böyle bir hareket veya teklifte bulunmak çok tehlikelidir; hepimizi katlederler mealinde sözler söyleyerek[55], bu emri yerine getiremiyeceklerini bildirdiler. Binaenaleyh padişâh ve İbrahim Paşa için mukadderata boyun eğmekten başka çare kalmıyordu. Bu sebeble, 30 Eylül 1730 Cumartesi günü sabah, yâni âsilerin tam mânasiyle kuvvetlenip, devlet erkânının ve sarayın ise, fi'ili mukavemetten tamamen mahrum kaldıkları sırada, III. Ahmed, ulema ile yaptığı bir toplantıyı müteakib, yeniden zorbaların tekliflerini öğrenmek ve onlarla uyuşmak üzere Et-meydanı'na bir hey'et gönderdi. Bu hey'et de Selânik'den mâzul İmad-zâde Mehmed Efendi ile Yenicami Şeyhi Mehmed Nureddin Efendi bulunuyordu.

Zorbalar, bu hey'et mensublarına dahi, padişahdan memnun olduklarını, lâkin şeyhülislâm Abdullah Efendi ile vezîr-i âzam İbrahim Paşa'nın ve daha bâzı vezirlerin kendilerine teslim olunması icab ettiğini bildirdiler. Bunlar arzuları yerine getirilmedikce asla dağılmayacaklarını söylüyorlardı. Saraya avdet eden İmad-zâde ile Yenicami Şeyhi Mehmed Efendiler, keyfiyeti hem padişâha ve hem sadrıâzama, hususî adamlar vasıtasiyle arzettiler. Yalnız Destârî Salih Efendi'nin, tarihçesinde yazdıklarına bakılırsa, efendilerin, âsilerin taleblerini açıkca söyleyemedikleri, İbrahim Paşa'dan korktukları anlaşılır; yâni bunlar dahi, İbrahim Paşa'yı

55 Destârî Salih Efendi, *Tarih*, vrk. 10/a-b.

zorbaların istediğini açıklayamamışlardı. Fakat bir müddet sonra, Zülâli Hasan Efendi, sarayda bulunan ilmiye ricâli önünde, Damad İbrahim Paşa'nın da zorbalar tarafından istenilmiş olduğunu açıkca bağırdı ve böylece mes'elenin gizli tarafı ortadan kalkmış oldu. Biraz evvel damadlarını fedaya hazır bulunan ihtiyar vezîr-i âzam, şimdi huzura girmek ve bir şeyler yapmak istiyordu. Lâkin derhâl Başmakcı-zâde'nin mukavemetiyle karşılaştı. Başmakcı-zâde Abdullah Efendi, bir taraftan İbrahim Paşa'yı III. Ahmed'in huzuruna bırakmıyor, ona azledilmiş hissini veriyor; diğer taraftan ise padişahı, vezîr-i âzamından, mühr-i hümâyunu alması hususunda tazyik ediyordu. Mes'elenin biraz geciktiğini ve padişahın, damadından mührü almak istemediğini anlayan ilmiye ricali ise, az sonra müştereken III. Ahmed'i adeta zorlamağa başladı. Nihayet Zülâli Hasan Efendi, İbrahim Paşa'ya bir hayli hakaret âmiz sözler söyledikten sonra, III. Ahmed'e, istenilen vezirlerin bir kısmını vermekle bu dâvanın hallolunamayacağını açık bir ifâde ile anlattı ve İbrahim Paşa'nın teslimi hususunda ısrar etti[56]. Bu suretle ilmiye ricâli hakimiyeti tamamen ele almış ve âsileri iltizam etmeye başlamıştı. Zülâli Hasan Efendi, saraya gelmeden önce âsilerle temas halinde olduğu gibi, sarayın ve İbrahim Paşa'nın otoriteyi kaybetmeleri karşısında, yine zorbalarla irtibatı temine muvaffak olmuştu. O bir taraftan Patrona ile arkadaşlarının istediği vüzerayi hiç çekinmeden verdirmeye hazırlanırken, diğer taraftan, kendi mesleğine mensub şeyhülislâm Abdullah Efendi'yi, eskiden beri gördüğümüz bir an'ane üzere, meslekdaş olmaları hasebiyle kurtarmış; Abdullah Efendi de derhâl onun zümresi arasında yer almıştı. Bundan maada, saltanatının son günlerinde III. Ahmed'in İbrahim Paşa'yı tutup, kendisine fazla iltifatta bulunmamasından muğber olan şeyhülislâm Abdullah Efendi, bu esnada sarayda mevcud meclis önüne gelmiş ve orada hazır bulunanlara şu sözleri söylemiştir:

Bu kadar zaman mesned arây-ı fetva olmağla nâmus-ı ulemayı sıyanet ve müddet-i medîde cümleye hidmet etmişiken bu sinn ü sâlde benim katarat-ı hûnem ile reyş-i sefîdim gül-gûn olmak lâyık ve seza olmamağla bu bâbda cümlenize isti'anet ederim... erbâb-ı cem'iyetin muradları... bir imam isterüz deyü yazdıkları tezkireden

[56] Destârî Salih Efendi, *aynı eser*, vrk. 11/b — 12/a-b; *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, 87/89.

ma'lûm iken bîhûde niçün zahmet-keş ve çaresi zâhir ve aşikâr olan ma'na içün ne sebeb ile muztarib ve müşevveş oluruz Heman nemaz-ı subhu edâ ve ale'l-umum sofaya varup padişahı hal' ile cümlemiz iztirabdan halâs ve reha bulalım Ben dahi bir mahâll-i münasibde ma'zulen ikamet ve bakiye-i ömrümü sarf-ı zikr ü ibâdet edeyim...» [57].

Bu şekil bir ifâde karşısında, bir çok kimseler hayretler içinde kaldı. Abdullah Efedi düşünülen hususatı vaktinden çok önce söylemişti. Sarayın içi derhâl karıştı. Vezîr-i âzam İbrahim Paşa ortada dolaşıyor ve «ben ölüm eri oldum, ancak velîni'metimizin halâsına bir çare bulalım» diye bağırıyordu. Ortalıkta hüzün verici bir manzara vardı. Dehşet ve korku her tarafı sarmıştı. Maamafih bu gibi hâllere rağmen, saray ile zorbalar arasındaki muhabere henüz durmamıştır. Padişah ikinci def'a haseki ağasını âsiler nezdine gönderdi ve Mustafa Paşa ile Kethüda Mehmed Paşa'yı ve diğer bâzı vezirleri teslime razı olduğunu bildirdi. Yalnız İbrahim Paşa'yı veremeyeceğini beyan ile onu sürgüne göndermeği teklif etti.

Burada dikkati celbeden bir mes'ele de, âsilerin evvelce Mustafa Paşa'yı istememiş olup, ilmiye ricâlinin sarayda hâkimiyeti ellerine alması ve yeni kapdan-i derya Abdi Paşa'nın zorbalar tarafına geçmesi üzerine, sabık kapdan paşanın da listeye dahil olması keyfiyetidir. Âsilerin Mustafa Paşa'yı istemeleri hususunda, fikirlerinde değişiklik yapan âmilin ne olduğunu tam olarak bilemiyoruz. Ancak her gün, hatta her saat düşünceler değişmiş; *Abdi Tarihi*'nin kaydına nazaran, bir def'asında İspirî-zâde Ahmed Efendi'nin de elçi olarak gönderildiği bu nev'i müzakerat için gidip gelmeler, bir hayli devam etmiş[58] ve sonunda taleblerde bir çok değişmelere sebeb olmuştu. *Subhi Tarihi*'nde dahi bu hususda etraflı izahlar vardır [59]. Bütün bunlarda muhakak olan bir şey varsa, o da, her def'asında, sarayın zaafını biraz daha iyi anlayan zorbaların, taleblerini artırmaları ve gün geçtikçe bir çok kimselerin, hakiki vechelerinin tebarüz

[57] Sâmi-Şâkir-Subhi, *Tarih*, vrk. 7/a-b; Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, vrk, 346/a.

[58] *Abdi Tarihi*, 38; *Relation des deux rebellion arrivées à Constantinople...*, 24/25; Sandwich, *Voyage*, 30/32. Mignot, *aynı eser*, IV, 334. Ayasofya vâizi Ahmed Efendi'nin şöhreti, *Abdi Tarihi*'nde «İspir-zâde», bk. 38, 40, 50; *Relation des deux rebellions*'da «Aspir-zâde», bk. 36; Mehmed Sâid Efendi'de ise «Esirî-zâde» olarak kayıdlıdır. Bak, *Gülşen-i maarif*, II, 1251.

[59] *Subhi Tarihi*, vrk. 8/b; Crouzenac, *adı geçen eser*, 19, 22, 31.

etmesi idi. Hülâsa III. Ahmed, ne ulemaya söz dinletebildi ve ne de damadı İbrahim Paşa ile bunun damadları, her zaman hoş vakit geçirmiş oldukları Mustafa Paşa ile Kethüda Mehmed Paşa'nın hayatlarını kurtarabildi. İsyanın üçüncü günü âsiler, saraydaki ilmiye ricâlinin yardımiyle mes'eleyi tamamen halletmiş ve arzularına nâil olmuş bulunuyordu. Diğer taraftan, Saray-ı hümâyun'un su yollarının âsiler tarafından kapatılması ve hariçle alâkanın kesilmesi yüzünden, iaşe ve sâir bakımlardan sıkıntı çekilmesi keyfiyeti de III. Ahmed'i bir an önce âsiler ile anlaşmaya sevk eden âmiller miyanında bulunuyordu.

Vezîr-i Âzam Ibrahim Paşa İle Damadlarının Katli ve Âsilere Teslimi

30 Eylü 1730 Cumartesi günü akşamı, İbrahim Paşa, evvelâ silâhdar ağa dâiresine habsedildi. Bilâhire dârüssaade ağası Beşir Ağa vasıtasiyle, mühr-i hümâyun kendisinden alındı. Bu esnada vezir Mustafa Paşa ile Kethüda Mehmed Paşa da bostancılar hapishanesinde idiler. Şeyhülislâm Abdullah Efendi ise, Bozca-ada'ya nefyedilmiş [60] ve yeri Mirzâ-zâde Şeyh Mehmed Efendi tarafından işgal olunmuştu. Bu sebeble, saraydaki ulema arasında cereyan eden müzakereyi müteakib, Şeyh Mehmed Efendi, bahis mevzuu üç vezirin katline karar aldı [61]. Müteakiben, İbrahim Paşa'nın mahbus bulunduğu silâhdar dairesine gidildi. Silâhdar ağa ile dârüssaade ağası, İbrahim Paşa'yı alıp, Bâbüssaade'den tışarı çıkardılar ve Kapı-arası'na sevk edilmek üzere, kapıcılar kethüdası ağaya teslim ettiler. Diğer taraftan, Mustafa Paşa ile Kethüda Mehmed Paşa dahi hasekiler vasıtasiyle, Kapı-arası'na getirilmiş ve nihayet üç vezir burada bir araya toplanmıştı. Şimdi ise herkes padişahdan çıkacak son emri bekliyordu. İşte bu esnada ortalığa yeni bir havadis yayılmış ve zorbaların, Sarayı muhasara ettikleri şayiası duyulmuştu. III. Ahmed, hasıl olan yeni durumdan şübhesiz çok telâşlanmış olacak ki, bir taraftan bu hususun tahkikine Zülâli Hasan

[60] Destârî Salih Ef. tarihçesinde, Bursa'ya gönderildiği yazılıdır, vrk. 12/b vd.

[61] *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, adlı eserde, o sırada Anadolu kazaskeri bulunan Zülâli Hasan Efendi'nin bu katil fetvasını verdiği yazılıdır. Bak, 38.

Efendi'yi memur etmekle beraber; diğer taraftan, acele olarak, her üç vezirin mal beyanında bulunduktan sonra katledilip, Bâb-ı hümâyun'dan tışarı çıkarılmalarını emretmişti [62].

Sandwich'in kaydına nazaran, padişahın emri üzerine, İbrahim Paşa'nın malını tahkika, yeni vezîr-i âzam Silâhdar Mehmed Paşa'nın kethüdası Niğdeli Ali Ağa memur olmuş ve yapılan tahkikat sonunda da, İbrahim Paşa «... Hazinedarımda on iki bin kiselik zulta ve iki sandık altın ve yalıda dahi iki sandık altın ve derûn-ı hazinemde bulunan taş odada, bakırdan mebni on iki sandık altın...» var demişti [63]. Rivayete bakılırsa, padişâhın bunları sordurmasına sebeb, İbrahim Paşa'nın bütün emvalini zorbalara vermek ve böylece onun hayatını kurtarmaktı. İbrahim Paşa'dan sonra, damadı Kethüda Mehmed Paşa'nın ve bilâhire Kapdan-ı derya Mustafa Paşa'nın malları tahkik edildi. Bunlardan birincisi, mevcud parasının, hazinedarından sorulmasını istemiş; ikincisi de 500 kise param vardır, bu da çarşıya olan borcumu ödemez diye cevab vermişti. Maamafih Mustafa Paşa'nın gayet kıymetli ve fazla mikdarda mücevheratı bulunduğu da söylenmekte idi [64]. Her üç vezirin mal beyanlarını müteakib sıra idamlarına geldi. Bu vazifeyi icra edecek bostancı-başı, bir rivayete nazaran evvelâ İbrahim Paşa'yı [65], diğer bir rivayete nazaran da Kapdan-ı derya Mustafa Paşa'yı idam etmiştir [66]. İbrahim Paşa, bu emrin infazı sırasında, cesaretini kaybetmiş ve ahreti hatırına getirmeyerek, bir an önce katledilmesini istemişti. Crouzenac, İbrahim Paşa'nm, âsilere sağ teslim edileceğinden korkduğu için, daha mahbusda iken kendini zehirlemiş olduğunu da yazar [67]. Mustafa Paşa ise, büyük bir soğukkanlılık içinde namazını kılmış, duasını yapmış ve bilâhire kendisini celladlara teslim etmişti. Mehmed Paşa'ya gelince, bâzı eserler, onun

62 Destârî Salih Efendi, *Tarih*, vrk. 13/b; Subhi, *aynı eser*, vrk. 9/a; Şem'dânî-zâde, *adı geçen eser*, vrk. 347/b.

63 *Voyage*, 248 vd. İbrahim Paşa'nın, sadaretinin ilk yıllarında, tâmir ettirdiği câmi'ler dolayısile, borcunu ödeyemez bir hâlde iken, 1730 senesinde bu kadar paraya sahib bulunması, üzerinde durulacak bir keyfiyettir.

64 Sandwich, *Voyage*, 250; Destârî Salih Efendi, *aynı eser*, vrk. 14/a-b; Bu üç vezirin, ölümlerinden sonra çıkan mücevherleri hakkında bak, *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, 47 vd.

65 Destârî Salih Efendi, *aynı eser*, vrk. 13/b.

66 Sandwich, *Voyage*, 251.

67 *Histoire de la dernière revolution arrivée dans l'Empire Ottoman*, 22.

büyük bir cesaret gösterdiğini[68]; bâzıları da katlolunacağı sırada fücceten vefat ettiğini kaydederler[69]. Hülâsa, 30 Eylül 1730 Cumartesi akşamını, 1 Ekim 1730 Pazar sabahına bağlayan gecede, bu üç vezirin hayatına, böylece son verilmiş oldu ve ertesi gün erken saatlerde Saray-ı hümâyun'un kapıları açılarak, her biri bir vezirin nâaşını hâvi bulunan üç öküz arabası, Bâb-ı hümâyun'dan, Sultan Ahmed meydanına doğru yavaş yavaş yol almaya başladı. Zamanında durumdan haberdar edilen zorbalar ise, buraya iki bölük hâlinde gelmiş, Bâb-ı hümâyun karşısında bekliyorlardı. Nihayet Bostancı-başı nâaşları bunlara teslim etti. Zorbalar, her üç vezirin nâaşını da, türlü rezaletler içinde, evvelâ sürüye sürüye Et-meydanı'na götürdüler. Burada dahi akla gelmedik şekilde hakarette bulundular. Bilâhire bunlardan Kapdan-ı derya Mustafa Paşa'nın cesedini getirip Horhor çeşmesi önüne; Kethüda Mehmed Paşa'nın cesedini de Et-meydanı kapısı yanına asdılar[70]. Halk bunlara kin ve nefret dolu nazarlarla bakıyor, adeta intikam alıyordu. İşte tam bu esnadadır ki, vezîr-i âzam İbrahim Paşa'yı, III. Ahmed'in katlettirmediği, İbrahim Paşa yerine, kürkcü-başı Manol'un öldürülüp âsilere teslim edildiği şayiaları ortaya çıktı. Cesed tanınmaz bir hâle geldiğinden, kimse kat'i şekilde bir şey söyleyemiyor ve bu sebeble, meselâ sünnetsiz olduğu gibi, halk arasında türlü rivayetler dolaşıyordu. Nihayet bu üçüncü cesedin İbrahim Paşa'ya âid olmadığı iddiasiyle nâaş, tekrar bir hamal beygirine yükletilip, Turşucu İsmail namiyle ma'ruf bir zorba vasitasiyle Saray-ı hümâyun'a gönderildi[71].

III. Ahmed'in Hal'i ve I. Mahmud'ın Cülûsu

Zorbaların gayesi yeni bir hâdise çıkarmaktı. Onlar vezîr-i âzam İbrahim Paşa ile damadlarının katli sonunda tatmin edilme-

[68] Sandwich, aynı yer.

[69] *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, 31 vd.

[70] Marquis de Villeneuve, 7 Ekim 1730 tarihli rapor (aynı tasnif), Fransa Har. Arşivi; *Abdi Tarihi*, 39; J. H. Mordthmann, *İbrahim Paşa* (Encyclopédie de l'Islam) II, Paris 1927,

[71] Garplı müellifler, İbrahim Paşa'nın Muşkara'da hıristiyan Ermeni olarak doğduğunu, hiç bir dine sahib olmadan İstanbul'a geldiğini ve burada ancak zâhiren müslüman olup, fakat islâmiyetin icab ettirdiği hususları yapmadığını, meselâ

mişlerdi. Padişahın bilâhire kendilerinden intikam alacağını iyi biliyor ve korkuyorlardı. III. Ahmed'in, kardeşi, II. Mustafa yerine tahta çıkarıldıktan sonra, zorbalara karşı ne şekilde muamele ettiği henüz unutulmamıştı. Diğer taraftan ilmiye ricâlinden dahi bir çok kimseler, III. Ahmed saltanat makamında kaldıkça, ileride başlarına muhakkak bir felâket geleceğini düşünüyor ve padişahın hal'ini de arzu ediyorlardı. Bu sebeble her iki taraf da, yegâne kurtuluş çaresini, III. Ahmed'i tahtından indirip, yerine getirecekleri yeni bir padişah vasıtasiyle devlet idaresini ellerine almakta buldular. İşte İbrahim Paşa'nın nâaşı mes'elesi, işin bu safhasına bir başlangıç, yâni hâdise yaratmak için bir bahane idi. Zorbalar, İbrahim Paşa'nın cesedini muhakkak padişaha vereceğiz, ondan hakiki İbrahim Paşa'yı alacağız demek suretiyle ve daha bâzı küstahca hareketlerde bulunmakla, III. Ahmed'i tahrik etmek istiyorlardı. Nitekim bu arzularında muvaffak dahi olmuşlardı [72]. Zorbaların son edebsizlikleri esnasında, III. Ahmed Alay-köşkü'nde bulunuyor ve etrafı gözetliyordu. *Abdi Tarihi*'nin kaydına nazaran, İbrahim Paşa'nın cesedini sokaklarda sürüklenir şekilde görünce dayanamamış ve köşkün penceresini açarak, «ol değilse yarın asıl kendün verelim» diyerek kalkıp hiddetle Has-oda'ya gitmişti [73]. Bu hâl ise, ulemanın fevkalâde işine yaradı.

III. Ahmed, Saray-ı hümâyun'da bulunan ilmiye ricâlini tekrar topladı ve safiyane bir şekilde «İbrahim Paşa'nın katli işinde bir yanlışlık olmasın» diye sordu. Fakat hakiki dâva bu olmadığı için kimseden ses çıkmıyordu. Nihayet kapıcılar kethüdası Mustafa Ağa, katil mes'elesini etraflı bir şekilde anlattı ve bunda asla hiyle olmadığını, mevcud cesedin İbrahim Paşa'ya âid bulunduğunu izah etti. Müteakiben Ayasofya vâizi İspirî-zâde Ahmed Efendi ile Zülâli Hasan Efedi'nin, keyfiyeti bildirmek gayesiyle, elçi olarak, zorbalar nezdine gönderilmesi kararlaştırıldı. Dergâh-ı âli kapıcıbaşılarından Derviş Mehmed Ağa'da bunlarla birlikte gidecekti [74].

sünnet olmadığını kaydediyorlar. *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, 34 vd. 74, 80 vdd.; Sandwich, *Voyage*, 253; Hammer, *aynı eser*, XIV, 226; *Subhi Tarihi*, vrk. 9/a; Kürkçü-başı Manol'un Buğdan'a kaçması ve tâkibi hakkında bak, Ahmed Refik. *Hicri on ikinci asırda İstanbul hayatı*, 109 vd.

72 De la Croix, *aynı eser*, II, 721; Crouzenac, *adı geçen eser*, 21 vd.

73 *Abdi Tarihî*, 40.

74 Destârî Salih Efendi, *Tarih*, vrk. 15/a; Elçilerin gideceği esnada, III.

Böylece İbrahim Paşa'nın cesedi mes'elesi unutulmuş ve nâaş, Bâb-ı hümâyun karşısındaki, III. Ahmed çeşmesi cıvarına, parçalanmış bir hâlde bırakılmıştı. Diğer vezirlere âid cesedler de ortada kalmış, artık kimse bunlarla alâkalanmaz olmuştu[75]. Şimdi herkesin üzerinde durduğu mes'ele, yeni açılan müzakerelerin ne yolda neticeleneceği hususu idi. Nihayet 1 Ekim 1730 Pazar günü, akşam üzeri, alaturka saat 11 de, bu üç kişilik murahhas hey'eti, padişahdan almış oldukları talimat üzerine ve sözde mes'eleyi teskin etmek gayesiyle, bol mikdar para ile saraydan ayrıldılar, doğru Et-meydanı'na giderek, burada zorbaların İstanbul kadısı nasbettikleri Deli İbrahim Efendi, yeniçeri büyüklerinden Kel Mehmed, sekbanbaşı Urlu Musatfa ve kul kethüdası Mahmud ağalar ile Patrona Halil, kahveci Muslu ve Çınar Ahmed gibi zorba reislerinden daha bâzı kimseler ile müzakereye başladılar. Fakat *Abdi Tarihi*'nin kaydına nazaran, bu hey'ete mensub şahıslar, bilhassa Zülâli Hasan Efendi, zorbaları teskin edecek yerde, padişahın hal'i hususunda lâzım gelen mes'eleleri görüşmüşlerdi[76]. *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople* isimli eserde dahi, İspirîzâde hakkında «padişahın bol ihsanlarına nâil olan, müraî ve mü-

Ahmed'in Zülâli'ye îtimadı olmadığını beyan ile, daha ziyade İspirî-zâde'ye güvendiğini, onun hakikati îtiraf edeceğine kāni' bulunduğunu söylemesi dikkati câlibdir. Padişah'ın îtimad etmediği bir adamın bu işe elçi olarak gönderilmesi, onun, ulemanın tahakkümüne karşı koyamadığına iyi bir delildir. Bu hâl III. Ahmed'in, son hâdiseler dolayısiyle saraydaki durumunu açıklar. Bak. *Subhi Tarihi*, vrk. 9/b.

[75] Şâir ve vak'a-nüvis Şâkir Bey, velî-ni'meti İbrahim Paşa'nın cesedinden ortada kalan bâzı parçaları, âsilerden bir kısmına para vermek suretiyle toplatmış ve gece gizlice, İbrahim Paşa'nın Şehzâdebaşı'nda yaptırmış olduğu kütübhane ve sebilin yanındaki bağçeye defnettirmiştir. Bak, Ali Cânib (Yöntem), *Teceddüd perver vezirlerden İbrahim Paşa* (Hayat Mec.), I. sayı 5, Ankara 1923.

Kethüda Mehmed Paşa'nın cesedi ise, bir rivayete göre içi çöple dolu bir kuyuya, diğer bir rivayete nazaran da denize atılmıştı. Bak, Crouzenac, *aynı eser*, 21. Hüseyin Ayvansarayî, Mehmed Paşa'nın, Süleymaniye cıvarındaki konağının bağçesine defnolunduğunu, bilâhire damadı Divitdar Mehmed Paşa'nın, kayınpederinin kabrini tâmir ile dışarıya bir pençere açdırdığını yazar. Bak, *Hadikatü'l-cevâmi*, II, 120. Kapdan-ı derya Mustafa Paşa'ya âid cesed de, annesinin ağlama ve yalvarmaları üzerine, beş kise mukabili kendine teslim edilmiş ve bilâhire ecdadından Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Parmak-kapı'daki medrese ve türbesi bağçesine gömülmüştü. Bak, Destârî Salih Ef., *aynı eser*, vrk. 17/a ; Hüseyin Ayvansarayî, *Hadika*, I, 172.

[76] *Abdi Tarihi*, 40 vd.

nafık adam, sahte bir azemet sahibi idi; âsilerin yanına sokularak, onların fena niyetlerini, zararlı bir takım nasihat ve tavsiyeler ile takviye etti ve zorbaların müşküllerini hâlletmeği üzerine aldı» şekline kayıdlar mevcuddur[77].

Görülüyor ki devrin şark ve garb müellifleri, İspirî-zâde ile ona arkadaş olarak giden Zülâli Hasan Efendi'nin, bu mes'elede yâni padişahın hal'i hususunda zorbaları teşvik ve tahrik ettiklerinde müttefiktirler. Nitekim bunların III. Ahmed'in hal'i ve I. Mahmud'un cülusu işinde âsilere büyük yardımda bulundukları kaçınılmaz bir hakikattir. İspirî-zâde ile Zülâli Hasan Efendi, Patrona Halil ve sâir emsâli zorba reisleriyle bir mütabakata vardıktan sonra, Pazartesi gecesi saat üç sıralarında saraya döndüler ve doğruca ulemanın hazır bulunduğu meclise geldiler. Burada, âsilerin, III. Ahmed'i istemediğini ve I. Mahmud'u iclâsı düşündüklerini söylediler. Bu münafık adamlar, sarayda padişaha mütemâil görünüyor, âsilerin aleyhinde bulunuyor; lâkin dışarı çıktıklarında, zorbalar ile birlik olduklarını söylemekten çekinmeyerek, sarayın iç yüzünü ifşa ediyorlardı. Bu def'a dahi, bir taraftan zorbaları hal' işine teşvik etmekle beraber, diğer taraftan sarayda, zorbaların bu husustaki ısrarları karşısında yapılacak başka bir şey kalmadığını, hâdisenin teskini için, III. Ahmed'in hal'i lâzım geldiğini şöylemişlerdi. İki efendinin bu şekilde ifâdeleri, bir çok kimselerin hayretini mucib oldu ve durumu padişaha bildirmek cesaretini kimse kendinde göremedi. Maamafih İspirî-zâde Ahmed Efendi bu vazifeyi dahi üstüne almış ve sabaha karşı saat dörtte padişahın huzuruna çıkmıştı. III. Ahmed, âsilerin istedikleri şeyler yapıldığı hâlde neden dağılmadıklarını bu efendiden sordu. İspirî-zâde ise, gayet soğukkanlı, şevketlü efendim hükümdarlığınız hitam bulmuştur, kullarınız sizi padişah olarak görmek istemiyorlar, meâlinde bir cevab verdi[78]. III. Ahmed bu vaziyet karşısında büyük bir sukut-ı hayâle uğramış ve yapacağı işi şaşırmıştı; derhâl yerinden kalktı ve doğru Harem dairesine, yeğeni şehzâde Mahmud'un bulunduğu mahâlle gitti. Bilâhire, şehzâde Mahmud ortada ve kendi şehzâdelerinden

77 *Adı geçen eser*, 36 vd.; Mignot, bu hususta, *Abdi Tarihi*'ni ve *Relation*'ı te'yid eder mahiyette malûmat verirse de Zülâli ile İspirî-zâde'yi biribirine karıştırır. Bak, *adı geçen eser*, IV, 338/39.

78 *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople..*, 38/39; Mignot, *aynı eser*, IV, 340; Sandwich, *Voyage*, 256 vd.

Süleyman sağda, Mehmed solda olmak üzere, hep birlikte Hırka-i saadet dâiresine geldiler. Enderun-ı hümâyun mensublarına, biat için hazırlanmaları emrolundu. Bu esnada, III. Ahmed'in yeni padişaha uzun bir nasihat verdiği ve umûmiyetle bu miyanda şunları söylediği rivayet olunur:

«Vezirine teslim olma ve daima ahvalini tecessüs eyle; beş on sene birini vezaretle müstakil istihdam etme ve sözlerine îtimad eyleme; merhametli ve sahavetli ol, lâkin tasarrufu elden bırakma; ele îtimat eyleme, işte pederinizin ahvali ve işte benim ahvalim. Bunlar size iyi bir pend ü nasihat olsun, işlerini bizzat kendin gör ve ihtiyar, umur görmüş, dindar insanlara tevdi eyle; sırrını asla her adama ve hatta evlâdına dahi zinhar ifşa etme; ben ve evlâdlarım sana emanet bulunuyoruz, hoşça gözet...»[79]

Bu sözler, yüde yüz Sultan Ahmed'e âid olmasa dahi, onun saltanatı kaybetmesinde âmil olan bir çok hususları aydınlatması bakımından mühimdir; daha doğrusu, bu hâle düşmesinin sebebleri, kendi veya o devir müverrihleri için bu şekilde mütalea edilmiş demektir. Hülâsa 27 sene gibi uzun bir müddet Osmanlı tahtını işgal eden III. Ahmed, böylece yerini I. Mahmud'a terketmiş bulunuyordu. Kendi mahlu' padişahlara mahsus mahâlle çekilmiş, etrafındakiler de I. Mahmud'a bi'ata başlamışlardı. Vakit gece yarısını geçmiş olduğu için, bi'at merasimi evvelâ saray mensubları arasında oldu. 2 Ekim 1730 (19 Rebi'ül-evvel 1143) Pazartesi sabahından itibaren de, saray kapıları açılmış, herkes serbestçe gelip padişaha bi'at merasimini icra etmişti. Bilhassa zorbalar, guruplar hâlinde ve büyük bir neş'e içinde, yalnız ihtiyatı elden bırakmamak şartiyle, saraya dolup dolup boşalıyorlardı[80]. Artık istenilen netice elde edilmiş, zorbalar gayelerine vâsıl olmuştu. Fakat isyan görünüşte hitama ermiş olmakla beraber âsiler el'an dağılmıyordu.

Âsilerin Devlet İşlerine Müdahalesi

İsyanın ilk devresinde yâni saray ile zorbalar arasında müzakerelerin cereyan ettiği, vezirlerin katl ve III. Ahmed'in hal' olduğu sırada, Patrona Halil ile Muslu ve diğer arkadaşları, şehrin asâ-

[79] Destârî Salih Efendi, *aynı eser*, vrk. 16/a ve 18/a; *Abdi Tarihi*, 41 vd.

[80] *Subhi Tarihi*, vrk. 10/a; Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, vrk. 348/a

yişine oldukça büyük bir ehemmiyet vermişlerdi. Her ne kadar vak'anın ilk günü ve akşamı gelişi güzel bir iki ev yağma edilmiş ise de, bilâhire Patrona Halil çapulculara şiddetle mukabele ettiğinden, kimse yağmacılığa cesaret edememişti. Bütün hapishane ve zindanlar açılarak, İstanbul'da ne kadar haşarat varsa hepsinin serbest kalmasına rağmen, Patrona'nın bunlar üzerinde esaslı bir hâkimiyet tesis ettiğini görüyoruz ki, bu da onun nüfuz ve iktidarına delil teşkil ediyordu. Ancak Galata voyvodası ve şeyhülislâm Abdullah Efendi ile diğer bâzı vezirlerin evlerinin talan edilmesi keyfiyeti ise, bu gibi zevata karşı olan husumetten ileri gelmişti [81]. Hakikatde, isyan günlerinde şehirde tam bir asâyişin hüküm sürdüğünü söylemek lâzımdır; yâni zorbalar, muayyen şahıslar üzdrinde duruyor, fakat bilhassa halk tabakasına hiç dokunmuyordu. Fransız elçisi Marquis de Villenuve'ün raporlarından [82] ve daha bâzı garb müelliflerinin eserlerinden de anlaşıldığı vechile [83], bu husus, isyan günleri için hayretle karşılanacak bir vaziyet idi. Crouzenac'ın kaydına nazaran, zorbaların tâyin etmiş oldukları yeniçeri ağası, bütün ihtimamını, şehrin iâşe zorluğuna düşmemesi hususunda sarfediyordu. Bu adam, esnafın emniyeti ve yağmanın men'i için, her tarafa karakollar koymuş, nizama ve emirlere karşı gelmek cesaretini gösterenler, âsilere mensub dahi olsa, şiddetle cezalandırılmıştı. Görülüyor ki Patrona Halil, Muslu Beşe, Emir Ali ve Çınar Ahmed gibi, zorbaların ileri gelen bâzı eşhası, her ne kadar bu vak'ada, vüzeradan ve ilmiye ricâlinden bir çok kimselerin teşvikile hareket etmişlerse de, bu adamların İstanbul'daki serseri güruhunu sevk ve idarede büyük bir maharetleri dahi vardır. Crouzenac ayrıca Patrona Halil'in gayet güzel ve heyecanlı konuşduğunu da kaydediyor [84]. Demek ki halkı peşinden sürükleyecek kuddrette bir insan idi.

Zorbalar, vak'anın ikinci günü, kendi aralarına ilmiyeden İbrahim Efendi ile ağalardan bir kısmını aldıktan sonra, teşkilât bakımın-

[81] Şeyhülislâm Abdullah Efendi, her ne kadar son günlerde İbrahim Paşa'ya şiddetle muhalefet etmiş, III. Ahmed'e bir çok şeyler söylemiş ve hatta muhalefet edenlerle iş birliği yapmağâ çalışmış ise de, onun daha önceki hârekâtı, efkâr-ı umumîye üzerinde fena te'sir etmiş olduğundan, bu âkıbetten kendini kurtaramamıştır diyebiliriz.

[82] 7 Ekim 1730 tarihli rapor. (aynı tasnif), Fransa Harc. Arşv.

[83] M. Mignot, *aynı eser*, IV, 336.

[84] Crouzenac, *aynı eser*, 9 ve 18.

dan çok daha kuvvetli vaziyete gelmişlerdi. İbrahim Efendi'nin verdiği fetvalar ile her işe şer'i bir mahiyet vererek tatbikatta müşkilât çekmiyorlardı. Diğer taraftan vak'anın sonuna kadar sebat göstererek, Sultan III. Ahmed'i hal' ve Sultan Mahmud'u iclâs ile kendi adamlarını iş başına getirecek kadar azim sahibi idiler. Zorbalar ve bunlarla iş birliği yapan kimselerin şimdi başlıca gayesi kendilerini emniyet içinde görmekti. Bunlar yapmış oldukları işin vahametini müdrik bulunuyor ve III. Ahmed'in çaresizlik içinde bütün tekliflerine müsbet cevab vererek, vezirlerini katletmiş olduğunu gayet iyi biliyorlardı. İleride de muhakkak kendilerinden intikam alınacaktı. Bu sebeble III. Ahmed'i hal' edip, yerine diğer bir şehzâdeyi hükümdar ilân etmek ve onunla birlikte imparatorluğun bütün işlerine hâkim olmak lâzım geldiğine kāni' idiler. Nitekim bu kanaatlerinin tahkikine çalışmış ve sonunda arzularına nâil olmuşlardı.

Zorbalar, her işin itmamını müteakib kendi taraftarlarını, daha doğrusu kendi îtimat ettikleri adamları en yüksek makamlara yerleştirmeğe başladılar. Meselâ Köprülü-zâde Abdullah Paşa sureta, sadarete lâyık görülmüş; hakikatda, o, Mısır'dan gelinceye kadar bu mevki'e, Silâhdar Damad Mehmed Paşa getirilmişti. Meşiyhat ise, sâbık Rumeli kazaskerlerinden olup, vak'a esnasında âsiler tarafını iltizam eden Mirza-zâde Şeyh Mehmed Efendi'ye verildi. Başmakcı-zâde Abdullah Efendi Rumeli, Zülâli Hasan Efendi Anadolu sadrına ve İbrahim Efendi de İstanbul kadılığına tâyin olundu. İsyan sırasında yeniçeri ağası bulunan Kel Mehmed Ağa, yine aynı makamı muhafaza etti. Kapdan-ı deryalık evvelâ, III. Ahmed'in damadlarından Abdi Paşa ve bilâhire Hafız Ahmed Paşa tarafından işgal edildi. Sadaret kethüdalığı, II. Mustafa zamanında sadıkane çalışan, Niğdeli Ali Ağa'ya verildi[85]. Bunlardan maada topcu-başı, cebeci-başı ve sâir ocak ağaları da, hep âsilerin kendi adamlarından seçildi. Ancak defterdarlık, III. Ahmed devri ricâlinden İzzet Ali Efendi (Paşa) ya verilmişti. Âsilerin vak'a esnasında reis nasbettikleri Süleyman Efendi, ise, sadaret kâtibi oldu. Mektubiy-i sadr-ı âlî baş halifesi Nuh Efendi büyük tezkirecilik,

85 Marquis de Villeneuve, 7 ve 12 Ekim 1730 tarihli raporlar, aynı yer ; Destârî Salih Efendi, *aynı eser*, vrk. 16/b ve 20/a ; *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, 42/43 ; Sandwich, *adı geçen eser*, 258 vd.

hacegân-ı divandan Şerif Efendi dahi küçük tezkirecilik mansıblariyle taltif edildi[86]. Bütün bu tâyinlere ve memuriyetlere mukabil Patrona Halil ve yanındaki arkadaşları hiç bir devlet hizmeti deruhte etmemişlerdi. Bunlar, ortaya birer kahraman olarak çıkmış ve her şeyden feragat eden, fakat yalnız memleket işlerini ıslaha çalışan vatanperver insanlar rolü oynamağa başlamışlardı. Meselâ Sultan Mahmud, kendi iclâsına sebeb olanlardan Patrona Halil'i, huzuruna çağırarak, ondan ne dilediğini sorduğu vakit, Patrona, sadece eski vezirler tarafından konulmuş ve halka çok ağır gelen vergiler ile malikâne usulünün kaldırılmasını istemişti. Patrona Halil, bu hâli ile, ancak ve ancak millet ve memleket için çalıştığını isbat etmek isteyordu. Burada şunu da kaydedelim ki, derhâl arzusu yerine getirilmiş ve Sultan Mahmud, İbrahim Paşa zamanında konulan bir kısım vergilerin lavğını hemen ilân etmiştir[87]. Lâkin hakikatte Patrona böyle bir iki mes'ele ile iktifa edecek adam değildi; onun arzularının sonsuz olduğu muhakkak idi. Patrona Halil, kendini, imparatorluğu zalimlerin elinden kurtarmış bir halâskâr ve reayanın hâmisi olarak kabûl ettiğinden, müstakil bir kuvvet olduğuna kāni' bulunuyordu. Bu bakımdan, geçen vak'a ile alâkalı bâzı kimseleri cezalandırmak, onların evlerini basmak gibi mes'elelerde, ne padişaha ve ne de vezirine müracaat etmeye dahi lüzum duymamıştı[88]. Diğer taraftan, isyan esnasında kendine yardım eden ne kadar zorba varsa, hepsini ocağa kaydettirmek suretiyle, onlara cülûs bahşişi verdirmeğe uğraşıyordu ve Et-meydanı'na, yeniçerilere, sipahilere, topculara, cebecilere ve leventlere âid olmak üzere beş bayrak dikilmiş, rastgelen bunlardan birine ismini yazdırıyordu. *Abdi Tarihi*'nin verdiği malûmata bakılırsa, yeni kayd olanların sayısı yüz binden fazla idi. Bunların başına da, emirlerden bin-başılar ve yüz-başılar tâyin ediliyordu. Sadattan 3319 kişi bu nev'i işlerle vazifelendirilmiş, onların başına da 33 ağa getirilmişti. Nihayet meydanda tanzim olunan defter, tedkik için Şeyh Efendi'ye verildi. Fakat bir gün sonra, Şeyh Efendi'nin

86 *Subhi Tarihi*, vrk. 10/a; Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, vrk. 348/a; Crouzenac, *aynı eser*, 23/24 ve 31.

87 Destârî Salih Efendi, *aynı eser*, vrk. 18/b; *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople,..*, 41 vd,; Hammer, *adı geçen eser*, XIV, 135,

88 Sandwich, *Voyage*, 258/59; *Relation des deux rebellions arrivées Constantinople*, 42/43.

reisü'l-küttab olmasiyle, bahis mevzuu hususun tedkiki, 99 uncu ortanın zorbalarından olup, vak'a esnasında yeniçeri efendiliği yapan Veli Efendi'nin oğlu Emin Mehmed Efendi'ye havale olundu. İşte bu tebeddül üzerinedir ki, Abdi Efendi, ocağa kaydedilenleri şu şekilde beyan etmektedir: «... Bir adamın evinde kaç evlâdı varsa, dişi-erkek ve iyâline ve karnında olan veled-i zinasına bile odasında birer esami tahrir eyledikten sonra kendi dahi cümle ocaklarında tahrir olunmuş kati çok adam olmuştur. Gayri beytü'l-mâl-i müslimîni bu tarik ile dahi yağma eylediler...»[89]. Burada her ne kadar sadattan kimselerin âsiler ile iş-birliği yaptığı ve ocağa kaydolunduğu mukayyed ise de, diğer bir eserde, yâni Süley man Efendi'nin *Mürîyü't-tevarih*'inde, üç bin sandalcı arabın vak'a sonunda, kendilerini nakib olarak kaydettirdikleri ve gümrükden, her birine onar akça vazife tâyin edilmesine rağmen, ayrıca cülûsiye de aldıkları yazılıdır[90]. Hülâsa zorbaların bu tarz hareketine kimse ses çıkaramıyordu; hattâ kendi adamlarından olup, arzuları üzere kul kethüdası yaptıkları Beytülmalci Mustafa Ağa, bu hususta biraz tasarrufa riayet edilmesi lâzım geldiğini söyler söylemaz, Patrona Halil, herkesin gözü önünde derhâl kendini parçalatmıştı[91]. Böylece devlet idaresindeki otoritenin, Patrona'nın eline geçmiş olduğu açıkca görülüyordu. Dağıtılan paraların mühim kısmını ise, vezirlerden müsadere olunan meblağ teşkil etmekte idi.

Sultan I. Mahmud, Patrona'nın tahakkümünden kurtulmak için ilk def'a ona büyük bir memuriyet vererek merkezden uzaklaştırmayı düşündü ve bu maksadla kendisine arzu ettiği vazifeyi sordu. Fakat bu zeki ve kurnaz adam, mes'eleyi derhâl kavramış ve ne rütbede, ne de mansıbda gözü olmadığını, ancak memleket için çalıştığını bir def'a daha tekrarlamıştı. Patrona, bu esnada, padişahın kendisine yüz bin altın vereceğini ve bunu alıp istediği yere gitmesini tavsiye eden yeniçeri ağasına ise, gayet sert muamele ederek, İstanbul'un bütün parasının kendinin olduğunu, paraya ihtiyacı bulunmadığını da söylemişti. Bu tehdit karşısında, ağanın dahi boyun eğmekten başka bir şey yapamadığını görüyoruz[92].

89 *Abdi Tarihi*, 48; Mignot, *adı geçen eser*, IV, 344/45.

90 *Adı geçen eser*, vrk. 348/b.

91 Crouzenac, *aynı eser*, 24; *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, 51; *Subhi Tarihi*, vrk. 10/b.

92 *Relation des deux rebellion...*, 52/53; M. Mignot, *aynı eser*, IV, 345 vd.

Patrona Halil yerli yersiz, her işe müdahale ediyor, usûl ve âdaba riayet etmeden gelişi güzel hareketlerde bulunuyordu. Meselâ Sultan Mahmud'un kılıç kuşanması için, 6 Ekim 1730 Cuma günü icra edilen kılıc alayı merasimine, Patrona Halil, padişahın önünde ve müzeyyen bir ata sade elbiseleri, fakat çıplak ayaklariyle binmiş olarak iştirâk etmişti. Diğer taraftan Eyüb cami'inde yapılacak olan bu merasime, padişahın, bütün askerin silâhsız olarak gelmelerini emretmiş olmasına rağmen, Patrona ile arkadaşları, tam techizat katılmışlardı [93]. Hülâsa bu zorba reisleri, padişahın emirlerine dahi ehemmiyet vermiyerek, tam mânasiyle müstakil hareket etmeye başlamış ve kendilerine reâyanın hâmisi süsünü verdiklerinden, kibirlerinden yanlarına varılamaz olmuştu. *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople* adlı eserde, III. Ahmed'in damadlarından İstanbullu Kunduracı-zâde Mehmed Paşa'nın ecnebi sefirlere ayağa kalkmadığı hâlde, Patrona'nın gelmekte olduğunu haber alınca, bulunduğu dâirenin dış kısmından onu istikbâl ettiği ve avdette de istikbâl ettiği yere kadar uğurladığı yazılıdır. Bunlardan maada, I. Mahmud'un vâlidesi Saliha Sultan'ın, Patrona'ya ikinci oğlum diye hitab ettiği ve saraya geldikçe bol miktarda ihsanlarda bulunduğu, Patrona Halil'in dahi bu parayı etrafındakilere dağıttığı söylenilmektedir [94].

İşte bu çeşit hareketlerin cahil Patrona'yı tamamen şımarttığı şübhesizdi. Nitekim gün geçtikce, onun daha cüretkâr bir şekilde devlet işlerine müdahale ettiğini görüyoruz. Meselâ yukarıdaki hâdiselerden sonra, gördüğü müsamaha karşısında teşebbüslerini biraz daha artırmış ve vak'a esnasında kendine yardım eden ahbabı, dostu ve eski arkadaşı gibi, ne kadar adam varsa, şimdi bunları akla gelmedik vazifelere tâyin ettirmeye başlamıştı; rüşvet mukabili herkese bir memuriyet veriliyordu. Başbakanlık arşivinde mevcud ve aşağıda kayıdlı vesika sureti, bu sırada icra edilen yolsuzlukları ve alınan rüşvetleri açıkca göstermesi bakımından çok mühim olduğu için, burada aynen gözden geçirmek faideli olacaktır:

«...Bundan akdem hîn-i vak'ada bakıyyetü's-suyûf olup Istıranca karyelerinde tahassun ve ihtifa eden Arnavud ve sâir tâifeden olan-

[93] Crouzenac, bu merasimi etraflı şekilde anlatmaktadır. Bak, *adı geçen eser* 16/29; Destârî Salih Efendi, *aynı eser*, vrk. 19/a; *Abdi Tarihi*, 45 vd.

[94] *Adı geçen eser:* 54/56, 65, 78.

ları şeri'an tecessüs ve taharri ile ahzolunmak bâbında fermân-ı âlî sâdır olmağla husûs-ı mezbûre Sirozlu Mustafa haseki kulları tâyin olunup Derbend ve Çatalca'ya vardıkda nihânî tecessüs eylediğinde Istıranca karyesinde sâkin Arnavud Uzun Hüseyin demekle mâruf şaki Patrona'nın kalyonculuğundan beri refikı ve gödeşi olup ve kürekde dahi beraber olup ve meydanda Patrona mezbûr Hüseyin'e avcı başılık teklif ettik de kendi olmayup Hasan Ağa'nın yüz altınını alıp avcı başı ettirdüp ve kendüsü bayraktarı olduğunu vukufu olanlar nihânî haber vermekle mezbûru İstıranca'da ahz ve hâla kayıkhânede mahbus olmağla mezbûr Hüseyin'den ortası suâl olundukda yedinci bölükde bir şikârî esâmim vardır lâkin ne ortam beni bilür ve ne ben ortamı bilürüm.

Mezbûr Hüseyin'in kendi lisânen takriri:

Mezbûrdan suâl olundukda cevab eydür ki ben Patrona ile kalyonlarda bile idim lâkin gödeşim değildir ve küreğe benimle beraber girmeyüp Avcı-başı Salih Ağa beni garazen küreğe koyup vak'ada Ekşinoz (اكشنوز) *karyesinden pehlivan... bayrağı alup ve meydana diküp avcı eski yoldaşlarından Canbaz Velî Ağa olup ve bize haber gönderdi biz dahi memur olan avcılar ile meydana geldik ve bir kaç günden sonra Patrona bana avcı-başılık teklif ettik de ben dahi kabûl etmeyüb Hasan Ağa'yı avcı-başı ettirdim ben dahi bayraktarı oldum deyü kendüsü bilâ ketm böyle haber verdi...*» [95].

Bu devrin vekayi'ini kaydeden diğer bâzı eserlerin verdiği mâlûmata dikkat edilirse, bilâhire, yâni zorbaların ortadan kaldırıldığı sırada, hiç bir şeye tenezzül etmeyen, gayet müstağni hareket eden Patrona'nın, vak'a esnasında almış olduğu rüşvetler neticesi, üç bin torba (900,000 ruble) parası çıkmıştır [96].

Sultan Mahmud, serdengeçdi ağalarına dahi, taltif için birer hil'at ile hepsine, cem'an 142 adet donatılmış at yollamış; saadat-ı kirâmın baş-buğlarına ise, hil'atlar ve 18 müzeyyen at ile üç bin altın göndermişti. Fakat zorbaların, seyyidlere nakib tâyin ettikleri, Haleb'li bir arab bu parayı çalmış ve belki de bütün zorbalar müştereken onu taksim etmiş bulunuyorlardı. Buna rağmen, I. Mahmud, yeniden mezkûr parayı ödemek zorunda kalmış, hasılı her gün

95 Muallim Cevdet, *Dahiliye tasnifi*, nr. 5071, Başbak. Arşv.

96 *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople.*, 59, 73; M. Mignot, *adı geçen eser*, IV, 347.

çıkan yeni bir hâdise kendini üzmeye başlamıştı[97]. Hâl' mes'elesi üzerinden yedi sekiz gün geçtiği hâlde, zorbalar bir türlü dağılmıyor ve her gün yeni bir durum ortaya çıkarıyorlardı. Nihayet 10 ve 11 Ekim 1730 tarihlerinde, ulema ile devlet ricâlinden bir kısım zevatın yaptıkları toplantıyı müteakib, zorbaların silâhlarını terk ederek, dağılmaları lâzım geldiği hususu karar altına alındı. Bunun için, bir taraftan âsilere, gayri meşrû hareketlerden el çekmeleri ihtar edilirken, diğer taraftan cebeci, arabacı, sipahi, silâhdar ve yeniçeriler ile anlaşarak bunları zorbalardan tefrik yoluna gidildi. Bu işi ise, zorbaların İstanbul efendisi olan Abdullah Efendi yapacaktı. Zira bu zât saray tarafından gizlice elde edilmiş bulnuyordu[98].

Devletin aldığı bu karar ve hattâ şeyhülislâm Mîrzâ-zâde'nin bu hususta verdiği fetva karşısında, her işile zamanında alâkadar olan Patrona Halil ve arkadaşları derhâl faaliyete geçmiş ve daha fena bir duruma düşmemek için hemen anlaşma yoluna gitmişlerdi. Bunlar el'an hayatlarından endişe duyuyor ve bir türlü kimseye îtimad edemiyorlardı. Bu sebeble hükûmete 1 — İsyana iştirâk etmiş olmalarından dolayı, ileride her hangi bir kimse cezalandırılmadığı; 2 — Aleyhlerinde muhtemel bir harekete karşı koyabilmek maksadiyle, üç bayrak hâlinde bir mikdar kuvvetin emirlerinde hazır bulunmasına müsaade edildiği takdirde, büyük kitleyi dağıtacaklarını bildirdiler. Bu teklif, daha doğrusu bu şekil bir anlaşma, padişah için pek ağır olmakla beraber, zorbaların tahâkkümünü kısmen olsun azaltmak ve onların kuvvetlerini parçalamak gayesiyle, saray bu şartlara muvafakat gösterdi ve Şeyhülislâm Efendi ile İstanbul Efendisi, zorbalar, şehir içinde uygunsuz her hangi bir harekette bulunmadıkları takdirde, hükûmetin, bunların hayatlarına dokunmayacağına kefil oldular[99]. Bilâhire hakikaten bir kısım kuvvetler meydandan kaldırıldı. Fakat cereyan eden vukuatın seyrine dikkat edilirse, buna rağmen zorbalar yine nüfuzlarını kaybetmemişlerdir.

Âsiler ile hükûmet erkânı ve saray mensubları arasında bu nev'i müzakerelerin cereyan ettiği bir sırada, devlet memuriyetle-

[97] *Abdi Tarihi*, 46/47.

[98] *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, 61 vd.

[99] Crouzenac, *aynı eser*, 30 ; Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, vrk. 348/b ; *Abdi Tarihi*, 48 ve 50.

rinde de bir takım tebeddülât vuku'a gelmekte idi. Meselâ, ilmiye ricâlinden Rumeli kazaskeri Feyzullah Efendi, imam-ı sultanî Arab-zâde Abdurrahman Efendi ve İstanbul kadısı müverrih Râşid Mehmed Efendi vazifelerinden uzaklaştırılmış; hattâ sırasiyle her biri Midilli, Sakız ve İstanköy'e nefyedilmeğe karar verilmiş, fakat az sonra evleri yağma olunarak, kendileri sürülmekten kurtulmuşlardı. Buna mukabil, uzun yıllardır Bursa'da sürgün bulunan Feyzullah Efendi-zâde Mustafa Efendi ile enişteleri Mahmud ve Mehmed Efendi'ler İstanbul'a dâvet edilmiş; Nevşehirli İbrahim Paşa'nın gazabına uğrayarak, 12 senedir Gelibolu'da ikamet eden, yeniçeri kâtibliğinden mâzûl Abdullah Efendi ile Kastamoni de ikamete memur edilen kapıcı-başı Mehmed Ağada menfa hayatından kurtulmuşlardı. Yine menfiyen Selânik'de ikamet etmekte olan, hassa silâhşorlarından Mahtûmî Ağa'nın dahi bu miyanda kurtulduğunu söyleyebiliriz [100]. Yabancı devlet adamlarından Fransa elçisi Marquis de Villeneuve, devlet makamlarındaki bu tebeddüller hakkında şöyle diyor:

«... *12 Ekim 1730 tarihine kadar âsiler silahları bırakmamıştır. Yeniden vezirler nasb edildi. III. Ahmed'in damadı saraydan yetişmiş olan Genc Ahmed Paşa vezîr-i âzam oldu* [101], *Reis Efendi, eskiden kazasker olan mâlûmat ve ihtiyat sahibi bir adamdı. Kapdan paşa, III. Ahmed'in damadı 26 yaşındaki Abdi idi. Bütün bu vezirler henüz daha mevkilerinden emin değildiler; çünki, bunlar, silâhlarını terk etmemiş olan âsilerin hâlen kaprislerine tâbi bulunuyorlardı...*» [102].

Bu vesikadan da anlaşılıyor ki, Ekim ayının 12 inci gününe, yâni anlaşmadan bir gün evveline kadar sükûnet teessüs edememiştir. İstanbul'da, biri Saray-ı hümâyun, diğeri de Et meydanı olmak üzere iki ayrı merkez vücude gelmiş ve zorbaların İstanbul kadısı yaptıkları İbrahim Efendi, bunlardan Et-meydanı'nda, 49 ıncı cemaatin kışlasını mahkeme hâline getirmiş, burada icray-i hükûmet etmekte idi. Zorba reisleri, âdeta Sultan I. Mahmud ile saltanatı paylaşmış vaziyette iş görüyorlardı. Yukarıda zikrettiğimiz

[100] Sâmi - Şâkir - Subhi, *Tarih*, vrk. 11/b ve 13/a; Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, vrk. 348/b vd.; Hammer, *aynı eser*, XIV, 237.

[101] *Subhi Tarihi*'nde, Ahmed Paşa'nın 8 Ekim 1730 tarihinde kapdan-ı derya olduğu yazılıdır. Bk. vrk. 11/b,

[102] Kasım 1730 tarihli rapor (aynı tasnif), Fransa Hariciye Arşivi.

anlaşmadan sonra dahi, zorbalar bu nev'i hareketleri terk etmemişlerdi. Meselâ 14 Ekim 1730 tarihinde, Ali Usta isimli bir zorba, İstanbul gümrüğüne gelerek, sandık eminine dayak atmak suretiyle kasadan zorla para almış ve savuşmuştu. Mes'elenin bizce mühim olan tarafı ise, bu adamı, bilâhire Patrona ve Muslu gibi diğer bir takım serdengeçti ağalarının isticvab edip cezalandırmış olmaları keyfiyetidir. Diğer taraftan aynı ayın on altısında, yine zorbalara mensub emirlerden biri, çarşıda bir rumun dükkânından almak istediği malda, fiat bakımından uzlaşamayınca, rum taciri ölümle tehdit etmiş; o da korkusundan mağazasını kapatıp bağırmaya başlamıştı. Fakat az sonra bütün esnafın bu dükkâncının etrafına toplanıp, yeni bir hâdise çıkmak üzere iken, âsilerin yeniçeri ağası Mehmed Ağa derhâl vak'a mahalline yetişmiş ve bu zorbayı hemen öldürmüştü. Bu vaziyet karşısında, âsilerin şehir içinde her hangi bir şekilde uygunsuz hareket yapmayacaklarına kefil olan şeyhülislâm efendi ise, zorbaların şeflerini çağırıp onlara nasihat etmek mecburiyetinde kaldı ve ezcümle: «gerçi vatan sükûn ve serbestisini size medyun bulunuyor. Padişahın cülûsiyle de her şey intizama girmeye başlamıştır. Padişahın sizlere göstermiş olduğu lûtf u âtıfet, zât-ı şâhanenin fazilet ve meziyetleri takdir edildiğine delil olduğu gibi, onun fenaları ve bedbahtları cezalandırmayı dahi bildiğine şübhe etmemek lâzımdır. Zulm ve eza eden vükelâ ve ümeranın imhaları için silâha sarılmaya ve maksad hâsıl olduktan sonra uzun müddet bu vaziyette kalmaya, nihayet bunun neticesinde muttasıl zararlar tevlidine artık imkân yoktur. Sizin kaldırılmasını istediğiniz zararlar bu gün temadi edip durmaktadır. Şayed âsiler kemâl-i sükûnet içinde dağılıp vazifeleri başına dönmeyecek olurlar ise, yaptıkları iyilikleri ve kazandıkları şerefi kaybedeceklerdir. Bu hâlde, saray ve şehir halkı, birlikte lâzım gelen tedbirlere müracaat edeceklerdir ve sâbık hükûmet erkânı hakkında tatbik ettikleri cezayı sizler için de yapmaya mecbur olacaklardır» gibi daha bir çok sözler söyledi.

Zorbaların reisleri, şeyhülislâm efendiye hak vermekle beraber, iş sahasında yine bildiklerini yapmaktan geri kalmıyorlardı. Meselâ onların bu def'a, Damad İbrahim Paşa devrinde uzun zaman reislik yapan ve isyan esnasında firar ederek bir müddet ortadan kaybolan, Üçanbarlı diye mâruf Mehmed Efendi'yi, rüşvet almak suretiyle meydana çıkardıklarını ve üstelik defter emini dahi nasbettiklerini

görüyoruz. Her ne kadar halk, vaktiyle lâle eğlencelerine de reislik etmiş bulunan bu adamdan nefret duyduğu için, vezîr-i âzama müracaatla kendisini azl ve bilâhire Bozca-ada'ya sürülmesine karar çıkartmış ise de, durumdan haberdar edilen Muslu derhâl mes'eleye müdahale etmiş ve «ben onun hânesini yağma etmiştim, kimin haddidir ki, benim hânesini yağma ettiğim adamı azl ve nefi ettire» diyerek, Mehmed Efendi'yi bu badireden kurtarmıştı. Buna mukabil, sarayın evvelâ Kapı-arası'na aldığı, fakat sonradan suçsuz görüp İzmid'e sürdürdüğü ve buranın hasılatı ile geçinmesine karar verdiği maktûl Nevşehirli İbrahim Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa hakkında, Patrona, vezîr-i âzama haber göndermiş ve bu zâtın menfasının Nevşehir'e tahvilini istemişti[103].

İşte bu gibi hâdiseler, gerek Patrona Halil'in, gerek Muslu Beşe'nin tamamile müstakil hareket ettiklerini ve istediklerini yaptırdıklarını bize göstermektedir. Anlaşılıyorki, zorbalar henüz devlet işlerine müdahaleden ellerini çekmemişlerdir. Bu hâl ise, onları haddinden fazla gurura sevk ediyordu. Bir ay evvel Galata'da, meyhane köşelerinde vakit geçiren, yatacak yeri olmayan Patrona Halil veya sokaklarda seyyar esnaflık yapan Muslu Beşe ve emsâli zorbalar, şimdi kendilerine teklif edilen vazifelerden hiç birini beğenmedikleri gibi İstanbul'da kendilerine lâyık oturacak ev dahi bulamıyorlardı. Bunlardan Patrona Halil, evvelâ Et-meydanı'na, yeniçeri kışlalarına yakın bir mevkı'de, Şehzâdebaşı câmi'i cıvarında, Kurd-oğlu'nun konağını kendine mesken yapmış ve 400 kişilik maiyyeti erkâniyle buraya yerleşmişti; bilâhire, yine bu cıvarda bulunan, defterdar İzzet Ali Bey'in (Paşa) konağını kendine münasib gördüğü için, hemen buranın tahliyesini ve fakat içinin eşyasının olduğu gibi bırakılmasını emretmişti[104].

Hülâsa zorbalar ve bilhassa bunların reisleri ne yaptıklarının farkında olmadan, kazandıkları zaferin sarhoşluğu içinde dolaşıp duruyorlardı. Zaman zaman vezîr-i âzama giderek, ona yerli yersiz işler yaptırmak istiyor; daha olmazsa, usûl ve âdaba muhalif

[103] Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, vrk. 350/a; *Abdi Tarihi*, 49/50; *Subhi Tarihi*, vrk. 13/b. *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople.*, 66/67 ve 70/74; Destârî Salih Efendi, *aynı eser*, 18/b.

[104] *Abdi Tarihi*'nde mevcud bir kayda nazaran, Patrona Halil, İzzet Ali Bey'i kendi konağından çıkarmakla beraber, kendisi dahi gelip burada oturmamıştır. Bak, 51/52.

olarak, silâhlı bir şekilde padişahın huzuruna çıkıp şikâyetlerde bulunuyorlardı. Onların bu hâli ise, devlet mekanizmasının muntazam çalışmasına mâni' teşkil etmekte idi. Bu sebeble bir aralık, zorbaların izâle olunacakları şayiası ortaya çıkmış, lâkin vaziyetten derhâl haberdar olan Patrona ile bilhassa Muslu, hemen faaliyete geçerek, iş başındaki vezirleri ve diğer bir kısım memurları vazifelerinden uzaklaştırmak suretiyle, yerlerine yenilerinin tâyinine muvaffak olmuş ve böylece kendileri için bahis mevzuu olan tehlikeyi güyâ bertaraf etmişlerdi. Hattâ bunlar, Bursa'da menfi bulunan Kaplan Giray'ı, Kırım'a Han nasbettirip İstanbul'a celb ile Kethüda Mehmed Paşa'nın evine yerleştirmişler; Boğaziçi'nde mâzûlen ikamet etmekte olan Buğdan Prensi Mihal'e, Eflâk voyvodalığını tevcih etmişler; Buğdan prensliğini de, Patrona Halil'e vak'a esnasında yardım eden Yanâki adlı bir rum kasaba vermişlerdi. Hâlbuki I. Mahmud, bir kaç gün evvel Buğdan voyodalığına, Bâb-ı âlî tercümanlarından Gregoresko Ghika'yı nasbetmiş bulunuyordu. Bu durum karşısında, vezîr-i âzam mezkûr vazifeye kasab Yanâki'nin tâyin olunamayacağını, hem bu memuriyete asîlzâde, devlete hizmet etmiş kimselerin tâyini lâzım geldiğini söyleyince, Patrona'nın şu meâlde bir cevab verdiğini görüyoruz: «Bunun bir bahane olduğunu anlıyorum. Yanâki de G. Ghika gibi hıristiyandır. Bunun veya diğerinin prens olmasında bence hiç bir mahzur yoktur». Nihayet mes'ele padişaha aksetmiş ve bizzat I. Mahmud'un kendisi hayretler içinde kalmakla beraber, Patrona'nın da arzusunu yerine getirmeğe mecbur olmuştu [105]. Hülâsa buna mümasil daha bir takım hâdiseler sonunda ve Kasım 1730 tarihinde toplanan divanda ise, zorbaların izalesi hakkında, gizli bir karar alındı. Devlet erkânı ve saray mensubu bir çok kimseler, başda padişah olmak üzere, zorbaların tahâkkümünden, devlet işlerine müdahalelerinden artık kurtulmak istiyorlardı. Fakat bu adamlar ve onlara taraftar olanlar, kendilerini dâima tehlikede gördükleri için, mütemadi şekilde, sarayın kendi aleyhlerinde alacağı kararları kolluyor, etrafda olan adamları vasıtasiyle, en ufak teşebbüsleri dahi zamanında haber

[105] *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople..*, 76, 78/79, 82/83, 90, 92/93; Crouzenac, *aynı eser*, 32/33; M. Mignot, *aynı eser*, IV, 348/49; Hammer, *aynı eser*, XIV, 240/41; Marquis de Villeneuve, Kasım 1730 ve 15 Kasım 1730 tarihli raporlar (aynı tasnif), Fransa Harc. Arşv. Mehmed Şem'î, *İlâveli Esmârü't-tevarih*, 101.

alıyorlardı. Nitekim bu def'a alınan kararı da vaktinde öğrenmişler ve tekrar, bir çok devlet ricâlinin değiştirilmesi lâzım geldiği hususunda padişaha müracaat etmişlerdi. Kendilerinin rastgele adam tavzif etmelerine rağmen, bu mes'elede sarayı itham ederek, eski hükûmetde olduğu gibi, yine gelişi güzel mansıbların dağıtıldığından şikâyet ediyor ve bir çok kimselerin yeniden nasb ve azillerini istiyorlardı. I. Mahmud ve hükûmet erkânı çok müşkül bir vaziyette kalmış ve ikinci def'a divanı toplayarak, zorbaların münâsib gördükleri adamları iş başına getirmeyi kabûl etmişlerdi[106].

Âsiler bu def'a İstanbul'da bulunan Boşnak Rüstem Paşa'yı sadarete getirmek üzere teşebbüse geçtiler ve onu evinden alarak zorla Et-meydanı'na getirdiler. Rüstem Paşa vezîr-i âzamlık istemiyordu. Bu vazifeyi şiddetle reddetti; ancak taşrada bir beylerbeyilik verilirse onu kabûl edeceğini bildirdi. Bunun üzerine, Rüstem Paşa ile birlikte zorbaların şefleri kapıya giderek, vezîr-i âzamdan, paşaya bir mansıb verilmesini, İran hudud kumandanlığına tâyin olunmasını istediler. Vezîr-i âzam da Rüstem Paşa'nın Karaman vâliliği ile Revan'a serdar olması hususunu padişaha arzetti. Sultan Mahmud ise, icâbı hâlinde zorbaların dahi sefere iştirâk etmeleri şartiyle bu teklifi müsait karşıladı. Patrona Halil ve arkadaşı Muslu, müteakiben, padişahtan, yeniçeri ağasının sadaret mevki'ine getirilmesi talebinde bulundular. Muslu yençeri ağası olacak, Patrona Halil de kapdan-ı derya veya kaymakam tâyin edilecek idi. Önceleri hiç bir vazife kabûl etmeyen zorba şeflerinin, şimdi böyle en yüksek mevkı'leri kendi aralarında taksime teşebbüsleri, saray erkânı arasında hayret uyandırmıştı. Bir çok kimseler, bu fitnenin yine ulemanın ve bilhassa Zülâlî Hasan Efendi'nin başı altından çıktığına kâni' bulunuyorlardı. Onun isyan günlerinde çevirmiş olduğu entirikalar henüz unutulmamıştı; fakat ne çâre, hakimiyet henüz zorbalar tarafında olduğundan bunlara da bir şey yapılamıyordu. Zorbaların sözde muvakkat olarak iş başına getirmiş bulundukları, üçüncü Ahmed'in damadı sadrıâzam Silâhdar Mehmed Paşa, yeni bir hâdisenin zuhurundan son derecede çekindiği için gayet korkak hareket ediyor ve âsilerin her dediğini yapmaya çalışıyordu[107].

106 *Subhi Tarihi*'nin 10 - 20. varakları tedkik olunursa, bu tarihlerde, devlet ricâlinin ne kadar sık değiştirilmiş oldukları bâriz bir şekilde görülür.

107 *Abdi Tarihi*, 52 ; *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople*,

Zorbalar, yalnız devlet işlerine, yukarıda gördüğümüz vechile bir takım azl ve nasb işlerine müdahale etmekle kalmıyor, hususî mes'elelere dahi karışıyorlardı. Meselâ Fransa sefiri Marquis de Villeneuve'in, kapdan paşayı ziyarete gidip, yeniçeri ağasını tebrike gelmemesini, Muslu Beşe kendi için hakaret telâkki etmiş ve bunu mes'ele yapmıştı. Ancak sonradan işin tatlılık ile halledildiğini görüyoruz[108]. Diğer taraftan bu zorbalar, İstanbul kadısı yaptıkları İbrahim Efendi'nin bir câriyesinin lohsa şerbetini, vâlide sultana gönderecek kadar küstahca hareketlerde dahi bulunuyorlardı. İşte bütün bu gibi hâller, onların aleyhine oluyor ve nihayet gün geçtikçe, kendilerinden nefret edenler çoğalıp, taraftarları azalıyordu.

Âsilerin Hâkimiyeti Kaybetmesi ve Şeflerinin Katli

İsyan esnasında ve onu tâkib eden günlerde, zorbalar ve bunların serdengeçtileri ile yeniçeriler, aynı mahâlde yâni Et-meydanı ile cıvarında ikamet ettiklerinden, her vakit bir arada bulunuyor ve muhtelif mes'eleler hakkında kolayca temasa geçebiliyorlardı. Bu keyfiyet başlangıçta âsilerin vaziyetini takviye etmekle beraber, bir kaç hafta sonra, zorbaların reisleri ile yeniçeri zabitleri arasında, nüfuz mücadelesi ve devlet işlerine müdahale bakımından, bâzı ihtilâfların zuhuruna sebeb olmuştu. Yeniçeriler, zorbaların devlet işlerine karışmalarını istemiyorlardı. Patrona Halil, Emir Ali ve Muslu Beşe ile Çınar Ahmed gibi şeflerin tamamen müstakil hareketleri, yeniçeri ağası Kel Mehmed Ağa hariç (çünki bu zorbaların adamı idi), diğer yeniçeri zabitlerini hased ile karışık bir hiddete sevk ediyordu. Nihayet yukarıda kaydettiğimiz vechile, sarayın tahrik ve teşviki üzerine, bunlar da mukabil harekete geçmiş ve bu tarz muamele şekavettir, devletin hakimiyeti sarsılıyor diyerek, zorbalara karşı hücuma başlamışlardı; hattâ yeniçerilerin, 29 Ekim 1730 (16 Rebi'ül-âhir 1143) tarihinde, Ortacâmi'de serdengeçti ağalarından bir kaçını sıkıştırdıkları görüldü. Her ne kadar Patrona Halil'in vak'a yerine yetişmesi üzerine bu mes'ele kan dökülmeden

86/87 ; *Subhi Tarihi*, vrk. 13/b - 14/a ; M. Mignot, *aynı eser*, IV, 349/50. Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, vrk. 350/a.

108 *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople*... 95/96.

kapatılmış ise de, hakikatde aradaki ihtilâf hallolunmamıştı. Bu sebeble, 5 Kasım 1730 tarihinde, bir serdengeçdinin, yeniçeri zabitlerinden birini öldürmesiyle, mevcûd gerginlik yeniden arttı ve Patrona Halil ile 32 inci ortanın zabiti arasında, Ortacâmi'de şiddetlice bir münakaşa cereyan etti. Patrona, kendisine veya taraftarlarına dokunanın karşısında, İstanbul'daki on iki bin arnavudu bulacağını söylüyor; yeniçerilerin mezkûr zabiti de, bütün Arnavutluk ile gelmiş olsa, hepsini imha edeceklerinden bahsederek, zorbaların derhâl yeniçeri kışlalarını terk etmelerini emrediyordu [109]. Maamafih bu dâvanın, sonunda yine zorbaların galebesiyle neticelendiğini görüyoruz. Çünki âsilere mensub ve fi'ilen yeniçeri ağalığı mevkı'ini işgal etmekte olan Sarac Kel Mehmed Ağa, Damad İbrahim Paşa devri yeniçeri ağalarından Hasan Ağa ile kul kethüdasının, bu işde müşterek hareket ettiklerini ve husule gelen son durumun, memleketin nizamına halel getirmekte bulunduğunu söyleyerek, bu iki, sâbık, ocağa mensub adamı, Cemâziye'l-evvel'in evâilinde (Kasım ayı ortalarında) Rodos adasına sürdürmeye muvaffak olmuştu [110].

Burada şunu da kaydedelim ki, zorbalara karşı olan memnuniyetsizlik sâdece yeniçeriler arasında değildi. Bâzı kimseler müstesna, ulema da zorbalara yüz çevirmiş bulunuyodu. *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, adlı esere nazaran, Patrona Halil, yeniçeriler ile yaptığı bu münakaşayı müteakib, sâbık kazaskerlerden Maza-zâde'nin yanına gitmiş [111] ve bu efendiye, padişah ile memleket için çalıştığını uzun uzun anlatmıştı; daha sonra da, bir çok dostu olmakla beraber, bir hayli düşmanı bulunduğunu arzederek, kendine yardım edilmesini, padişahın huzurunda zorbaları haklı gösterir şekilde konuşmasını istemişti. Fakat buna mukabil, padişah sorduğu takdirde hakkında bildiklerimi açıkca

109 *Abdi Tarihi*, 54; *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople..*, 96/98; M. Mignot, *aynı eser*, IV. 350.

110 *Subhi Tarihi*, vrk. 15/b.

111 Maza-zâde şeklinde kayd olunan bu ismin, ilk bakışda Mirzâ-zâde (Şeyh Mehmed Efendi) olması lâzım geldiği kanaatı hâsıl oluyor ise de, aynı eserin bir başka sahifesinde, Mirzâ-zâde ismine gayet vâzıh olarak tesadüf ediyoruz. Hammer, bahis mezuu olan şahsın, sâbık Rumeli kazaskerlerinden Başmakcı - zâde (Abdullah Efendi) olduğunu yazar (*Adı geçen eser*, XIV, 244). Başmakcı - zâde bu esnada, mezkûr vazifede 18 ayı tamamladığı için, 1730 senesi Ekimi'nin ikinci yarısından itibaren İstanbul'da ma'zûlen bulunuyordu. Bak, *Subhi Tarihi*, vrk. 13/b.

söyleyeceğim gibi mübhem bir cevab veren efendinin, Patrona Halil gittikten sonra, arkasından onu lânet ile yad etmesi ve Patrona'nın kendi uşaklarına dağıtmış olduğu paraları attırması göz önünde tutulursa, ilmiye ricâlinden bâzı mühim zevatın da zorbalara karşı nefret duydukları anlaşılır[112].

Patrona Halil, Muslu, Emir Ali ve sâir emsali zorba reisleri, artık umumî efkârın kendi aleyhlerine dönmüş olduğunu biliyorlardı ve bunlar ahvali tehlikeli gördükce, devlet idaresinin başına geçmek, bilhassa sadaret ile sadaret kaymakamlığı ve kapdan paşalık gibi daha bir takım belli başlı memuriyetleri elde etmek suretiyle her işe hâkim olmak istiyorlardı. Onlarca yegâne kurtuluş çaresi şimdi bu yolda mümkündü. Bu sebebden, on, on beş gün evvel ileri sürdükleri mansıb taleblerini tekrarladılar ve evvelâ, kapdan-ı deryalığın Patrona Halil'e verileceği düşüncesiyle, kendilerinin iş başına getirdikler Hafız Ahmed Paşa'nın azline dahi muvafakat gösterdiler. Lâkin az sonra, bu makamın, tasavvurlarının hilâfına, İstanbul'a dâvet edilmiş bulunan Canım Hoca Mehmed Paşa'ya verileceğini haber alınca, Ahmed Paşa'nın yeniden kapdan-ı deryalıkta kalması hususunda bâzı hâdiseler çıkardılar ve neticede bu vazifenin, ancak 21 Kasım 1730 tarihine kadar, yine Ahmed Paşa'nın uhdesinde kalmasını temin edebildiler[113]. Muslu Beşe'nin tâlib bulunduğu yeniçeri kethüdalığı ise, sadrıâzamın şiddetle muhalefetine rağmen, sâbık Kırım hanlarından Kaplan Giray'ın tavassutu üzerine, kendisine verildi. Kaplan Giray, vezîr-i âzam Mehmed Paşa ile yapmış olduğu hususî bir görüşmede, zorbalar kendi âkibetlerini kendileri hazırlıyor, onlara daha üstün mevkiler verin, pek tabiîdir ki, idare edemeyecekler ve sonunda halkın gözünden daha çabuk düşeceklerdir diyordu[114]. Patrona Halil için kapdan-ı deryalığı elde edemeyen zorbalar, şimdi bir başka şekil bulmuş ve her ne bahasına olursa, yeniçeri ağası Kel Mehmed Ağa'yı sadarete; Patrona'yı da sadaret kaymakamlığına getirmeye karar vermişlerdi. Onlar böylece, ilmiyeden Zülâlî Hasan Efendi

112 *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople en 1730 et 1731 dans la déposition d'Achmet III. et...* 99/100.

113 Marquis de Villeneuve, 15 Kasım 1730 tarihli rapor *(Turquie, Correspondance politique)*, Fransa Harc. Arşv.; Hammer, *aynı eser*, XIV, 237.

114 *Abdi Tarihi*, 51 ve *Relations des deux rebellions arrivées à Constantinople*, 100/103.

ve İstanbul kadısı İbrahim Efendi gibi daha bâzı kimselerin kendilerine iltihakı sonunda, devletin idarasine tamamiyle hâkim olacaklarını zannediyorlardı.

Zorbaların bu tarz çalışmalarına mukabil, saray erkânı ve devleti, milleti cidden düşünen ve seven hükûmet erbabı da bunları, bir fırsatını bulup tamamen ortadan kaldırmak istiyorlardı. Âsilerin imhası için evvelâ ayrı ayrı iki gurubun faaliyete geçtiğini görüyoruz. Bunlardan biri saray dahilinde; diğeri de saray haricinde çalışıyordu. Saray haricinde olanlar ise, zorbaların Bursa'dan İstanbul'a gelmesini temin etmiş oldukları, sâbık Kırım hanlarından Kaplan Giray'ın etrafında toplanmış bulunuyordu. Kaplan Giray, kardeşi III. Devlet Giray'ın matracı-başılarından olup, Patrona Halil'in dahil bulunduğu on yedinci ortada, vaktiyle çorbacı olan ve meşhur vak'a esnasında Bursa'ya yanına gelen, Pehlivan Halil Ağa'yı İstanbul'a getirtmiş, onunla zorbaları nasıl ifna edeceğini gizliden gizliye görüşüyordu[115]. Kaplan Giray'ın çalışmalarına muvazi olarak da sarayda dârüssaade Ağa'sı Beşir Ağa faaliyette idi. Beşir Ağa, Köprülü Numan Paşa kethüdası olup, sadr-ı esbak Mehmed Paşa'ya ve Köprülü-zâde Abdullah Paşa'ya Mısır vâlilikleri zamanında kethüdalık yapan ve devlet hazinesi hisabına müsadere ettiği paraları veya boynunu vermek üzere, III. Ahmed'in son günlerinde Mısır'dan İstanbul'a dâvet edilen Kabakulak İbrahim Ağa ile bu hususta temasa geçmişti[116]. Bir müddet sonra bu iki gurubun yâni, Kaplan Giray'ın idare etmekte olduğu kimselerle,

[115] *Subhi Tarihi*'nde, Pehlivan Halil Ağa'nın, Defterdar damadı Mehmed Paşa merhumun hazinedarı olan Kapucıbaşı Ali Ağa'nın kardeşi olduğu kayıdlıdır. vrk. 17/a. *Relation des deux rebellions arrivées a Constantinople*, adlı eserde, aynı işleri Pehlivan Mustafa Ağa'nın yaptığı yazılıdır. 129. Tafsilât için ayrıca bak, *Abdi Tarihi*, 54/55; Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, vrk. 350/b.

[116] İbrahim Ağa, Mısır'da muhtelif vâlilere kethüdalık yaptığı esnada, bir çok kimseleri katletmiş ve hükûmet hisabına bir haylı para müsadere ederek, bilâhire bunlardan iki bin kisesini, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi vasıtasiyle İstanbul'a göndermişti. Fakat Vezîr-i âzam Nevşehirli İbrahim Paşa, bu iki bin kisenin ancak 300 kisesini hazine-i hümâyuna teslim ettiği için, III. Ahmed, az gördüğü bu paranın hisabını sormak üzere İbrahim Paşa'yı İstanbul'a çağırmıştı. Lâkin muvasalatı sırasında Patrona isyanının zuhuru ve İbrahim Paşa'nın katli, mes'elenin öylece kalmasına sebeb oldu. Kabakulak, İstanbul'da bir müddet bekledi ve nihayet adam öldürmekteki meharetine binaen, zorbaların izalesi hususunda tertiblenen çalışmalara memur edildi. Bak, Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, vrk. 350/a; *Subhi Tarihi*, vrk. 16/b.

Beşir Ağa'nın adamları birleştirildi. Diğer taraftan nazar-ı dikkati celb etmemesi için, Kabakulak İbrahim Ağa'ya, hünkâr kapıcıları kethüdalığı tevcih olunmuş ve böylece saraya, şübheyi dâvet etmeden girip çıkması sağlanmıştı. Pehlivan Halil Ağa ise, esirci kıyafetinde saraya giriyor ve Vâlide Sultan ile, diğer alâkalı kimselerle lâzım gelen işleri kolayca görüşebiliyordı[117]. Az sonra, bu işde çalışanlar arasına defterdar İzzet Ali Bey ile vezir kethüdası Mustafa Bey de katıldı[118]. Bu esnada, Rumeli vâlisi Muhsin-zâde Abdullah Paşa ve sâbık kapdan-ı deryalardan Canım Hoca Mehmed Paşa dahi İstanbul'a gelmiş bulunuyordı. Eski ve tecrübeli bir devlet adamı olan Canım Hoca, derhâl, zorbaların ortadan kaldırılması ve devlet işlerinin ıslahı için yapılmakta olan toplantılara iştirâk ettirildi. Âsilerin tenkili hususunda herkes müttefik idi. Yalnız I. Mahmud böyle cezri bir hareket de mütereddit görünüyordu. Padişah, icra olunacak tedip hareketi muvaffak olamadığı takdirde, bütün zorbaların yeniden ayaklanacağı ve memleketin daha fena bir duruma düşeceğinden endişe ediyordu. Canım Hoca Mehmed Paşa, zorbaların reisleri bir anda katledildiği takdirde, geri kalan kısmın pek çabuk dağılacağına ve hiç bir şey yapamayacaklarına emin bulunduğundan, nihayet bu hususta I. Mahmud'ı ikna'a muvaffak oldü. Padişah da Mehmed Paşa'yı, 21 Kasım 1730 tarihinde resmen kapdan-ı derya yaparak onu, gizlice bahis mevzuu teşkilâtın başına getirdi[119] ve kendisiyle birlikte Kırım Hanı'nın verecekleri her türlü kararı tasvib edeceğini bildirdi. Devletin bu hâlile, yabancı devletlerin murahhaslarından ziyadesile hicab duyuluyordu.

Patrona Halil ve arkadaşları, her ne kadar bu gibi ahvâlden, bu def'a zamanında ve açıktan açığa haberdar olamamış iseler de, ortada bir takım gizli çalışmalar olduğunu, daha iyi hissetmeye başlamışlardı ve bu sebebledir ki, yukarıda dahi temas ettiğimiz üzere, evvelâ devletin en yüksek memuriyetlerini kendi ellerine geçirmeye çalışmışlar; lâkin bu hususda arzularına nâil olamayınca, fikirle-

117 Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, vrk. 350/a-b; *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople..*, 115/16.

118 *Subhi Tarihi*, vrk. 17/a.

119 Marquis de Villeneuve, 29 Kasım 1730 tarihli rapor (*Turquie, Correspondance politique)*, Fransa Harc. Arşv. Muhsin-zâde Abdullah Paşa, Emîrü'l-hacc olmak üzere İstanbul'a dâvet edilmişti. Bak, Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, vrk. 350/b.

rini değişdirip, bu def'a İstanbul'dan uzaklaşmaya karar vermiş bulunuyorlardı. Bunun için de komşu devletlerden birine harb ilân edileck ve bu bahane ile yâni orduya iştirâk etmek suretiyle, zorbalar İstanbul'dan ayrılacaklardı. Patrona Halil ile arkadaşları, hayatlarını kurtarabilmek ümidiyle, şimdi daha ziyade bu şekil üzerinde duruyor ve devlet erkânını sefere teşvik ediyorlardı. Âsilerin bu tarz hareketleri, hükûmet adamlarının, bilhassa zorbaları tenkile memur kimselerin ziyadesiyle işine yaradı ve İran mes'elelerinden dolayı hem bu devlete ve hem Rusya'ya harb ilân edilecekmiş gibi bir vaziyet ihdas olundu. Nihayet bu maksadla, 23 Kasım 1730 tarihinde, divan erkânı fevkalâde bir toplantıya çağrıldı. Sefere taraftar olan Patrona ile arkadaşları'da bu ictima'a dâvetli idiler. Müzakereler esnasında, Patrona Halil, kararlarının bir an önce tahakkuku gayesiyle, İran'a ve Rusya'ya derhâl hücum edilmesini şiddetle müdafa'a etti. *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople* adlı eserde, tafsilâtını gördüğümüz üzere, bir tertip eseri olarak, Kaplan Giray ise buna karşı muhalefet gösterdi ve cereyan eden münakaşalar neticesi hiç bir karara varılamadı. Sonunda, Patrona Halil, bu kadar insan içinde bu mes'ele görüşülemez ve bir karara varılamaz, hem böylece devletin sırları da ifşa oluyor diyerek meclisi terk etti, toplantı dağıldı. Fakat bu keyfiyetten dahi zorbalar aleyhine faydalanıldı. Âsilerin tedibine memur olanlar, iki gün sonra, Saray-ı hümâyun'da, Patrona'nın arzusu vechile, muayyen şahıslardan müteşekkil, daha tenha bir divan toplamasını padişaha tavsiye ettiler[120]. 25 Kasım 1730'da toplanacak divana daha mahdut kimseler dâvet edildi. Bununla beraber, vazifeli olanlar da hazırlıkların itmamına koyuldular. Diğer taraftan, devlet ricâlinden bâzı kimseler, bahis mevzuu bu ikinci divanda, Patrona Halil ile Muslu Beşe'ye evvelce talep etmiş oldukları vezaretlerin ihsan olunacağını söylemek suretiyle, onların toplantıya iştirâklerini de garanti etmişlerdi. Bunlardan maada, bu iki divan toplantısı arasında, Zülâlî Hasan Efendi, Kırım Hanı nezdine gitmiş ve zorbaların, vezîr-i âzamı, şeyhülislâmı ve kızlar ağasını istemediklerini; beylerbeyi Benli Mustafa Paşa gelinceye

[120] *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople..*, 106/118; *Subhi Tarihi*, vrk. 17/b-18/a; *Abdi Tarihi*'nde, zorbaların bu birinci toplantıda katlolunmaları kararlaştırıldığı, fakat Patrona Halil'in gelmemesinden, meclisin dağılarak, iki gün sonra tekrar toplanmasına karar verildiği kayıdlıdır, Bak, 56.

kadar, Hafız Ahmed Paşa'nın kaymakam olarak devleti idare etmesini söylemiş ve aksi takdirde yeni bir fitnenin melhuz bulunduğunu bildirmişti. Kaplan Giray, bundan evvelki hâdiselerde olduğu gibi, bunda dahi vaziyeti pek güzel idare etmiş ve fitneye lüzum olmadığını, Patrona'nın, bu mes'eleyi kendisiyle görüşmek üzere yanına gelmesini istemişti. Nihayet aynı gün, Patrona ile Kırım Hanı buluşmuş ve aralarında cereyan eden görüşme esnasında, Kaplan Giray, Patrona Halil'e: «rey ettiğiniz hususlar cümle münasib, lâkin padişahın size îtimadı var, her ricanıza müsaade ederken cemiyet peyda edip nâmınızı zorba etmek lâyik değil; elbette ki, bu günlderde müşavere için cemiyet olunacak, ben cemiyet-i mezkûrı huzur-ı hümâyuna kaldırırım, siz dahi bilmüşafehe padişaha söylersiz, bende sizi tasdik ederim» demişti[121]. Hülâsa bu şekilde zorbaların ikinci toplantıda muhakkak bulunmaları bir çok cihetlerden temin edilmiş oluyordu. Bu arada, Patrona Halil'in Tersane'ye giderek, Canım Hoca Mehmed Paşa'yı ziyaret veya kontrol ettiğini de söylemeliyiz.

Âsileri tenkile memur, Canım Hoca Mehmed Paşa ve Kaplan Giray ile Pehlivan Halil Ağa, İbrahim Paşa gibi zevat ise, bu işlere muvazi olarak, 25 Kasım 1730'da toplanacak divandan önce, Saray-ı hümâyun'da, Revan kasrı ve Sünnet odasında lâzım gelen hazırlıkları yapmış bulunuyorlardı. Zorbaları katl üzere silâhlandırılmış 30 kadar adam, dolap ve ocak içi gibi muhtelif mahâllere, geceden yerleşdirilmişti. Bunlara lüzumlu emirlerle birlikte nasıl hareket edecekleri de izah olundu. Nihayet bahis mevzuu günün sabahı, birinci toplantıyı her hangi bir tertibe kurban gitmemek korkusu içinde, mücehhez ve endişe ile tâkib etmiş olan zorbalar, burada hayatlarına karşı hiç bir teşbbüsün vâki' olmadığını görünce, şübhelerinin yersiz bulunduğu zehabına kapılmış ve bu toplantıya daha lâkayd ve az bir muhafız kuvvetle gelmeye başlamışlardı. Patrona Halil, Muslu Beşe, yeniçeri ağası Kel Mehmed Ağa, sekban-başı Urlu Murteza Ağa ve daha bir kısım ağalar ile Zülâlî Hasan Efendi, İstanbul kadısı İbrahim Efendi, Abdullah Efendi gibi zevat, yanlarında yirmi beş otuz kişi kadar muhafız bulunduğu hâlde, sarayda toplandılar[122]. Bunların muhafız kuvvetleri, Saray-ı hümâ-

[121] Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, vrk. 350/b; *Subhi Tarihi*, vrk. 18/a.

[122] *Abdi Tarihi'ne* nazaran, Patrona Halil, bu ikinci toplantı için İstanbul kadısı İbrahim Efendi ile beraber Saray-ı hümâyun'a gelirken, İbrahim Efendi'nin

yunun birinci avlusunda misafir edilerek içeri alınmadı. On kişilik bir serdengeçti gurubu ise, ikinci avluda tutuldu ve Bâbüssaade'den içeri, ancak zorbaların ileri gelen beş altı şahsı geçirildi. Bunlarda doğruca Revan kasrı ve Sünnet odasının bulunduğu mahâlle götürüldüler. Her geçtikleri dâirenin kapısı, mes'elenin ehemmiyetine ve gizliliğine binaen gayet muhkem bir şekilde kapatılıyordu. Saray-ı hümâyun'un hemen hemen merkezi bir mahâllinde ve taşra ile irtibatın en uzak olduğu bir yerde bulunan Sünnet odasında, nihayet hazır olan devlet erkânı ve zorbalar yerlerini almış, böylece meclis de açılmış oldu. İlk def'a İran seferine âid hususî lüzumu vechile görüşülüp bir karara bağlandı; müteakiben sıra Patrona Halil ile Muslu Beşe'ye memuriyet tevcihine geldi. Vezîr-i âzam padişahın, Patrona Halil'e Rumeli beylerbeyliğini, Muslu'ya Anadolu beylerbeyliğini ve yeniçeri ağasına da üç tuğlu bir vezirlik ihsan ederek, kendilerini İran seferine memur ettiğini bildirdi. Bu esnada, Zülâli Hasan Efendi ile İstanbul efendisi Abdullah Efendi'ye dahi

nâibi Kudsî-zâde, mes'elenin iç yüzünü haber almış ve derhâl bir tezkire yazarak keyfiyeti Patrona Halil'e ihbar etmek üzere, sâdık bir uşağı ile bu kâğıdı göndermişdir. Uşak Ağakapısı, Paşakapısı gibi daha bâzı mahâlleri dolaşdıktan sonra, nihayet Patrona Halil'e sarayın birinci avlusu içinde ulaşıp, mektubu kendine vermiştir. Fakat Patrona bu bir iltimas tezkiresidir, iş istiyorlar diye mektuba ehemmiyet vermemiş, cebine koymuştur. İbrahim Efendi'nin müteaddid def'alar bu tezkirenin mahiyetini sormasına ve ısrarla okumayı istemesine, rağmen, senin nâibin iş ister, hele şu işi görelim de sonra düşünürüz şeklinde cevab vermiş, biraz sonra da, sarayın ikinci avlusuna dahil olup, oradan ictima mâhalline varmışlardır. Bak, *Abdi Tarihi*, 57; Albert Vandal, *Une ambassade française en Orient sous Louis XV.*, Paris 1887, 162/63; *Subhi Tarihi*, vrk. 18/b. *Subhi Tarihi'nde*, bu ikinci toplantının ilk safhası, vezîr-i âzamın sarayında olmuştur diye bir kayd mevcuttur. Buna nazaran, İran mes'elesi Paşakapısı'nda müzakere edilmiş, fakat rütbelerin tevcihi ve hil'atlerin tevdi'i sırasında, Patrona Halil, sadrıâzamdan bunları almak istemediği için bilâhire, Saray-ı hümâyun'a gidilerek, Sünnet odası'nda ictima olunmuştur. Diğer taraftan zorbaları katle hazırlanan ekip ise, burada icray-ı faaliyet edemediklerinden, arka yoldan ve Soğukçeşme kapısından Saray'a girmiş ve Harem dâiresinden geçerek, âsilerden önce Sünnet odasında yerlerini almışlardır.

Bizce, bu şeklin tatbiki biraz güc görünüyor. Âsilerin Bâb-ı hümayun'dan saraya girdikleri sırada, bunları tenkile memur kimselerin de başka yoldan gelip, Sünnt odasında habersizce gizlenmeleri, her hâlde güc bir iş olsa gerekdir. Esasen gayet gizli ve muayyen bir zümre arasında hâl ve icrasına çalışılan bu mes'eleyi, acele olarak herkesin gözü önünde yapmak da imkânsızdır zannederim. Ancak bir kısım zorbalar, belki Paşakapısı'na uğradıktan sonra asıl ictima mahâlli olan Saray-ı hümâyun'a gelmişlerdir diyebiliriz.

birer tuğlu vezaret ihsan olunmuştu[123]. Bu işlerin hitamında, vezirlere hil'at giydirilecekti. Lâkin Patrona Halil, muarız bulunduğu vezîr-i âzam Silâhdar Mehmed Paşa'nın elinden hil'at almak istemedi. Daha doğrusu bunu bir mes'ele yaparak, Kırım Hanı ile mutabık kaldıkları vechile, padişahın huzuruna çıkıp, yukarıda bahs olunan tâyin hususlarını görüşmek isteyordu. İki taraf arasında cereyan eden müzakereler sonunda ise, nihayet bu hil'atların Sultan Mahmud'un huzurunda tevcihine karar verildi. Bu sebeble Sünnet odası'nda bir hareket, bir kaynaşma vuku' buldu. Bir taraf padişah önünde hil'at giymeye hazırlanmakta; diğer taraf hazırlanan plânın tatbik safhasına geçmek için heyecan içinde idi. İşte tam bu telâşlı ve heyecanlı anda, Pehlivan Halil Ağa birden ortaya fırlamış ve verdiği emir gereğince, etrafda gizli bulunan bütün adamlar, pürsilâh zorbalar üzerine atılmıştı. Patrona Halil, Muslu Beşe ve diğer kimseler tamamen gafil avlanmış bulunuyordu. Patrona ve emsâli zorba şefleri, birinci toplantının kendilerine verdiği îtmat içinde, saraya fazla adam getirmedikleri gibi, buraya da muhafız ile gelmemişlerdi. Bundan maada, padişah huzurunda hil'at giyeceklerinden, üzerlerinde fazla silâhları da yoktu. Patrona Halil, elbisesinin altında, ancak küçük bir hançer taşıyordu. Derhâl buna sarılarak, nefsini müdafâa gayesiyle Pehlivan Halil Ağa'nın üzerine hücum etti. Fakat bir kılıc darbesiyle ilk hamlede kolu uçurulmuştu. Daha sonra kafası gövdesinden ayrıldı. Arkadaşının, gözleri önünde ve feci bir şekilde öldürüldüğünü gören Muslu Beşe ise, hiç mukavemete teşebbüst etmemiş ve kürküne sarılıp, başına gelecek felâketi beklemişti. Bu esnada, Canım Hoca Mehmed Paşa da bizzat yeniçeri ağası Mehmed Ağa ile boğuşuyor ve onun hisabını görüyordu. Hülâsa odanın içi bir harb sahsasına dönmüş ortalığı kan kokusu istilâ etmişti. Böylece zorbalardan üçünün katli, diğerlerinin kolayca teslimine sebeb oldu. Sersekban Urlu Murtaza Ağa Çavuç-haşı Derviş Mehmed Ağa ve ulemadan Zülâlî Hasan Efendi ile İstanbul kadısı İbrahim Efendi gibi daha bâzı zevat mukavemetsiz yakalanmış ve doğruca bu meclisten mahbusa götürülmüştü[124].

123 Abdullah Efendi, vak'a esnasında âsilere iltihak etmiş ve bilâhire bunlar tarafından İstanbul efendisi olmuş bir zat idi. *Relations des deux rebellions arrivées à Constantinople...*, 61/62 ve 119/21; Destârî Salih Efendi, *aynı eser*, vrk. 22/a; M. Mignot, *aynı eser*, IV, 351.

124 *Subhi Tarihi*, vrk. 18/b; Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, vrk. 351/a-b; Destârî

Bu muzafferiyet haberi Harem dâiresinde bir anda duyuldu ve târifi imkânsız bir memnuniyet hâsıl etti. Herkes I. Mahmud'a gazasını tebrik için koşuyordu. Padişah ise, derhâl Muhsin-zâde Abdullah Paşa'yı yeniçeri ağası ve Pehlivan Halil Ağa'yı kul kethüdası tâyin etmiş; biraz evvel mahkûm olanlarla, sarayın dış avlularında beklemekte olan zorbaların muhafızlarını imha hususunda müzakereye başlamıştı. Nihayet sıra, ikinci avluda, yâni Bâbüssaade'nin önünde bulunanlara geldi. Verilen karar üzere, bunlar da şark seferi dolayısiyle, birer vazifeye tâyin edileceklerimiş gibi teker teker içeri, yâni Harem kısmına, Arz odası'na alınıp burada idam olunacaklardı. Onun için vazifeli kimseler, Sünnet odası önünden, Arz-odası yanına gelerek, lüzumlu tertibatı aldılar ve Küçük çavuş diye tesmiye olunan saray ağalarından biri, Bâbüssaade'yi açarak, önünde bekleşen serdengeçdilere, tatlı bir dil ile şark seferinde kendilerine tevcih olunan vazifeleri tebliğ etti. Bilâhire hil'atlerini geymek üzere, bunları üçüncü avluya aldı. Fakat serdengeçdilerin sükûnet içinde Harem tarafına alınmasını ve Bâbüssüaade'nin muhkem bir şekilde kapanmasını müteakib, durum derhâl değişmiş bulunuyordu. Silâhdar Bekir Ağa, yüksek sesle zorbalara hitab ederek, bundan sonra ağanız budur, buyurun elini öpün diye Muhsin-zâde Abdullah Paşa'yı gösterince, serdengeçtiler şaşkına dönmüş ve mes'elenin vehametini o zaman anlamışlardı. Lâkin iş işden geçtiği için yapacak bir şey yoktu. Ancak bunlar da, şefleri, efendileri gibi kendi şahıslarını müdafaadan başka çare bulamamış ve nihayet kılıçlarını çekip döğüşmeye başlamışlardı. Yalnız serdengeçtiler, Muslu Beşe, Patrona Halil ve Murtaza Ağa gibi silâhsız olmadıklarından, bunların izaleleri kolay değildi. Nitekim içlerinden biri, hemen silâhını Abdullah Paşa'ya çevirmiş ve ateş açmıştı. İşte esas bunun üzerine, Enderun-ı hümâyun'da iki tarafın biribirine girdiği görüldü. Arz odası ve Üçüncü Ahmed kütübhanesi cıvarında, kanlı bir mücadele başlamıştı. Zorbalar ile bunların izalesine memur edilenler arasında müdhiş çarpışmalar oluyordu. Bu vuruşmalar esnasında, silâhdar Bekir Ağa, Küçük-çavuş diye tesmiye olunan saray ağası ve Pehlivan Halil Ağa'nın adamlarından daha bir kaç kişi yaralandı. Maamafih zorbalarda hayli telefat vermiş

Salih Efendi, *aynı eser*, vrk. 24/b. M. Mignot, bu mukatelede iki efendinin dahi katledilmiş olduğunu kaydeder. Bak, *adı geçen eser*, IV, 352.

ve sonunda teslim olmuşlardı[125]. Birinci avluda bulunan muhafızlar ise, içerdeki durumdan, mücadelelerin son safhasında habedar olmuş, fakat bir kısmı firara, bir kısmı da mukavemete karar verdiklerinden, esaslı bir mukavemet gösterememişlerdi. Başsızlık onları perişanlığa sevk etti. Bu bakımdan son kısmı dağıtmak, diğer guruplara nazaran daha kolay oldu ve böylece, Saray-ı hümâyûn dahilinde bulunan zorbalar da ortadan kaldırılmış bulunuyordu[126].

Saray-ı Hümâyun'a giden zorba şeflerinden ve bunların yanında bulunan muhafızlardan hiç birinin, aradan uzun zaman geçmiş olmasına rağmen, geri dönmemeleri ise, Saray haricinde ve meydanda bekleşen tarafdarlarını endişeye sevk etmişti. Saray dahilinde ne olup, ne bittiğinin kimse farkında değildi. Bu sebeble zorbalar bir müddet sonra guruplar halinde sarayın birinci kapısı önünde toplanmaya başladılar. Gerek zorbalar, gerek halk zümresi büyük bir merak içinde neticeyi bekliyorlardı. Nihayet vaktiyle Nevşehirli Damad İbrahim Paşa ile bunun damadları Kethüda Mehmed Paşa ve Kapdan-ı derya Mustafa Paşa'nın cesedlerinin çıkmış olduğu Bâb-ı hümâyun'dan, bu def'a Patrona Halil, Muslu Beşe, Mehmed Ağa ve Murtaza Ağa gibi diğer zorba reislerinin nâaşlarını taşıyan arabaların çıktığı görüldü. Hiç beklenmedik bu hâdise, zorbalardan bakiye kalanlarla, onlara tarafdar olanları çil yavrusu gibi dağıtmıştı. Her biri bir köşeye gizlenlmiş veya İstanbul'u terk ile uzak uzak kaçmaya başlamışlardı. Bu ana kadar etraflarında toplanıp, verdikleri emirlere mutlak surette riayet eden zorbalar arasında, şimdi şeflerinin, ölülerini dahi ortadan kaldıracak adam yoktu[127]. Maamafih bu cesedlerin uzun müddet sokaklarda teşhir olunmadığını; zorbaları tahrik edecek her hangi yeni bir hâdiseye de sebebiyet verilmek istenilmediğini söylemeliyiz.

Zülâlî Hasan Efendi ile İstanbul efendisi olan Abdullah Efendi'nin vaziyetlerine gelince: bunlara birer tuğ ihsanı, onların da katl olunacağına delil idi. Lâkin her ne sebebe mebni ise, bu efendiler Sünnet odası'nda idam edilmedi. Evvelâ bostancı-başı mahbesine kaldırıldılar ve bir müddet sonra da buradan alınıp bir kadırga ile Marmara'ya doğru götürülürken yolda öldürülüp, cesedleri denize

125 Destârî Salih Efendi, *aynı eser*, vrk. 26/a - 27/b; *Subhi Tarihi*, vrk, 19/a.

126 Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, vrk. 351/b.

127 *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople*., 121/24; Destârî Salih Efendi, *aynı eser*, vrk. 28/a.

atıldığı söylenmektedir. Zorbalara hizmet eden efendilerden bir diğeri, yâni İspîrî-zâde ise, bu son hâdiselerden bir müddet evvel, tutulduğu vebadan kurtulamayarak âilesi efradiyle ölmüştü[128].

Takriben iki aylık bir zaman zarfında İstanbul'da büyük tehlikeler yaratan, bir çok kimselerin ölümüne, saltanat tebeddülüne ve mühim daha bâzı hâdiselere sebeb olan, Patrona Halil ile bir kaç arkadaşının ve ilmiye ricâlinden bâzı efendilerin, bu şekilde bertaraf edilmesiyle, İstanbul üstünden büyük bir kâbus kalkmış ve İmparatorluk muhakkak surette bir buhrandan kurtulmuştu. Artık herkes sevinç ve neş'e içinde, serbestce hareket ediyordu. Bu katl-i âmdan geri kalan kısım ise, muhtelif yerlere dağılmış, onlar da hayatlarını muhafaza için ne yapacaklarını bilemiyorlardı. Devlet idaresini tam olarak eline alan I. Mahmud, şimdi imparatorluğun her tarafına yeni yeni fermânlar göndermek suretiyle, âsilerin tamamen tenkil olunduğunu bildiriyor; diğer taraftan bunları izale hususunda, kendilerinden ziyadesiyle istifade ettiği Kaplan Giray, Muhsin-zâde Abdullah Paşa, Pehlivan Halil Ağa, Canım Hoca Mehmed Paşa gibi devlet ricâlini de yüksek mansıblar ve hil'atlar ile taltif ediyordu[129]. Hülâsa İstanbul sükûnete kavuşmuş, herkes işi ve gücü ile meşgul olmaya başlamıştı. Ancak devlet erkânı, bu son hâdiseyi tâkib eden günler zarfında gayet sıkı emniyet tertibatı almış ve bilhassa Patrona'nın sık sık zikrettiği «beni veya adamlarımı öldürenler, karşılarında, on bin arnavudu bulacaklardır, İstanbul'u yakıp kül edeceğiz» sözünü hatırlayarak, onun hem cinsi bulunan, hamamlardaki arnavudlardan ziyadesiyle ictinab etmişlerdi. Bunların, şehrin muhtelif semtlerinde yangın çıkarmalarından çok korkuluyordu. Fakat zamanla bu endişelerin yersiz olduğu anlaşıldı ve altı aylık bir müddet içinde İstanbul'da bu hâdise ile alâkalı her hangi bir hareket görülmedi. Ancak daha sonraları bir iki ayaklanma teşebbüsü kaydedilmiş ise de, bunlar derhâl basdırılmış ve artık Osmanlı devletinin merkezi inzibat altına alınmış bulunuyordu.

[128] Sandwich, *Voyage*, 257; *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople..*, 126 vd.; *Abdi Tarihi*. 50 ve 58,

[129] Marquis de Villeneuve, 29 Kasım 1730 tarihli raporunda, 25 Kasım'dan mezkûr tarihe kadar, İstanbul'da zorbalara mensub binden fazla adamın öldürüldüğünü kaydediyor. Bak, *Turquie*, *Correspondance politique*, Fransa Harc. Arşv. Destârî Salih Efendi, *aynı eser*, vrk. 28/a; *Abdi Tarihi*, 59.

NETİCE

1730 isyanının bilhassa sebebleri üzerinde yapılan bu araştırma ile, Osmanlı imparatorluğunun, XVIII. asrın ilk yarısındaki ictimaî, siyasî, malî ve iktisadî vaziyeti bir çok noktalardan aydınlatılmaya ve bu itibarla münferid bir isyan gibi görünen Patrona ihtilâlinin, derin sebebleri meydana çıkartılmaya çalışılmıştır.

Osmanlı devletinin bünyesine dikkat edilecek olursa, henüz daha XVII. asırdan itibaren, her noktada kendisini temellerinden sarsan bir buhrana doğru gidildiği açıkca görülür ve bunun bir neticesi olarak da gerek vilâyetlerde, gerek merkezde hoşnutsuzlukların arttığı, hükûmet aleyhine, muhtelif zümrelerin tertib ettiği ayaklanma ve isyanların çoğaldığı müşahede edilir. Hâlbuki bu devirde garbin sür'atle inkişaf gösteren kültürel ve ilmî çalışmalarına ayak uydurmamız icab ediyordu. Bir iki asır önce, dünyada en muazzam bir imparatorluk olarak şöhret yapan Devlet-i aliyye, şimdi, Avrupa devletlerinin, bilhassa fikir sahasında kaydettikleri mütemadi ilerleme sayesinde, onlardan geri duruma düşmüştü. Üstelik biz, daha önceki fikir ve medeniyet seviyemizi dahi bu asırda muhafaza edemez bir hâle gelmişdik; diğer taraftan Avrupa devletleriyle siyasî sahada, sık sık yaptığımız neticesiz temaslar da bizim bu ahvalimizi onlara daha çabuk hissettirmişti. Eskilerine nazaran, semeresiz diyebileceğimiz seferler, haricî itibarımızı çok sarsdığı gibi, dahilde de huzur ve asâyişi bozuyordu. Netice olarak, muhtelif sebebler dolayısiyle memlekette zuhur eden türlü dahilî vakayi', şübhe yok ki, fikir sahasındaki inkişafımıza da büyük engeller teşkil etmekte idi. Meselâ bu miyanda evleviyet ile gerek merkezde, gerek imparatorluğun muhtelif vilâyetlerinde vuku'a gelen isyan ve ihtilâlleri kaydedbiliriz. Hemen her biri ayrı ayrı mahiyette olmakla beraber, neticede hepsinin devlet ve millete bir çok zararları bulunduğunda şübhe edilemez zannederim. Osmanlı tarihinin isyan ve ihtilâller faslı bir bütün hâlinde gözden geçirilecek olursa, bunların müşterek sebeb ve âmilleri olduğu anlaşılır. Ancak bu sebebler ve âmiller arasında, her isyanın yalnız kendine mahsus olan kısımları dahi mevcud bulunduğunu söylemeliyiz.

Bu bakımdan imkân olduğu kadar kaynaklara dayanmak suretiyle incelemeğe çalıştığımız 1730 isyanında, daha evvelki isyanlara benzeyen taraflar çoktur; yalnız bu isyanda, diğerlerinden

farklı bir cihet var ise, o da 1730 isyanına takaddüm eden devirde, devlet adamlarının Osmanlı İmparatorluğu içinde kültür ve medeniyet bakımından bir teceddüt ve hattâ bir inkılâb yapmak istemeleri; buna mukabil, muhtelif sebebler ile eskiye bağlı olanların, kuvvetli bir şekilde muhalefetleriyle karşılaşmış bulunmalarıdır. Maamafih şu da muhakkakdır ki, bu teceddüt ve inkılâb hareketlerini başarmayı üzerlerine alanların, kendilerini sefihane bir hayatın zevklerine kaptırmaları, iktisadî zorluklar içinde perişan bir hâlde bulunan halkın gayz ve kinini mucib olmuştur. Bilhassa İstanbul'da bulunan bir zümre, intikam hisleri beslediği şahısları devirmek için çıkan fırsattan derhâl istifade etmiş ve Osmanlı tarihinde bu ilk teceddüt hareketini temin edenleri ibtidâî bir şekilde, vahşice ortadan kaldırmış, bu suretle Türk inkılâb hamlesini de, muvakkat bir zaman için dahi olsa durdurmuştu. Diğer taraftan zorbaların bu mütecavizane hareketleri, az sonra vechesini tamamen değişdirmiş ve muayyen bir sınıfı, bir zümreyi ber taraf etmek, mevcud zihniyeti yıkmak şöyle dursun, devleti tehlikeye düşürecek bir hâl almıştı. I. Mahmud'un ve etrafındaki adamların azimli şekilde çalışmaları sonundadır ki, Devlet-i aliyye bu felâketi, daha fena durumlara düşmeden atlatmış bulunuyordu. Lâkin İstanbul, 25 Kasım 1730 tarihinde hakikatte nisbi bir sükûna kavuşmuştu. Her ne kadar âsilerin şefleri katledilmiş; İstanbul'da saklananlar, devamlı bir tâkib neticesi yakalanmış ve bulundukları yerlerde öldürülmüş; taşraya kaçanların tutulması için vilâyetlere emirler gönderilmiş ise de, 1730 Patrona isyanının, 25 Mart 1731 ve 2 Eylûl 1721 tarihlerinde, daha küçük ölçüde, birer nümunesi görülmüştür. İşte bunlar, bâzı kimselerin bertaraf edilmesiyle, İstanbulda mevcud bir zihniyetin hemen ortadan kalkmadığını izah ediyor. I. Mahmud saltanatının ilk yıllarında bir haylı tehlikeli günler geçirmiş, İstanbul şehri türlü hâdiselere şahid olmuştu.

Hülâsa, 1730 isyanı, Osmanlı tarihinin, iktisadî ve siyasî vaziyeti bakımından olduğu kadar, teceddüt ve inkılâb hareketi noktasından da ehemmiyetli bir hâdisesini teşkil eder. Bu itibarla devrin vekayinamelerinde ve hattâ arşiv vesâikında dahi, her ne sebebe mebni ise, bir çok noktaları kaleme alınmaktan ictinab edilen Patrona ihtilâlini alelâde bir vak'a olarak değil, XVIII. asrın karakteristik hâdiselerinden biri hâlinde mütalea etmek daha doğru olur.

BİBLİYOGRAFYA

I
VESİKALAR

A — Arşivlerde bulunan defterler.

a. Şer'î Sicillat Ahkâm defterleri:

Bu defterler, Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif kaza ve sancaklarına âid olup, merkezden veya diğer bir yerden, sancak beylerine, kadılara, nâiblere, voyvodalara, âyan ve iş-erlerine, çeşidli mes'eleler hakkında yazılmış hükümlerin suretlerini ve mahâlli dâvalara dair bir çok kararları ihtiva etmektedir. Bu bakımdan mezkûr defterler, devletin iktisadî, malî, siyasî, askerî, sınaî, ilmî ve idarî bir çok işlerini alâkadar eden kıymetli vesaikini bir arada toplamıştır. Aynı zamanda bu suretler deftere ekseriyetle tarih sırasına göre geçirilmiş olduğundan, muayyen bir devrenin bilûmum muamelâtını bir arada topluca görmek imkânını dahi sağladığı için, ayrıca ehemmiyeti hâizdir.

Bahis mevzu'u defterlerin mühim bir kısmı hâlen Topkapı Sarayı arşivinde muhafaza edilmekle beraber, Ankara, Bursa ve İzmir gibi daha bâzı vilâyetlerde olanları da vardır. Biz bunlardan Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde bulunanlardan istifade ettik. Ancak bunların bir kısmı sâdece elden geçirilmiş olup, diğer kısmına hiç dokunulmamış olduğundan, istifade ettiğimiz her defterin sıra ve sahife numarasını göstermek mümkün olamamıştır.

Bu defterlerden, mevzu'umuz ile alâkalı olanlardan bizim görebildiklerimizin isim ve numaraları şunlardır:

1 — Balıkesri defterleri, nr. 721, 722, 723 ve 725.
2 — Bolu defterleri, nr. 846.
3 — Edirne defterleri, nr. 138, 140.

4 — Edremid defterleri, nr. 49, 50, 55 ve 57.
5 — Manisa defterleri, nr. 186.
6 — Trabzon defterleri, nr. 74, 75 ve 78.

b. İstanbul Ahkâm defterleri:

Bu defterler İstanbul şehrinin idarî ve hukukî bilumûm muamelâtını ihtiva etmekle beraber, daha ziyade, İstanbul esnafı arasında alım, satım, vergi tahsili, narh, dükkân açıp açmamak gibi sâir bir takım iktisadî mes'eleler yüzünden doğan münazaaları, esnafın nelerden müşteki bulunduğunu tebarüz ettirmesi bakımından çok mühimdir. Ancak bugünkü İstanbul Müftülüğü'nde bulunan bahis mevzu'u arşivden, lâyıkiyle tasnif edilememiş olduğu için, hakkiyle istifade çok güçtür. Bizim bakabildiğimiz defterler arasında, mevzu'umuz ile alâkası olanlar ise şunlardır:

1 — İstanbul Kadılığı, defterleri nr. 1/24.
2 — İstanbul Bâb defterleri, nr. 6/49, 6/150.

c. Mühimme defterleri:

Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü'nde bulunan bu defterler, merkezden, Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki bilumûm sancak ve kazalarda mevcud, devlet idaresiyle meşgul zevata gönderilmiş olan hüküm suretlerini hâvidirler. Bunlardan İstanbul'un ictimaî durumu ve Patrona Halil isyanı ile ondan sonra vuku' bulan ayaklanmalarda zorbalık edenlerin, devlet malını gasb eyleyenlerin tâkib ve katli hakkında istifade ettiklerimizin numaraları ise şunlardır: 130, 136, 138, 140 ve 1142/43 senesine âid numarasız diğer bir defter.

d. Şikâyet defterleri:

Bunlar da Mühimme defterleri gibi kronolojik bir sıra dahilinde tertib edilmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun her köşesinden merkeze vâki' olan şikâyetnâmelerin suretlerini ihtiva ederler. Daha ziyade reayanın hangi tarihlerde ne gibi mes'elelerden müşteki bulunduğunu göstermesi bakımından çok önemlidir. Mevzu'umuz ile ilgili senelerin vuku'atını hâvi olup, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü'nde mevcud defterlerin numaraları ise, 126 ve 128 dir.

e. Eski Maliye defterleri:

Bu defterlerde devletin malî durumunu gösteren vesika suretleri bulunmaktadır. Daha ziyade inşâat ve îmar faaliyetleri, bunlara

sarf edilen paraların hisabları vardır. Henüz yeni tasnif edilmekte olduğndan hakkiyle istifade edilememiştir. Ancak görebildiğimiz defter, Başbakanlık Arşivi'nin 2484 numarasında mukayyeddir.

f. Turquie, Mémoires et documents, 1697—1740 vol. 29.

Bu isim altında Fransa Hariciye Arşivi'nde kayıdlı bulunan defterler, Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa hükûmeti arasında, 1451 senesinden itibaren cereyan eden mes'eleler hakkında yazılmış gayet mütenevvi rapor suretlerini muhtevidir. Meselâ Cem sultanın maceraları, Sakız mes'elesi, Purut işi, nihayet Patrona ihtilâli ve sâire gibi. Yalnız mezkûr raporlar, kronolojik bir tasnife tâbi tutularak bu defterlere kaydedilmemiştir; yâni bir numaralı cild içinde, 1451 senesinden 1724 senesine kadar geçen devreye âid muhtelif işler hakkında yazılmış raporlar olduğu gibi, iki numaralı cild, 1520—1628; üç numaralı cild 1561—1566 seneleri arasındaki vak'alara âid raporları hâvidir. Bu defterlerden 29. da ise, 1730 Patrona isyanına âid, 20 sahife kadar tutan bir rapor mevcuddur ki, mevzu'umuzu hazırlarken bundan dahi istifade edilmiştir.

g. Turquie, Correspondance politique, vol. 82/83.

Fransa Hariciye arşivinin bu tasnifinde ise, Osmanlı İmparatorluğu nezdine yollanmış murahhaslar ve bilhassa İstanbul'da olan Fransız elçileri tarafından Fransa hükûmetine gönderilmiş jurnâllerin suretleri bulunmaktadır. Bu jurnâller, muntazam bir kronolojik sıra dahilinde cildlenmiş olup, mühim vak'alara nazaran da mikdarları azalıp çoğalmaktadır.

Bu jurnâllerden bizim en ziyade istifade ettiğimiz, mevzu'umuz hakkında bir çok garb kaynaklarına dahi me'haz teşkil eden Marquis de Villeneuve'in raporları olmuştur. Albert Vandal mâruf eserinde bu raporların ancak bir kısmından faydalanmıştır.

h. Kütahya Ermeni Kilisesi kütüğü:

Mezkûr defter, Kütahya Ermeni kilisesinde mevcud olan ve 1445 senesinden sonraki kayıdları hâvi bulunan diğer bir defterden 1716 senesinde istinsah edilmiş; bir müddet aynı kilisede kalmış ve 1731 senesine kadar geçen vuku'at bunun sonuna ilâve edildikten sonra, Paris Ermeni kütübhanesine getirilmiştir (Bk. nr. 154). Bahis mevzu'u defterde, kilseye âid mes'elelerle birlikte Osmanlı

İmparatorluğu'nda cereyan eden en mühim hâdiseler dahi yazılıdır. En son vak'a ise Patrona isyanıdır.

B — Arşivlerde mevcûd müteferrik evrak.

Bunlar, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü'nde, ve Topkapı Sarayı Arşivi'nde, aşağıda isimlerini kaydettiğimiz tasniflerde mevcûd vesikalardır.

a. Ali-Emirî:

III. Ahmed Devri, nr. 220, 508, 1054, 1239, 4407, 4938, 7282, 9016.

b. Cevdet Dahiliye:

Defter I, nr. 188, 5071, 5946; Defter II, 6024, 6186, 6611, 6612, 8471, 8699, 8796, 9054.

c. İbnü'l-Emin Dahiliye:

Defter VI, nr. 2109, 2117, 2298, 2654, 2655, 3619, 3633,

d. Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine Arşivi:

nr. E 5559, 5657.

II

ESERLER

A — Kaynaklar

ABDİ, *1730 Patrona ihtilâli hakkında bir eser, Abdi Tarihi* (neşr. Fâik Reşid Unat), Ankara 1943.

—— *Ahmet III. devrine ait bir ıslahat takriri* (neşr. Fâik Reşid Unat), Tarih Vesikaları, I, sayı 2, Ağustos 1941.

BONNAC Marquis de, *Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople* (Publié avec un précis de ses négociations à la Porte-Ottomane par M. Charles Schefer), Paris 1894.

—— *Cevab-nâme-i Eşref Han* (Münşaat Mec.), Topkapı Sarayı, Revan Ktb. nr. 1941.

CLAUSTRE André de, *Histoire de Thamas Kouli-Kan Roi de Perse* (Nouvelle edition), Paris 1743.

CROUZENAC de, *Histoire de la dernière revolution arrivée dans l'Empire Ottoman,* Paris 1740.

DESTÂRÎ Salih Efendi, *Tarih.* (Patrona Halil isyanına şâhid olan Salih Efendi'nin kaleme aldığı bu eser, bilâhire Salâhi nâmında bir zat tarafından tebyiz edilmiştir. Millet ktb. si, Ali Emirî, Tarih Ksm. nr. 451 deki nüshanın ismi «*İran seferi-Revan seferi*» dir. Reşid Efendi, nr.621 deki nüshanın ismi «*Tarih-i sefer-i İran*» dır. Tarih-coğ. yaz. Katal. da «*Vak'a-i ibretnüma*» diye kayıdlı olduğunu görüyoruz).

DÜRRÎ Efendi, *Sefaretnâme-i İran,* Paris 1820.

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme,* İstanbul 1314, (XVIII. asırdaki mesîre yerlerinin, XVII. asırdaki durumu bakımından fâideli).

HANWAY Jonas, *An historical account of the British trade over the Caspian sea: With the author's journal of travels from England through Russia into Persia; and back through Russia Germany an Holland. To which areadded, the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of great usurper Nadir Kouli,* London 1754.

—— *Hicri XII. asırda İstanbul hayatı: 1100-1200* (neşr. Ahmed Refik), İstanbul 1930.

P. G. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul* (neşr. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1956.

JONES William Mr., *Histoire de Nader Chah, connu sous le nom de Thahmas Kuli Khan, empereur de Perse. Traduite d'un manuscrit persan par ordre de sa majesté le Roi de Dannemark, avec des notes chronologiques, historiques....,* Londre 1770.

KÜÇÜK ÇELEBİ-ZÂDE İ. Asım, *Tarih* (Râşid zeyli), İstanbul 1282.

—— *Kütahya Ermeni Kilisesi kütüğü,* Paris Ermeni Ktb. yaz. nr. 154.

LENOİR, *Nouvelle description de la ville de Constantinople avec la relation du voyage de l'ambassadeur de la Porte Ottomane et de son séjour à la cour de France,* Paris 1721.

MEHMED Efendi (Yirmi-sekiz Çelebi), *Sefâretnâme* (Tacryr ou relation de Mohammed Efféndi, ambassadeur de la S. Porte en France 1720 à İbrahim Pacha, Par Suavi Eféndi), Paris 1872.

MİKES K., *Türkiye mektupları* (Mütrc. Sadreddin Karatay), Ankara 1944/45.

MONTAGUE John Earl of Sandwich, *A voyage performed by the late Earle of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739*, London 1799.

MONTAGU Lady Mary Wortley, *Şark mektupları* (neşr. Ahmed Refik), İstanbul 1933.

—— *Muahedat Mecmuası*, İstanbul 1294-1298

—— *Münşaat Mecmuası*, (III. Ahmed devrinde vuku' bulan İran harblerine ve sâir hususlara âit mektup suretleri), Topkapı Sarayı, Revan Ktb. nr. 1947.

MÜTEFERRİKA İbrahim, *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l ümem*, İstanbul 1144.

—— *Osmanlı-İran muharebatı 1730-1732* (22 Mart 1735 de, Fransa sefareti tercümanlarından L. Danton tarafından istinsah ve fransızcaya da tercüme edilmiştir), Paris Bibli. Natio. Suppl. nr. 878.

PERRY Charles M. D., *A view of the Levant, Particularly of Constantinople, Syria, Egypte and Gréece....*, Londan 1743.

RÂŞİD Mehmed, *Tarih*, İstanbul 1282.

—— *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman* (Noradounghian Gabriel Effendi neşri), Paris 1897/1903.

—— *Relation des deux rebellions arrivées à Constantinople en 1730 et 1731 dans la déposition d'Achmet III et l'élévation au trône de Mahomet V, composée sur des mémoires originaux reçus de Constantinople*, La Haye 1737.

SÂMİ-ŞÂKİR-SUBHİ, *Tarih*, İstanbul 1198.

ŞEM'DÂNÎ-ZÂDE Süleyman, *Müriyü't-tevarih*, Bayezid Umumî Ktb. türk. yaz. nr. 5144.

—— *Tarih-i Seyyah der zuhûr-ı agavâniyâni ve sebeb-i inhidam-ı binâ-i devlet-i Şahanî* (İbrahim Müteferrika terc.), İstanbul 1142.

—— *Vakıâ-i takrirî bin yüz kırk üç de tahrir olunmuşlur* (Patrona Halil isyanına dâir müstakil bir eserdir), Bibliothèque National, Manuscrits Turcs, suppl. nr. 923.

VEHBİ Seyyid, *Surnâme*, İstanbul, Üniversite Ktb. Türk. yaz. nr. 1607.

B — Etüdler:

AHMED Rasim, *Resimli ve haritalı Osmanlı tarihi*, İstanbul 1335.

AHMED Refik, *Lâle Devri*, İstanbul 1932.

AKTEPE Münir, *Damad İbrahim Paşa devrinde lâle* (Tarih Dergisi, 7, 8, 9), İstanbul 1952/54.

AKTEPE Münir, *Vak'a-nüvis Râşid Mehmed Efendi'nin Eşref Şah nezdindeki elçiliği ve buna takaddüm eden siyasî muhabereler* (Türkiyat, XII), İstanbul 1955,

AKTEPE Münir, *1727 - 1728 İzmir isyanına dâir bâzı vesikalar* (Tarih Dergisi, 11-12), İstanbul 1956.

AKTEPE Münir, *XVIII. asrın ilk yarısında İstanbul'un nüfus mes' elesine dâir bâzı vesikalar* (Tarih Dergisi, 13), İstanbul 1958.

ALDERSON A, D., *The Structure of the Ottoman dynasty*, Oxford 1956.

ATÂ, *Enderûn Tarihi*, İstanbul 1293.

AYVANSARAYÎ Hüseyin, *Hadikatü'l-cevâmi*, İstanbul 1281,

AYVANSARAYÎ Hüseyin, *Mecmuâ-i teracim*, İstanbul, Üniversite Ktb. Türkç. yaz. nr. 2539.

AYVANSARAYÎ Hüseyin, *Mecmuâ-i tevarih*, Topkapı Sarayı, Hazine Ktb. nr. 1565.

BAYKAL Bekir Sıdkı, *Patrona Halil ayaklanması ile ilgili kaynaklar hakkında* (IV. Türk Tarih Kongresi), Ankara 1952.

BAYSUN M. Cavid, *Ali Paşa, Silahdar* (İslâm Ansiklopedisi, 5), İstanbul 1941.

BAYSUN M. Cavid, *Çelebi-zâde İsmail Asım*, (İslâm Ansiklopedisi, 25), İstanbul 1945.

BAYSUN M. Cavid, *Müverrih Râşid Efendi'nin İran elçiliğine dâir* (Türkiyat, IX), İstanbul 1951.

CEVDET Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1292.

DALLAWAY, J., *Constantinople ancienne et moderne et description des Côtes et îles de l'Archipel et de la Troade*, Paris 1794.

——— *Eminönü Halkevi Tarih ve Müze şubesi neşriyatı*, sayı 2 ve 3, İstanbul 1944/45.

ERDOĞAN Muzaffer, *Osmanlı devrinde İstanbul bahçeleri* (Vakıflar dergisi, IV), Ankara 1958.

EREMYA Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi* (neşreden: Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1952.

ERGİN Osman, *Çarşı* (İslâm Ansiklopedisi, Fas. 25), İstanbul 1945.

FERÂİZÎ-ZÂDE Mehmed Said, *Gülşen-i maarif*, İstanbul 1252.

GRASSİ Alfio, *Charte Turque ou organisation religieuse, civile et militaire de l'Empire Ottoman*, Paris 1825.

HAMMER Joseph von, *Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours* (Traduite de l'allemand j. j. Hellert), Paris 1839.

HEKMAT Mohammed Ali, *Essai sur l'histoire des relations politiques Irano-Ottomanes de 1722 à 1747*, Paris 1937.

H. İPEKTEN - M. Özergin, *Sultan Ahmed III. devri hâdiselerine âid tarih manzûmeleri* (Tarih Dergisi, 13), İstanbul 1958.

KARAÇUN Dr., *İbrahim Müteferrika* (T.O. E. M. I. cüz 3), İstanbul 1328.

KARAL Enver Ziya, *Tanzimatdan evvel garblılaşma hareketleri*, İstanbul 1940.

KOÇU Reşad Ekrem, *Ali Paşa, Çorlulu* (İslâm Ansiklopedisi, 5), İstanbul 1941.

KÖPRÜLÜ M. Fuad *Nevşehirli İbrahim Paşa'ya dâir vesikalar* (Hayat Mec. I, 9 ve 16), Ankara 1926.

KÖPRÜLÜ Fuad *Azeri edebiyatına âit tedkikler*, Bakû 1926.

KÖPRÜLÜ Orhan, *Feyzullah Efendi* (İslâm Ansiklopedisi 35), İstanbul 1947.

LA CROİX Jean François de, *Abbrégé Chronologique de l'histoire Ottoman (1289 - 1730)*, Paris 1768.

MALEBRANCHE Mr., *İntrigues du Serail, histoire Turques*, La Haye 1739.

MEHMED Cemil, *Nevşehirli Damad İbrahim Paşa*, Edebiyat Fakültesi Tarih lisans Tezi, nr. 7.

MEHMED İzzet, *Harita-î kapdanân-ı derya*, İstanbul 1258.

MEHMED Râif, *Mir'at-ı İstanbul*, İstanbul 1314.

MEHMED Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1308.

MEHMED Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul 1928.

MİGNOT M., *Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à la paix de Belgrade en 1740*, Paris 1773.

MİNORSKY V., *Esquisse d'une histoire de Nāder Chāh* (Publications de la société des études İraniennes et de l'art Persan nr. 10), Paris 1934.

MORDTMANN J. H., *İbrahim Paşa* (Encyclopédie de l'İslâm), Paris 1927.

MUSTAFA Paşa, *Netayicü'l-vuku'at*, İstanbul 1327.

MÜSTAKİM-ZÂDE Süleyman Saadettin, *Devha-i meşayih*, İstanbul, Üniversite, Ktb. türkçe yaz. 1206.

MÜSTAKİM-ZÂDE Süleyman Saadettin, *Tuhfe-i hattatîn* (İbnül-Emin neşr.), İstanbul 1928.

OSMAN-ZÂDE Tâib, *Hadikatü'l-vüzera*, İstanbul 1271.

RİF'AT, *Devhatü'l-meşayih*, Taşbasması.

SAİNT-PRİEST M. le Comte de [François Emmanuel Guignard], *Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie et sur le commerce des Français dans le levant*, Paris 1877.

SALABERRY M. De., *Histoire de l'Empire Ottoman depuis sa fondation jusqu'à la paix d'Yassı en 1792*, Paris 1813.

SELİM Nüzhet, *Türk matbaacılığı*, İstanbul 1927.

SHAY Mary Lucille, *The Ottoman Empire from 1720 to 1734 as revealed in despatches of the venetian baili*, Urbana 1944.

TANIŞIK İ. Hilmi, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul 1943/45.

ULUÇAY M. Çağatay, *İstanbul Saraçhanesi ve saracları* (Tarih Dergisi, VII, 5), İstanbul 1953.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi* (c. IV, Kısım. 1), Ankara 1956.

ÜLGENER Sabri F., *XIV. asırdan beri esnaf ahlakı ve şikâyeti mucib bâzı halleri*, (İst. Üniv. İktisat Fak. Mec. XI, 1—4), İstanbul 1950.

VANDAL Albert, *Une ambassade française en orient sous Louis XV* (La mission du Marquis de Villeneuve, 1728—1741), Paris 1887.

YÖNTEM Ali Canib, *Teceddüd perver vezirlerden İbrahim Paşa* (Hayat Mec. I, 5), Ankara 1926.

C — Tezkire ve Divanlar :

—— *Divan Şiirinde İstanbul*, (Toplayan Asaf Hâlet Çelebi), İstanbul 1953.

İZZET Ali (Paşa, deferdar) *Divan*, İstanbul, Üniversite Ktb. Türkçe yazmalar, nr. 5541.

KÜÇÜK ÇELEBİ-ZÂDE İ. Asım, *Divan*, İstanbul 1268.

NAHİFÎ, *Divan*, Prof. M. Cavid Baysun'un hususî Ktb.

NAZİM, *Divan*, İstanbul, Üniversite Ktb. Türk. yaz. nr. 2817.

NEDİM, *Divan*, (neşr. Abdülbaki Gölpınarlı), İstanbul 1951.

NEYLÎ, *Divan*, Prof. M. Cavid Baysun'un hususî Ktb.

RASİM (Eğrikapılı), *Divan*, Prof. Cavid Baysun'un hususî Ktb.

SÂMİ, *Divan*, Mısır 1253.

SÂLİM, *Tezkire*, İstanbul 1315.

İNDEKS

A

E

F

Ş

T

U

Ü